

e-ISSN 3078-9001

ҚҰТТЫ БІЛІК

2025, Том 2, № 3

Qutty bilik

2025, Volume 2, Issue 3

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year

Алматы, 2025
Almaty, 2025

Бас редакторы: **АНАР САЛҚЫНБАЙ**, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасы

Айгүль Исмакова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Алтынай Тымбол	филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Бижомарт Қапалбек	филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты (Алматы, Қазақстан)
Дулат Бакишев	тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Хангук шет тілдер университеті (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерден Қажыбек	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Жазира Ағабекова	филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Жарқынбике Сүлейменова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Кәрімбек Құрманәлиев	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Қаламқас Қалыбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Мағрипа Ескеева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мехмет Өлмес	филология ғылымдарының докторы, профессор, İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye)
Наджие Ата Ыылдыз	филология ғылымдарының докторы, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	философия ғылымдарының докторы, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сөйлемез	филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
Орынай Жұбай	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Тұрсын Жұртбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тыныштық Еркемова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Шайгүл Рамазанова	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Эльмира Оразалиева	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Юлай Шамильұлы	PhD., профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)

Жауапты редакторы:

Жанат Сарсенбай, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редакторлары:

Аққибат Ақжігітова, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі» қоғамдық бірлестігі. Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі – жылына 4 рет.

Editor-in-Chief: **ANAR SALKYNBAY**, *Doctor of Philology, Professor,*
Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Editorial board

Aigul Ismakova	Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Altynai Tymbol	Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Bijomart Kapalbek	Candidate of Philology, Institute of State Language Development (Almaty, Kazakhstan)
Dulat Bakishev	Candidate of Historical Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies (Seoul, Korea)
Ekrem Ayan	PhD, Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Yerden Kazhybek	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhazira Agabekova	Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Zharkynbike Suleimenova	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Karimbek Kurmanaliyev	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Kalamkas Kalybay	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
Magripa Eskeeva	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mehmet Ölmez	Doctor of Philology, Professor, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Nadzhiye Ata Yildiz	Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Nasreddin Nazarov	Doctor of Philosophy, Professor, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Nergiz Biray	Doctor of Philology, Professor, Pamukkale University (Pamukkale, Türkiye)
Orhan Söilemez	Doctor of Philology, Professor, University of Kastamonu (Kastamonu, Turkey)
Orynai Zhubay	Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Tursyn Zhurtbay	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tynyshtyk Yermekova	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Shaigul Ramazanova	Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Elmira Orazalieva	Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Yulai Shamiloglu	PhD, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)

Responsible editor:

Zhanat Sarsenbay, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Scientific editors:

Akkibat Akzhigitova, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Bauyrzhan Kaspikhan, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial address: 71, Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan, 050040

Tel.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com **web-site:** www.quttybilik.com

Owner: «International Association of Teachers of Kazakh Language». Registered with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ57VPY00102017 dated 25.09.2024.

Periodicity – 4 times a year.

Главный редактор: **АНАР САЛЖЫНБАЙ**, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Редакционная коллегия

Айгуль Исмакова	доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Алтынай Тымбол	доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Бижомарт Капалбек	кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка (Алматы, Казахстан)
Дулат Бакишев	кандидат исторических наук, профессор, Университет иностранных языков Хангук (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерен Кажыбек	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Жазира Агабекова	кандидат филологических наук, ассистент профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Жаркынбике Сулейменова	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Каримбек Курманалиев	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Каламкас Калыбай	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
Магрипа Ескеева	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мехмет Олмез	доктор филологических наук, профессор, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	доктор филологических наук, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	доктор философских наук, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	доктор филологических наук, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сойлемез	доктор, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция)
Орынай Жубай	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Турсын Журтбай	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыныштык Ермакова	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Шайгуль Рамазанова	кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Эльмира Оразалиева	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Юлай Шамильоглы	PhD., профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Жанат Сарсенбай, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Научные редакторы:

Аккибат Акжигитова, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции: 050040, Казахстан, Алматы, просп. аль-Фараби, 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Собственник: Общественное объединение «Международная ассоциация преподавателей казахского языка». Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ57VPY00102017 от 25.09.2024 г. Периодичность – 4 раза в год.

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Түркітану / Turkic Studies / Тюркология

<i>Article</i>	<i>A. Байрам</i> Абай және түрік әлемі өміршеңдіктің этнолингвистикалық теориясы аясында	
	<i>A. Bayram</i> Abay and the Turkish World within the Framework of Ethnolinguistic Vital Theory	
	<i>A. Bayram</i> Etnolinguistik Hayatiyet Teorisi Çerçevesinde Abay ve Türk Dünyası	8
<i>Article</i>	<i>М.О. Мамедова</i> «Қорқыт ата кітабы» эпостарының жалпытүркілік этникалық-ұлттық идеяларды сақтаудағы рөлі	
	<i>M.O. Mammadova</i> The Role of the Epics Kitabi-Dede Gorgud in Preserving Common Turkic Ethnic-National Ideas	
	<i>М.О. Мамедова</i> Роль эпоса «Китаби-Деде Коркуд» в сохранении общетюркских этнических и национальных идей	18
<i>Article</i>	<i>Э.Аян, А.Кипер</i> Абай Құнанбайұлы өмір сүрген дәуірдегі тарихи оқиғалар, әлеуметтік және саяси жағдай	
	<i>E. Ayhan, A. Kiper</i> Historical Events, Social and Political Situation in the Period When Abay Kunanbayev Was Raised	
	<i>E. Ayhan, A. Kiper</i> Abay Kunanbayev'in Yetiştigi Döneme Tarihi Olaylar, Sosyal ve Siyasi Durum	28
<i>Article</i>	<i>Қ.О. Надырбаева</i> Т. Қасымбековтың «Сынған қылыш» романындағы ұлттық колоритті бейнелейтін лексикалық коннотациялар	
	<i>K.O. Nadyrbayeva</i> Lexical Connotations Reflekting National Color In T. Kasymbekov's Novel «The Broken Sword»	
	<i>Қ.О. Надырбаева</i> Лексические коннотации, отражающие национальный колорит в романе Т.Касымбекова «Сломанный меч»	36

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

<i>Article</i>	<i>Н. Толеева</i> Тіл білімі және нейроғылым: нейролингвистиканың заманауи мәселелері	
	<i>N. Toleeva</i> Neuroscience and linguistics: modern problems of neurolinguistics	
	<i>Н. Толеева</i> Нейронаука и языкознание: современные проблемы нейролингвистики	48
<i>Article</i>	<i>Ж.С. Таласпаева</i> Рух пен сөз үндестігі: Мағжан, Абай және Жүсіп Баласағұн шығармаларындағы түркілік концептілер бірлігі	

	<i>Zh.S. Talaspayeva</i> Harmony of Spirit and Word: The Unity of Turkic Concepts in the Works of Magzhan, Abai, and Yusuf Balasaguni	
	<i>Ж.С. Таласпаева</i> Гармония духа и слова: единство тюркских концептов в произведениях Магжана, Абая и Юсуфа Баласагуни	60
<i>Article</i>	<i>О.Жұбай , А.Үдербаев</i> XX ғасырдың басында қазақ тіліндегі математика ғылымының қалыптасып, дамуы	
	<i>O.Zhubai, A.Uderbayev</i> Formation and Development of Mathematical Science in the Kazakh Language in the Early 20th Century	
	<i>О.Жубай, А.Удербаев</i> Формирование и развитие математической науки на казахском языке в начале XX века	72
<i>Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение</i>		
<i>Article</i>	<i>С. Азан</i> Абай Құнанбаев пен Юнус Эмре философиясындағы сүйіспеншілік	
	<i>S.Azap</i> Love in the Philosophy of Abay Kunanbayev and Yunus Emre	
	<i>S.Azap</i> Abay Kunanbayev ve Yunus Emre Felsefesinde Sevgi	86
<i>Article</i>	<i>Н. Берікқызы</i> Асқар Егеубаевтың көркем шығармашылығын талдау <i>N. Berikkyzy</i> Analysis of Askar Egeubaev’s Work in the Field of Literary Criticism	
	<i>Н. Берікқызы</i> Анализ художественного творчества Аскара Егеубаева	96
<i>Article</i>	<i>Д. Арслан</i> Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен «Қара сөздерінде» қоғамдық құндылықтардың көрінісі	
	<i>D. Arslan</i> Representation of Social Values in the Poems and Kara Sözlere of Abay Kunanbayev	
	<i>D. Arslan</i> Abay Kunanbayev’in Şiirleri ve Kara Sözlereinde Toplumsal Değerlerin Temsili	106
<i>Article</i>	<i>Э.Г. Ілек, Ө.Ф. Атеши</i> Құдайберген Жұбанов бойынша Абай және оның поэзиясы	
	<i>E.G. İlek , Ö.F. Ateş</i> Abay and His Poetry According to Kudaybergen Jubanov	
	<i>E.G. İlek , Ö.F. Ateş</i> Kudaybergen Jubanov’a Göre Abay ve Şiiri	114
<i>Article</i>	<i>А. Тұрсынбаева, Х.А. Шимшек</i> Абай қарасөзіндегі «толық адам» идеясы	
	<i>A.Tursynbaeva, H.A. Şimşek</i> The Idea of the “Perfect Man” in Abai’s Prose	
	<i>А. Тұрсынбаева, Х.А. Шимшек</i> Kudaybergen Jubanov’a Göre Abay ve Şiiri	120

- Article** *S.Benli, S.Sağlam* Ағалелді Алланазаровтың *Şol Bir Gezek Uçan İt* (Bir Kez Uçan Köpek) атты шығармасы жөніндегі зерттеу
S.Benli, S.Sağlam A Study on Agageldi Allanazarov's Work Called *Şol Bir Gezek Uçan İt* (Once Flying Dog)
S.Benli, S.Sağlam Agageldi Allanazarov'un *Şol Bir Gezek Uçan İt* (Bir Kez Uçan Köpek) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme 128

- Article** *Б.И. Кодирова* Қазақ поэзиясындағы «Сегізаяқ» жанры: Абай дәстүрі және көркемдік құрылымы
B.I. Qodirova The "Segizyayaq" Genre in Kazakh Poetry: Abay's Tradition and Artistic Structure
B.I. Qodirova Qozoq she'riyatidagi "Сегізаяқ" janri: Abay an'anasi va badiiy tuzilma 136

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
 Методика преподавания языка и литературы*

- Article** *А.Ш. Смаилова, С.А. Рахымберлина, Б.О. Рахимбаева*
 Тіл үйренудегі ЖИ: артықшылықтары мен кемшіліктері
A.Sh. Smailova, S.A. Rakhymberlina, B.O. Rakhimbaeva
 AI in Language Learning: Advantages and Disadvantages
А.Ш. Смаилова, С.А. Рахымберлина, Б.О. Рахимбаева
 ИИ в изучении языка: преимущества и недостатки 140

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

- Article** *М.С. Арслан* Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі жастар мен қарттық түсінігі: жеке және қоғамдық сын
M.S. Arslan Perceptions of Youth and Old Age in Abay Kunanbayev's Poetry: An Individual and Social Critique
M.S. Arslan Abay Kunanbayev'in Şiirlerinde Gençlik ve Yaşlılık Algısı: Bireysel ve Toplumsal Bir Eleştiri 150

GTAR 16.21.25
Bilimsel Makale

Arif Bayram

Kastamonu Üniversitesi,

Kastamonu, Türkiye

(E-mail: ariffbayram18@gmail.com)

Etnolinguistik Hayatiyet Teorisi Çerçevesinde Abay ve Türk Dünyası

Özet. Dil, yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda kültürel kimliğin, tarihsel hafızanın ve toplumsal aidiyetin en güçlü taşıyıcılarından biridir. Dillerin korunması ve yaşatılması ise sadece dilbilimsel değil, sosyopolitik ve kültürel bir mesele olarak da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ele alınan Etnolinguistik Hayatiyet Teorisi, bir dilin toplumsal yaşam içindeki kullanım sıklığını, kuşaklar arası aktarımını ve toplumsal işlevselliğini inceleyen çok boyutlu bir kuramsal yaklaşımdır. Söz konusu teori; bir dilin toplumsal bağlamda varlığını sürdürüp sürdürmeyeceğini belirleyen “statü, demografik yapı ve kurumsal destek faktörlerini” temel alarak bu çok katmanlı süreci analiz etmeye olanak tanır. Bu çalışmada da Etnolinguistik Hayatiyet Teorisi çerçevesinde Kazak aydını ve düşünürü Abay Kunanbayev’in Türk dünyası içerisindeki kültürel ve dilsel rolü üzerinde durulmuştur. Abay’ın şiirleri, felsefi düşünceleri ve eğitim anlayışı yalnızca Kazak Türkçesinin değil, aynı zamanda Türk dünyasının ortak kültürel belleğinin ve dil birliğinin canlı tutulmasında temel bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Abay, dili sadece bir iletişim aracı değil; toplumsal kimliğin, tarihsel hafızanın ve kültürel devamlılığın taşıyıcısı olarak görmüş; eserlerinde dili ahlaki değerlerle, eğitimle ve düşünsel dönüşümle ilişkilendirerek halka bir bilinç kazandırmayı hedeflemiştir. Abay’ın düşünsel mirası, özellikle ortak dil bilincinin oluşumu ve kültürel sürdürülebilirlik açısından Türk dünyası için hem tarihsel hem de güncel düzlemde stratejik bir önem arz etmektedir. Abay’ın eserleri yalnızca edebi ya da felsefi bir zenginlik değil; aynı zamanda Türk dünyasında dil temelli kimlik inşasının sürekliliğini sağlayan güçlü bir referans noktası olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Abay’ın dil anlayışı ve eserlerinin, Türk toplulukları arasındaki etnolinguistik bağların güçlendirilmesindeki yeri, bu çalışmanın temel inceleme konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, etnolinguistik hayatiyet, Türk dünyası, dil birliği, kültürel sürdürülebilirlik

DOI: <https://doi.org/10.71078/xsp4hp22>

Alındı: 01.07.2025; Kabul edildi: 28.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Etnolinguistik hayatiyet teorisi, 1970’li yılların sonlarında H.Giles öncülüğünde, R.Y. Bourhis ve D.M. Taylor’un katkılarıyla geliştirilen sosyo-dilbilimsel bir yaklaşımdır. Etnolinguistik hayatiyet denildiğinde akla bir toplumun din, dil, tarih ve kültür ilişkisi gelmektedir. Bu ilişkinin sağlam veya tam tersi bir durumda olması milletlerin kaderini belirler. Kader kavramı ise hayatiyettir. Milletlerin bu hayatiyeti koruyabilmesi, canlı ve diri olması için diline, dinine, kültürüne ve tarihine sahip çıkabilmesi gerekmektedir. Söz konusu teori, etnolinguistik grupların canlılığını etkileyen temel etkenleri statü, demografik yapı ve kurumsal destek olmak üzere üç ana kategoride sınıflandırır (Bourhis ve Taylor, 1977: 309). Bu yapısal değişkenlerin ötesinde, tarihî açıdan bakıldığında milletlerin kaderini belirleyen, kritik

dönemlerde fikir ve eylemleriyle ön plana çıkan öncü şahsiyetlerin de büyük rol oynadığı görülmektedir. Tarihsel süreçte milletlerin dönüşümüne öncülük eden bu şahsiyetler, genellikle ortak bir gaye etrafında birleşerek hareket ederler. Bu kişiler, mensubu oldukları milleti sosyal, kültürel ve siyasî açıdan daha ileri bir konuma taşımayı amaç edinmişlerdir. Ancak bu tür liderlik girişimlerinin kalıcı bir başarıya ulaşabilmesi, yalnızca bireysel çaba ile değil, halkın desteği ve katılımıyla mümkündür. Toplum tarafından benimsenen ve desteklenen fikir önderlerinin düşünceleri zamanla daha geniş kitlelere ulaşarak etkisini artırır. Bu başarılar halk nezdinde söz konusu şahsiyetlere yönelik daha derin bir güven ve saygı oluşmasına yol açar. Neticede toplum bu kişileri yalnızca bir aydın ya da lider olarak değil, aynı zamanda bir yol gösterici, yani kolektif mücadelenin sembolü olarak görmeye başlar. Halkın bilinçli desteğiyle ortaya çıkan toplumsal hareketlilik, milletin kendi kaderini belirlemesinde önemli bir husus olarak dikkat çekmektedir. Bu noktada, Kazak Türklerinin tarihinin ve edebiyatının öncülerinden olan Abay Kunanbayev, sadece bir şair ya da aydın olarak değil; yazılı Kazak edebiyatının kurucusu, aynı zamanda Kazak halkının kültürel dirilişine öncülük eden bir fikir adamı olarak dikkat çeker (Söylemez ve Ateş, 2021: 11). Abay'ın şiirleri, düzyazıları ve halkı bilinçlendirmeye yönelik öğütleri Kazak halkı tarafından benimsenmiş ve zamanla geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Kazak halkının yaşam tarzı, toplumsal farkındalık, eğitim ve din gibi çeşitli konulara değinen Abay bu hususlarda toplumdaki yanlış uygulamaları yer yer keskin bir dille eleştirmiştir (Kara, 2019: 17). O, hem kalemiyle hem de siyasetteki rolüyle öne çıkmış; Kazak halkının tarihini, dilini ve kimliğini her mecrada savunmuştur. Onun fikirleri halkta karşılık buldukça, bireysel çabaları kolektif bir bilince dönüşmüş; böylece Kazak halkı kendi kimliğini yeniden inşa etme yolunda önemli bir irade ortaya koymuştur. Abay'ın dünya görüşü; sadece Kazakların değil genel olarak Türk dünyasının tarihinin, dilinin ve kültürünün şekillenmesine olanak sağlamıştır.

Araştırmanın Amacı

Abay örneği, etnolinguistik canlılığın yalnızca yapısal koşullara değil, aynı zamanda halkla bütünleşmiş aydınların önderliğine ve toplumun kendi kaderine sahip çıkma kararlılığına bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, Abay'ın mirası, sadece Kazak edebiyatı için değil, tüm Türk dünyası açısından dilsel ve kültürel direnişin simgesel bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda etnolinguistik hayatiyet teorisinin üç temel bileşeninin başta Abay Kunanbayev olmak üzere diğer aydınlar ve Türk dünyası çerçevesinde ele alınması amaçlanmıştır.

Araştırmanın Metodolojisi

Çalışmada etnolinguistik hayatiyet teorisi kapsamında Abay ve Türk dünyası ele alınarak Abay ve Kazak halkının dil hayatiyeti üzerinde durulmuştur. Söz konusu teori bileşenleri ve Abay'ın dünya görüşü bağdaştırılmıştır. Teori kapsamında bir etnolinguistik grubun statüsü; onun toplumsal itibarını, ekonomik ve sembolik değerini, kültürel olarak ne ölçüde kabul gördüğünü belirlemektedir. Bu bağlamda yüksek statüye sahip grupların daha güçlü bir topluluk bilinci ve dilsel canlılık sergilediği öne sürülmektedir. Abay da bu kapsamda Kazakçayı sadece bir iletişim aracı olmaktan çıkarıp düşünce ve eğitim dili hâline getirmeye çalışmıştır. Halkını medrese eğitimiyle sınırlı kalmadan modern bilimlerle ve çağdaş düşünce akımlarıyla tanıştırmak isteyen Abay, özellikle ana dilin bu dönüşüm sürecindeki merkezi rolüne dikkat çekmiştir. Ona göre, Kazakçanın gelişimi yalnızca bireysel kimlik açısından değil, toplumsal ve kültürel bütünlüğün korunması açısından da hayati bir öneme sahiptir. Bu düşüncelerini en yoğun biçimde işlediği eserleri olan "Kara Sözler", Kazakçanın felsefi, ahlaki ve toplumsal meselelere dair derinlikli bir anlatımı mümkün kılan bir dil olduğunu açıkça ortaya koyar. Abay, Kazakçayı ustalıklarla kullanarak onu edebî ve kültürel prestije sahip bir yazı

dili konumuna taşımıştır. Onun bu yaklaşımı, Kazak edebiyatında yazılı kültür geleneğinin gelişmesine öncülük etmiş; aynı zamanda Kazakçanın kamusal ve kurumsal alanlarda da daha fazla kabul görmesini sağlamıştır. Abay'ın dil anlayışı, yalnızca bireyleri değil, resmî kurumları da etkileyerek Kazak dilinin ve kültürünün toplumda itibar kazanmasına ve kendi düşünsel mirasının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Kazakça eğitim veren en prestijli kurumlardan biri olan "Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi", Kazakça opera ve tiyatro eserleri sahnelendiği "Abay Tiyatrosu", "Abay Müzesi" ve TÜRKSOY tarafından 2020'nin Abay yılı ilan edilmesi Abay'ın düşünsel mirasının kurumsallaşmasının birer örneğidir.

Etnolinguistik hayatiyet teorisinin bir diğer unsuru olan demografik yapı, bir dilin kuşaktan kuşağa aktarımı, konuşur sayısı ve farklı yaş grupları arasındaki dil devamlılığı gibi temel unsurları kapsar. Teori, bu çerçevede nüfus yoğunluğu, coğrafi yerleşim ve yaş dağılımı gibi demografik etkenleri dikkate alır. Bu faktörler bakımından avantajlı konumda bulunan gruplar, uzun vadede varlıklarını sürdürme açısından daha elverişli koşullara sahip kabul edilir. Özellikle genç kuşakların dili benimseme ve günlük yaşamda aktif olarak kullanma düzeyi, dilin yaşamsal devamlılığını doğrudan etkiler. Bu bağlamda demografik göstergeler, yalnızca dilin mevcut durumunu değil, gelecekteki hayatiyet potansiyelini de öngörme açısından belirleyici bir rol üstlenir. Bu kuramsal çerçevede değerlendirildiğinde, Abay Kunanbayev'in Kazakçanın demografik yapısı üzerindeki etkisi, yalnızca edebi ya da kültürel değil; aynı zamanda dilin hayatiyetini doğrudan etkileyen sosyolojik bir işlev taşır. Abay, Kazakçanın demografik yapısı üzerinde belirleyici bir etki yaratarak dilin etnolinguistik hayatiyetine çok boyutlu katkılarda bulunmuştur. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında Kazak toplumunun sosyal dönüşüm sürecinde, Abay'ın edebi ve düşünsel faaliyetleri Kazak dilinin farklı coğrafi ve sosyoekonomik gruplar arasında yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Eserleri aracılığıyla sadece taşra ve kırsal kesimlerde değil, aynı zamanda şehirlerde, eğitim çevrelerinde ve aydın zümre içinde de Kazakçanın kabul görmesini sağlamıştır. Bu durum, dilin hem farklı gruplar arasında hem de kuşaklar arası düzlemde canlılığını korumasına olanak tanımıştır. Ayrıca Abay, özellikle genç kuşaklara hitap ederek onlara olan yaklaşımlarıyla ana dilin öğrenilmesini, doğru kullanılmasını ve kültürel bir bilinçle sahiplenilmesini hedeflemiştir. Onun şiirleri, düzyazıları ve öğütleri sadece dilsel bir taşıyıcı değil; aynı zamanda toplumsal kimlik ve aidiyet duygusunun da pekiştiricisi olarak işlev görmüştür. Bu yönüyle Abay, Kazakçanın konuşur sayısını artırmakla kalmamış; dilin kamusal alanda görünürlüğünü ve prestijini de yükseltmiştir. Abay'ın eğitim anlayışı, dilin sadece resmî öğretimle değil, aynı zamanda kültürel aktarım yoluyla da yaşatılabileceğini göstermiştir. Bu yaklaşım aile içi dil kullanımı, edebi üretim ve toplumsal etkileşim yoluyla Kazakçanın kuşaktan kuşağa doğal biçimde aktarılmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Abay, Kazakçanın toplumsal tabanını genişletmiş; demografik çeşitliliği, yaş grupları arasındaki dil sürekliliğini ve sosyokültürel kabulünü güçlendirerek, dilin uzun vadeli hayatiyetine kalıcı bir temel oluşturmuştur.

Üçüncü bileşen olan kurumsal destek bir dilin ve kültürün eğitim, medya, dinî yapılar, kamu yönetimi gibi alanlarda ne düzeyde temsil edildiğini gösterir. Bir etnolinguistik topluluğun sürdürülebilirliği yalnızca bireysel düzeyde kullanım değil, aynı zamanda bu tür kurumsal yapılarda görünürlük kazanmasıyla da yakından ilişkilidir. Etnolinguistik hayatiyet teorisine göre, bir dilin yaşatılması ve geliştirilmesi, devlet politikaları, medya araçları, eğitim sistemleri ve kültür kurumları gibi kurumsal desteklerle mümkündür. Bu destek, dilin sosyal statüsünün yükseltilmesini, farklı alanlarda geçerlilik kazanmasını ve sonraki nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını garanti altına alır. Giles, Bourhis ve Taylor grupların canlılık düzeylerini düşük, orta ve yüksek olarak sınıflandırmış (1977: 316-317); yüksek düzeyde canlılığa sahip grupların dil ve kültürlerini koruyabileceğini, düşük düzeydekilerin ise dil ölümü riskiyle karşı karşıya kalabileceğini belirtmiştir. Abay'ın mirası, Kazak dili için böyle kurumsal yapıların oluşmasına ilham vererek, sürdürülebilir dil politikalarının geliştirilmesine öncülük etmiştir. Abay'ın eserleri ve eğitim anlayışı; Kazak dilinin devlet politikaları içinde yer

almasını, eğitim ve medya kurumlarında yaygınlaşmasını sağlayacak altyapıyı oluşturmuş; bu sayede dilin sosyal statüsünün yükseltilmesine ve kalıcı bir şekilde sonraki kuşaklara aktarılmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Abay'ın rolü, Kazak dilinin etnolinguistik hayatiyetinin sürdürülebilmesi için gerekli olan kurumsal desteğin temellerinin atılmasında ve sürdürülebilir dil politikalarının geliştirilmesinde kritik bir öneme sahiptir.

Sonuçlar ve Tartışma

Dil, bir kültürün yalnızca temel unsurlarından biri değil, aynı zamanda onun sürekliliğini ve aktarımını sağlayan en güçlü araçtır. Tarihin belli bir döneminde, belli bir muhitte, belli şartlar içinde yaşamış ya da yaşamakta olan bir milletin, dünü bugüne yansıtan birer kültür taşıyıcısı olarak işlev görmek üzere, dil varlığı içinde barındırdığı kelimeler, o milletin kültürel kimliğini ortaya koyan temel malzemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu malzemeler, bir kültürü diğer kültürlerden ayıran ya da diğer kültürlerle birleştiren unsurların neler olduğunu anlamamızı sağlar (Berbercan, 2010: 915). Ulusal hafızayı, kolektif duyguları, düşünsel birikimi ve topluma ait maddi-manevi değerleri içinde barındıran dil, kültürel kimliğin hem taşıyıcısı hem de koruyucusudur. Bu yönüyle dil, geçmişin deneyimlerini bugüne aktaran bir kültürel arşiv işlevi görürken, aynı zamanda toplumsal belleğin yapıtaşlarını da oluşturmaktadır. Dolayısıyla dil, kültürün yalnızca bir bileşeni değil; kültürel üretimin, aktarımın ve yeniden inşanın temel dayanağıdır (Rahimi, 2020: 138). Bu bağlamda, bir dilin yok olması ya da toplumsal işlevini yitirmesi, sadece bir iletişim aracının kaybı değil; aynı zamanda o dili konuşan topluluğun tarihsel belleğinde, değerler sisteminde ve kültürel sürekliliğinde ciddi bir kayıp anlamına gelir. Dilin kuşaktan kuşağa aktarılması, yalnızca sözcüklerin değil, aynı zamanda bir yaşam tarzının, dünya görüşünün ve ortak anlam evreninin de aktarılmasıdır. Bu nedenle dilsel çeşitliliğin korunması, kültürel mirasın sürdürülebilirliği açısından yaşamsal bir öneme sahiptir. Dillerin ömrünü, konuşulduğu coğrafyaları ve zamanla ortadan kaybolması gibi durumları etkileyen en önemli faktör o dilin konuşanlarıdır. Söz konusu faktörler dil konuşurlarının hayat hikâyeleri ile doğrudan bağlantılıdır. Dil; halkın yaşayış biçiminden, kültür ve tarihinden bir hayli etkilenmektedir. Bu nedenle dile yön veren başlıca unsur o dili konuşan halktır. Halk ile birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel etkenler de dile yön verirler. Tarih boyunca karşımıza çıkan göçler, savaşlar ve bazı devletlerin asimile politikaları dil konuşurunun azalmasına hatta zamanla o dilin ve konuşurlarının yok olmasına sebep olmaktadır. Bundan ötürü kuşaklar arası aktarımın, dilin canlılığını korumasındaki önemi bir hayli fazladır. Genel bir çerçeveden bakıldığında da dil ve toplumun birbiriyle iç içe olduğu görülmektedir. Mehmet Emin Resulzade, bir milletin varlığını sürdürebilmesinin temel koşulunun dil olduğunu özellikle vurgulamıştır. Ona göre, bir milleti ortadan kaldırmanın en etkili yolu, öncelikle onun diline zarar vermek ve zamanla bu dili unutturmaktır (Şirmemmed, 2014: 475-478). Sömürgeci güçler tarafından egemenlik altına alınan toplumların millî bütünlüğünü zayıflatmak adına öncelikle onların dillerine müdahale edilmiştir. Ana diliyle eğitim yasaklanmış, millî eğitim kurumları denetim altına alınmış ve yerli halkların dilsel kimlikleri tehdit edilmiştir. Resulzade'nin bu konuya dikkat çekmesi, onun dilin sadece kültürel değil, aynı zamanda siyasal bir araç olduğuna dair farkındalığını ortaya koymaktadır. Ona göre dil, bir milletin ruhu ve hafızasıdır; bu nedenle bir dili ortadan kaldırmak, o milletin tarihsel varlığına karşı yapılan en büyük müdahaledir. Kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda ortaya çıkan dış ve iç faktörlere bağlı yenileşme hareketleri ile değişimlerin etkileri, öncelikle ilgili toplumun dilinde kendini gösterir. Dil, canlı bir varlık olarak sürekli gelişim ve değişim süreci içerisinde (Tekin, 2008: 617). Nitekim toplumlar değiştikçe, onların düşünce biçimleri ve değer yargıları dönüşür; bu dönüşüm, doğrudan doğruya dile yansır. Canlı ve kendini sürekli olarak yenileyen bir organizma niteliği taşıyan dil, bu bağlamda hem değişimin bir sonucu hem de onun taşıyıcısı konumundadır. Bu nedenle dildeki değişim, yalnızca sözcük düzeyinde değil, ifade biçimlerinde ve toplumsal

bellekte de karşılık bulur.

Diller arası ilişkilerde en sık ve kolay biçimde aktarılan unsurların başında sözcükler gelmektedir. Toplumlar arası kültürel temas, tarih boyunca çeşitli etkenler üzerinden dilsel etkileşimi beraberinde getirmiştir. Başta dinsel yaklaşımlar, edebiyat etkilenmeleri olmak üzere birlikte yaşama, ticaret ilişkileri, siyasal ilişkiler nedeniyle ödünç ögeler, bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır (Aksan, 1998: 137). Mehmet Kaplan'a göre, her millet dili ve kültürünü biçimlendirirken, tarihsel süreçte karşılaştığı medeniyetlerden çeşitli ögeler alarak gelişir; tıpkı akan bir nehrin geçtiği her topraktan belirli unsurlar alması gibi. Bu etkileşim, özellikle konuşma ve yazı dilinde kendini gösterir; zira her gelişmiş dil, başka kültürlerle kurduğu temaslar neticesinde ödünç kelimeler, deyimler ve kavramlarla zenginleşmiştir. Bu yönüyle dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir milletin tarihî serüveninin, kültürel temaslarının ve medeniyet birikiminin izlerini taşıyan bir yansıtıcıdır (1998: 140). Kaplan'ın bu yaklaşımı, dile sadece yapısal ya da işlevsel bir olgu olarak değil; aynı zamanda kültürel hafızayı, tarihsel derinliği ve medeniyetler arası etkileşimi yansıtan çok katmanlı bir oluşum olarak bakmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim Türk dili de tarih boyunca, içinde bulunduğu coğrafyaların ve etkileşimde olduğu medeniyetlerin etkisiyle biçimlenmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan süreçte; Türkçenin Arapça, Farsça ve daha sonra Batı dillerinden aldığı unsurlar sadece söz varlığına değil, aynı zamanda düşünce biçimine ve ifade tarzına da yansımıştır. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen dil reformları ile özellikle Arapça ve Farsça kökenli sözcükler dilden ayıklanarak yerine Türkçe kökenli karşılıklar getirilmiş; bu da dilin sadece bir araç değil, aynı zamanda ideolojik bir inşa alanı olduğunun göstergesi olmuştur.

Dil ve toplum ilişkisi üzerinde 18 ve 19. yüzyıllardan bu yana durulmaktadır. Daha o yüzyıllarda devlet adamları dilin gelişmesini toplumda olan değişimler, kültür ve düşünce alanındaki gelişmelerle açıklamaktadır. Toplumun bütün dalları birbirine bağlıdır. Toplumda olan değişimler tek yönde olmamakla birlikte bir yönde olan değişimler diğer yönleri de etkilemektedir. Toplumun bütün dalları birbirine bağlı olarak değişir. Toplumsal alandaki her şey dilde de anlatım bulduğu için onu sürekli değişken kılmaktadır. Söz konusu dil ve toplum ilişkisine Sausure ve N. Chomsky de dikkat çekmektedir (İmer, 1990: 9-10). Toplum ve dil, doğaları gereği durağan olmayan, sürekli dönüşüm içinde bulunan olgulardır. Bu nedenle, bu iki alanda yürütülen araştırmalarda tek tip ya da evrensel geçerliliği olan konuların ele alınması beklenemez. Toplumdilbilimsel çalışmaların yönü, içeriği ve öncelikleri; büyük ölçüde ait oldukları toplumun tarihsel, kültürel, ekonomik ve siyasal yapıları tarafından belirlenmektedir. Bu bağlamda, toplumdilbiliminin ele aldığı hususlar ülkeden ülkeye önemli ölçüde farklılık gösterebilmektedir (İmer, 1990: 175). Vardar, toplum dilbilimini dilsel yapılarla toplumsal yapılar arasındaki karşılıklı etkileşimleri ele alan çok disiplinli bir inceleme alanı olarak tanımlar. Ona göre bu alan, dilsel olgularla toplumsal dinamikler arasındaki eşzamanlı değişimi, yani her iki yapıdaki dönüşümlerin birbirini nasıl etkilediğini ve belirlediğini araştıran karmaşık bir kuramsal çerçeve sunar (2002: 196). Bu bağlamda toplum dilbilimi, yalnızca dilin yapısal özelliklerini incelemekle kalmaz; aynı zamanda dilin toplumsal statüsünü, kullanım alanlarını, toplumsal tabakalar arasındaki farklılaşmalarını ve ideolojik yansımalarını da analiz eder. Dilin hangi toplumsal koşullarda değiştiği, kimler tarafından nasıl kullanıldığı ve bu kullanımların hangi sosyo-politik bağlamlarda şekillendiği gibi sorular toplum dilbilimsel araştırmaların merkezinde yer alır. Özellikle çok dilli toplumlarda ya da azınlık dillerinin varlık mücadelesi verdiği coğrafyalarda toplum dilbilimi; dilin yaşatılması, kimliğin korunması ve kültürel devamlılığın sağlanması açısından hayati bir rol üstlenmektedir. Bu yönüyle, etnolinguistik hayatiyet kuramıyla da kesişen bir noktada durur. Her iki yaklaşım da dili, yalnızca bir iletişim aracı değil, toplumsal aidiyetin ve kültürel varlığın bir göstergesi olarak değerlendirir.

Toplumda ortaya çıkan çeşitli sosyal olgular ve buna ek olarak işsizlik, kuraklık, kırsaldan

kente göç veya zorunlu yer değiştirmeler gibi gelişmeler ile ekonomik ve siyasal etkenler, toplum yapısını değiştirip dönüştürürken dil üzerinde de belirgin etkiler yaratmaktadır. Bu bağlamda, dil değişimi veya dil değiştirimi süreci yaşanmakta ve sonucunda dil kaybı ya da dil ölümü ortaya çıkabilmektedir. Dil değişimi ve değiştirimi, dil ölümünün önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Sosyo-kültürel, ticari ve siyasal etkileşimler sonucu topluluklar, komşu veya dış kültürlerin dillerinden ödünçlemeler yapmaktadır. Bu ödünçlemeler, kimi zaman sözcük düzeyinde olurken, kimi zaman da bir dilin sözdizimsel yapısını etkileyebilmektedir. Dil ödünçlemeleri, genellikle doğal seyri içinde, güçlü toplumların dillerinden zayıf toplumların dillerine doğru gerçekleşmektedir (Rahimi, 2013: 135).

Milletleri birbirinden ayıran en büyük işaret dildir. Rusya Müslümanları ise din yönüne önem vermiştir. Türkçe gazete çıkarıp adına Türk gazetesi demek yerine Müslüman gazetesi denilmiştir. Okul açıp Rus-Müslüman Okulu adı verilmiştir. Benzer durum tiyatrodaki da görülmüştür (Şirmemmed, 2014: 462-465). Din ile kültür arasındaki etkileşim de kültürel kimliğin şekillenmesinde kritik bir rol oynar. Dil bir milletin aslını muhafaza edebilir ama din de bir milletin bâki kalmasına sebep olmaktadır. Türkler ve Farslar için Arapçanın önemi, Kuran-ı Kerim ve İslamiyet bağlamında ortaya çıkar. Arapçayı kutsal görüp kendi dillerinden üstün tutmuşlardır. İslamiyet'i kabul eden toplumlarda Araplaşma eğilimi gözlenmiş, hatta dini ve kültürel metinler Arapça yazılmaya başlanmıştır. Kuran'ın dili, dua ve ibadet dili olarak Arapçanın bu konumu, günümüzde Arap dilinin ve Arap kimliğinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. İslam medeniyetinin kültürel alandaki etkisi, Türk toplumu üzerinde son derece kalıcı olmuştur. Bu etki, özellikle 10. yüzyıldan itibaren başlayan İslamlaşma süreciyle birlikte, sadece inanç sistemiyle sınırlı kalmamış; dil, edebiyat, sanat, felsefe ve toplumsal kurumlar gibi birçok alanda Türk tarih ve kültürünün yönünü belirleyen temel bir unsur hâline gelmiştir. Türkler, İslamiyet'i kabul ettiklerinde, Arapça ve Farsçanın etrafında şekillenmiş son derece zengin ve köklü bir yazılı kültürle karşılaşmışlardır (Kaplan, 1993: 108-109).

Türkçe her anlamda zengin bir dil olmakla birlikte kelime hazinesi de bir hayli geniştir. Fakat farklı sebeplerden ötürü yabancı sözcük kullanımına meyilli hale gelmiştir. Halbuki dilimizin canlılığını korumak ve onu yabancı dillerin yoğun etkisinden arındırmak, kültürel sürekliliğin ve millî kimliğin muhafazası açısından büyük önem taşımaktadır.

Dilin, canlılığını devam ettirmesinin veya dil ölümünün meydana gelmesinin çeşitli faktörlerle olabileceği belirtilmiştir. Dil ölümünün gerçekleşmesi için dil konuşurlarının tamamen yok olması beklenemez. Asimile olan toplulukların dili zamanla ölmeye yüz tutar. Günümüzde, geçmişe nazaran dil ölümlerinin daha az olması beklenmektedir. Çünkü insanlar çok dillidir ve sadece doğdukları coğrafyada değil dünyanın birçok yerinde farklı etnik gruplar olarak yaşamlarını sürdürmektedir. Yer değişiminin kolay olduğu bu dönemde, bir dilin ana vatanında konuşurunun kalmaması dilin öldüğü anlamına gelmez. Ana vatanlarından farklı bölgelerde hala o dili konuşan insanları görmek mümkündür. Bu sebeple bir dilin öldüğünü söylemek ciddi bir araştırma ister. Bir avuç insan dahi o dili konuşmaya devam ediyorsa o dil canlıdır ve aksini iddia etmek son derece yanlıştır.

Sonuç ve Çıkarımlar

Sonuç olarak, etnolinguistik hayatiyet teorisi çerçevesinde dilin canlılığını sürdürebilmesi için statü, demografik yapı ve kurumsal destek unsurlarının birlikte ve uyumlu bir şekilde işleyiş göstermesi gerekmektedir. Bu bileşenler, bir dilin sadece iletişim aracı olmanın ötesinde, o dilin konuşucusunun kimliğini, kültürel değerlerini, tarihini ve sosyal bütünlüğünü koruyan hayati bir varlık olarak yaşatılmasına olanak sağlar. Abay Kunanbayev'in Kazak dili ve kültürüne yaptığı katkılar, bu teorik çerçeveyi somut ve tarihsel bir zemine oturtan eşsiz bir örnek teşkil etmektedir. Abay, sadece Kazak edebiyatının değil, aynı zamanda Kazak halkının dilsel ve kültürel dirilişinin mimarı olarak; dilin statüsünün

yükseltilmesinden, demografik olarak farklı sosyal ve coğrafi gruplarda yaygınlaşmasına; kurumsal destek mekanizmalarının oluşturulmasına kadar çok boyutlu bir rol üstlenmiştir. Abay'ın eserleri ve eğitim anlayışı, Kazakçanın sosyal hayatta yalnızca günlük iletişim aracı olarak kalmayıp, aynı zamanda bir düşünce ve eğitim dili haline gelmesini sağlamış, böylece dilin prestiji ve statüsü önemli ölçüde artmıştır. Bu durum, Kazakçanın farklı yaş grupları arasında ve özellikle genç kuşaklarda benimsenmesini kolaylaştırmış, dilin kuşaklar arası aktarımı ve demografik yapısının güçlenmesi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Abay'ın düşünsel mirası, yalnızca taşra ve kırsal alanlarda değil, şehir merkezlerinde, eğitim çevrelerinde ve entelektüel sınıflarda da Kazak dilinin kabul görmesini mümkün kılarak dilin sosyal tabanını genişletmiştir. Bu, etnolinguistik hayatîyet teorisinin demografik yapı bileşeninin güçlendirilmesine önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Abay eğitim sisteminde, medyada, kültürel ve siyasi yapılarda Kazakçanın yer almasını savunmuş; bunun için gerekli zemini hazırlamıştır. Abay'ın dil anlayışı ve eserleri, Kazakçanın kurumsal destek görmesini sağlayacak politikaların ve uygulamaların şekillenmesine ilham vermiştir. Bugün Kazak dili için kurumsal destek sağlayan birçok kurumun temelinde onun düşünsel mirasının yattığı görülmektedir. Bu kurumsal yapılar, dilin sosyal statüsünün yükselmesini, kamusal alanlarda yaygın kullanımını ve sonraki nesillere sağlıklı aktarımını garanti altına almaktadır. Giles, Bourhis ve Taylor'un dil canlılığı sınıflandırmasına göre, bu tür yüksek düzeydeki kurumsal destek, dilin ölümü riskine karşı en etkili koruma mekanizmasıdır ve Abay'ın katkıları bu süreçte belirleyici olmuştur. Abay'ın liderliği ve halkla kurduğu güçlü bağ, onun fikirlerinin yalnızca bireysel çabalardan ibaret kalmayıp, toplumsal bir bilinç ve hareketlilik haline dönüşmesini sağlamıştır. Bu durum, etnolinguistik hayatîyetin yapısal bileşenlerinin ötesinde, liderlik ve kolektif bilincin önemini gözler önüne sermektedir. Abay, Kazak halkının kendi dilini ve kültürünü sahiplenme iradesinin somut bir simgesi olmuştur. Bu sayede Kazak dili sadece bir iletişim aracı değil, bir varoluş ve direnç sembolü haline gelmiştir. Onun düşünceleri ve eserleri, Kazak dilinin yalnızca bugünkü konumuna gelmesini sağlamamış, aynı zamanda geleceğe yönelik sürdürülebilir dil politikalarının temelini de oluşturmuştur. Özetle, Abay Kunanbayev'in Kazak dili üzerindeki çok katmanlı etkisi, etnolinguistik hayatîyet teorisinin temel bileşenleriyle doğrudan ilişkilidir ve bu bileşenlerin karşılıklı etkileşimini somutlaştırmaktadır. Bu yönüyle Abay, sadece Kazak dili ve kültürünün değil, tüm Türk dünyasının dilsel ve kültürel direnişinde rol oynayan evrensel bir liderlik modeli sunmaktadır. Bu durum, dilsel canlılığın korunmasında yapısal koşullar kadar, fikir önderlerinin ve toplumsal katılımın kritik önemini vurgulamakta; gelecek dil politikalarının oluşturulmasında yol gösterici bir perspektif sağlamaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (1998). *Her Yönüyle Dil*, Ankara, TDK Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2010). Tarihî Türk Şivelerinde Geçen Bazı İçecek Adları Hakkında Leksikal Tespitler, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C. 5, S. 4, S. 914-929.
- Giles, H., Bourhis R. Y., Taylor D. M. (1977). Towards A Theory Of Language İn Ethnic Group Relations. *Language, Ethnicity And Intergroup Relations*. London, Academic Press.
- İmer, K. (1990). *Dil Ve Toplum*, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Kaplan, M. (1993). Dil Ve Kültür, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: 1993 / II S: 500, 108-110.
- Kaplan, M. (1998). *Kültür Ve Dil*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Kara, A. (2019). Kazak Millî Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Hayatı Ve Eserleri, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. 66, 14-18.
- Rahimi, M. (2013). Dil Hayatîyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Bugünkü Durumu, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2, 131-142.

- Rahimi, M. (2020). Dil Canlılığı Bağlamında Halaç Türklerinin Durumu, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 131-145.
- Söylemez, O, Ateş Ö.F. (2021). Kazak Şiirinde Abay, *Modern Science And Education: Trends And Scientific Solutions*, s.11-18.
- Tekin, F. (2008). Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyıl Başları), *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 3(7), 608-618.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Multilingual.
- Şirmemmed H. (2014). *Mehmet Emin Resulzade: Eserleri (1909-1914)*, II. Cilt, II. Baskı, Bakü, Təhsil.

References

- Aksan, D. (1998). *Language in All Aspects*, Ankara, Turkish Language Association Publications. [in Turkish]
- Berbercan, M.T. (2010). Lexical Findings on Some Beverage Names in Historical Turkish Dialects. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 5, No. 4, pp. 914–929. [in Turkish]
- Giles, H., Bourhis, R. Y., & Taylor, D. M. (1977). Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. In *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London: Academic Press.
- İmer, K. (1990). *Dil ve Toplum [Language and Society]*, Ankara: Gündoğan Publications. [in Turkish]
- Kaplan, M. (1993). Language and Culture. *Türk Dili - Journal of Turkish Language and Literature*, Vol. 1993/II, No. 500, pp. 108–110. [in Turkish]
- Kaplan, M. (1998). *Kültür ve Dil [Culture and Language]*, İstanbul: Dergâh Publications. [in Turkish]
- Kara, A. (2019). Life and Works of the Kazakh National Poet Abay Qunanbayuli. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi [Journal of Turkish World History and Culture]*, Vol. 66, pp. 14–18. [in Turkish]
- Rahimi, M. (2013). The Current Situation of Khorasan Turks in the Context of Language Vitality. *Journal of Turkic Studies*, Vol. XIII/2, pp. 131–142. [in Turkish]
- Rahimi, M. (2020). The Situation of the Khalaj Turks in the Context of Language Vitality. *Journal of Modern Turkic Studies*, Vol. 17(2), pp. 131–145. [in Turkish]
- Söylemez, O. & Ateş, Ö. F. (2021). Abay in Kazakh Poetry. *Modern Science and Education: Trends and Scientific Solutions*, pp. 11–18. [in Turkish]
- Tekin, F. (2008). A Look at the Lexicon of Uzbek Turkish (Second Half of the 19th Century – Early 20th Century). *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 3(7), pp. 608–618. [in Turkish]
- Vardar, B. (2002). *Explanatory Dictionary of Linguistic Terms*, İstanbul: Multilingual Publications. [in Turkish]
- Şirmemmed, H. (2014). *Mehmet Emin Resulzade: His Works (1909–1914)*, Vol. II, 2nd Ed., Bakü: Təhsil Publishing.

Ариф Байрам

*Кастамону университеті, Кастамону, Түркия
(E-mail: ariffbayram18@gmail.com)*

Абай және түрік әлемі өміршеңдіктің этнолингвистикалық теориясы аясында

Аңдатпа. Тіл тек қарым-қатынас құралы емес; Ол сондай-ақ мәдени бірегейлікті, тарихи жады мен әлеуметтік тиесілілікті ең күшті тасымалдаушылардың бірі болып табылады. Тілдерді қорғау және сақтау тек лингвистикалық мәселе ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-саяси және мәдени мәселе ретінде де қарастырылады. Осы тұрғыда этнолингвистикалық өміршеңдік теориясы тілдің қоғамдық өмірде қолданылу жиілігін, ұрпақтар арасындағы берілуін және әлеуметтік функционалдығын зерттейтін көп өлшемді теориялық көзқарас болып табылады. Қарастырылып отырған теория; Ол тілдің әлеуметтік контексте өмір сүре алатындығын анықтайтын «мәртебе, демографиялық құрылым және институционалдық қолдау факторлары» негізінде осы көп деңгейлі процесті талдауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде өміршеңдіктің этнолингвистикалық теориясы аясында қазақ зиялысы, ойшылы Абай Құнанбаевтың түркі әлеміндегі мәдени-тілдік рөлі ерекше атап өтілді. Абай өлеңдері, философиялық ойлары мен тәрбиелік көзқарасы қазақ түрік тілін ғана емес, түркі әлемінің ортақ мәдени жады мен тілдік бірлігін сақтап қалудың іргелі қайнар көзі ретінде ерекше көзге түседі. Абай тіл тек қатынас құралы емес дейді; әлеуметтік бірегейліктің, тарихи жадының және мәдени сабақтастықтың тасымалдаушысы ретінде қарастырылады; Ол өз еңбектерінде тілді адамгершілік құндылықтармен, тәрбиемен, интеллектуалдық түрлендірумен байланыстыру арқылы қоғамның санасын көтеруді мақсат етті. Абайдың зияткерлік мұрасы түркі әлемі үшін тарихи тұрғыдан да, қазіргі кезде де, әсіресе, ортақ тілдік сананы қалыптастыру және мәдени тұрақтылық тұрғысынан стратегиялық маңызға ие. Абай шығармалары тек әдеби немесе философиялық байлық емес; Сондай-ақ түрік әлеміндегі тілге негізделген сәйкестік құрылысының үздіксіздігін қамтамасыз ететін күшті тірек болып саналады. Осы тұрғыда Абайдың тіл туралы түсінігі мен шығармаларының түрік қауымдары арасындағы этнолингвистикалық байланысты нығайтудағы орны осы зерттеудің негізгі тақырыбын құрайды.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, этнолингвистикалық өміршеңдік, түркі әлемі, тіл бірлігі, мәдени тұрақтылық

Arif Bayram

*Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye
(E-mail: ariffbayram18@gmail.com)*

Abay and the Turkish World within the Framework of Ethnolinguistic Vital Theory

Abstract. Language is not only a means of communication but also one of the strongest carriers of cultural identity, historical memory and social belonging. The protection and survival of languages is evaluated not only as a linguistic but also as a sociopolitical and cultural issue. The Ethnolinguistic Theory of Vitality considered in this context is a multidimensional theoretical approach that examines the frequency of use of a language in social life, its transmission between generations and its social functionality. The theory in question allows for the analysis of this multi-layered process by taking as basis “status, demographic structure and institutional support factors” that determine whether a language can continue its existence in a social context. In this study, within the framework of the Ethnolinguistic Theory of Vitality, the cultural and linguistic role of the Kazakh intellectual and thinker Abay Kunanbayev in

the Turkic world is emphasized. Abay's poems, philosophical thoughts and understanding of education stand out as a fundamental source in keeping alive not only the Kazakh Turkish but also the common cultural memory and linguistic unity of the Turkic world. Abay considers language not only as a means of communication; He saw language as the carrier of social identity, historical memory and cultural continuity; he aimed to raise public awareness by associating it with moral values, education and intellectual transformation in his works. Abay's intellectual heritage has a strategic importance for the Turkic world, both historically and today, especially in terms of the formation of a common language awareness and cultural sustainability. Abay's works are not only a literary or philosophical richness; they are also evaluated as a strong reference point that ensures the continuity of language-based identity construction in the Turkic world. In this context, Abay's understanding of language and the place of his works in strengthening ethnolinguistic ties among Turkic communities constitute the main subject of this study.

Keywords: Abay Kunanbayev, ethnolinguistic vitality, Turkic world, language unity, cultural sustainability

Yazar Hakkında Bilgi:

Arif Bayram – Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2756-4039>

Автор туралы мәлімет:

Ариф Байрам – PhD докторанты, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2756-4039>

Information about author:

Arif Bayram – PhD Student, Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2756-4039>

IRSTI 17.07.91

Article

Mehriban Oktay gizi Mammadova*Ganja State University, Azerbaijan**(E-mail: mehriban.mammadova.67@mail.ru)***The Role of the Epics Kitabi-Dede Gorgud in Preserving Common
Turkic Ethnic-National Ideas**

Abstract. The article analyzes the fundamental role played by the epics “Kitabi-Dede Gorgud” in the preservation and development of the pan-Turkic ethnic-national ideas from a scientific and theoretical perspective. The study shows that these epics, which are the common spiritual wealth of the Turkic peoples, are not only carriers of historical memory, but also act as an important means of protecting national identity, cultural heritage and ideological values. Motifs such as heroism, loyalty to the homeland, family and community unity, religious and spiritual attachment, reflected in the epics, occupy a central place in the process of formation of the Turkish ethnos. The article examines the function of these motifs in the pan-Turkic system of thought, and justifies their relevance in terms of time and space. As a result of the study, it is determined that the epics “Kitabi-Dede Gorgud” act as a common cultural codex not only of the Azerbaijani Turks, but also of the Turkic peoples as a whole, and are of strategic importance in terms of preserving the pan-Turkic identity and passing it on to new generations. At the same time, epics are considered an important intellectual and symbolic resource in the modern Turkic world for strengthening the foundations of national ideology and deepening cultural integration.

Keywords: epic, ethnic, structural-semantic, differentiation, diversification, ethnos

DOI: <https://doi.org/10.71078/vhc83e43>

Түсті: 9.08.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Introduction

In world literature, in the literary thought of the Turkic world and in the history of Azerbaijani literature, the monument of “Kitabi-Dede Gorgud” is a magnificent chronicle about the tumultuous life, honorable struggle, statehood, heroic spirit and bravery of the Oghuz tribes, who were the ancestors of Azerbaijanis. Just as it is impossible to imagine ancient Greek literature and society without Homer’s “Iliad” and “Odyssey”, without “Kitabi-Dede Gorgud” there would be a huge gap in the landscape of Azerbaijani literature and public thought, the place of which cannot be filled by anything. Like the «Iliad» and «Odyssey», «Kitabi-Dede Gorgud» is not only the literature of the period in which it was created, but also its language, history and philosophy.

«Kitabi-Dede Gorgud», a product of the epic traditions of the Oghuz Turks, is a special event in terms of the archaic and ethnocosmic nature of the epic information it carries in the series of world-famous Turkic epics such as «Manas», «Koroglu», «Alpamish», «Ural Batyr», «Maaday Gara»...

This epic, which is highly regarded as a monument of cultural and historical information of the Turkic world, has been thoroughly studied by Turkologist scholars such as H. Dits, E. Rossi, V.V. Bartold, K.I. Inostrantsev, A.K. Samoylovich, V.M. Zhirmunsky, A.N. Kononov, O. Hanser, O. Spies, H. Babinger, L. Bazen, V. Eberhard, O.Sh. Gökyay, B. Ögel, and translated

into Russian, German, English, Persian, Georgian, Latvian, Serbian, Hungarian, and other languages.

The historically formed system of spiritual and cultural values of the Turkic peoples is one of the fundamental factors that form the basis of their ethnic identity. The epics “Kitabi-Dede Gorgud” stand out as one of the most valuable examples of this spiritual heritage. This monument, which is a carrier of a common cultural memory between Azerbaijan, Turkiye, Turkmenistan and other Turkic peoples, has an important ideological and social function not only in terms of its artistic and aesthetic value, but also in terms of the preservation and transmission of ethno-national identity.

The epics of «Kitabi-Dede Gorgud» are a unique historical and cultural source that reflects important aspects such as the social organization of the Turkic ethnos in ancient times, the heroic worldview, family and community relations, and religious and philosophical views.

The purpose of the research

The images and plot lines presented in these epics, in addition to shaping the ethnic memory of the Turkic peoples, have become a means of expressing the basic principles of national ideology. Research shows that these epics, which contain the common historical past and common cultural values of the Turkic-speaking peoples, retain their relevance as one of the main ideological pillars of the pan-Turkic idea in the modern era. From this point of view, the study of “Kitabi-Dede Gorgud” should be conducted not only in the literary-folklore level, but also in the context of socio-political and cultural solidarity. The aim of this article is to examine the role played by the epics of «Kitabi-Dede Gorgud» in perpetuating and transmitting pan-Turkic ethnic-national ideas to future generations, and to evaluate the strategic importance of this monument for the cultural unity and ideological solidarity of the Turkic world on scientific grounds.

Research methodology

In the epics of “Kitabi-Dede Gorgud”, the concept of national identity and homeland comes to the fore as the main ideological line. In the behavior and worldview of the heroes of the epic, unshakable loyalty to values such as land, people, lineage, and family is observed. This can be evaluated as an artistic expression of the cultural and spiritual unity of the Turkic peoples that has been formed throughout history. For example, characters such as Kazan Khan and Basat are not only examples of individual heroism, but also the embodiment of ethnic and national ideals. Their struggle against the enemy, their activities aimed at protecting their family and people are an expression of the historically formed collective thought system of the Turkic communities (Bartold,1994: 35). The image of Dede Gorgud is a symbol representing the wise memory of the entire Turkic community. He acts as both a political and cultural leader and a religious and spiritual guide. With these characteristics, Dede Gorgud creates both a historical and mythological foundation in the Turkic ethnic memory (Jafarov,2008: 54). In the epic, the concept of homeland is presented as a concept conditioned by spiritual and social values, rather than specific geographical locations. This highlights the human and timeless nature of the pan-Turkic ideology (Demirchizade,1964:3).

One of the important functions of the epics “Kitabi-Dede Gorgud” is the formation and preservation of the ethnic memory of the Turkic peoples. The heroic motifs contained in the epics act as a symbolic expression not only of individual courage and bravery, but also of collective identity and historical memory. Kazan Khan, Basat, Beyrak and other characters reflect the ideal hero type of the Turks: they do not just fight against the enemy, but also protect the spiritual and cultural values of their people, uphold the honor of their lineage. Through the activity of these characters, the function of preserving ethnic identity and transmitting historical memory from generation to generation is realized (Kashgari,1960-1980: 96).

The sayings and sage advice of Dede Gorgud are of particular importance in this regard.

His sayings such as “A son owes his father, not a father to his son” not only emphasize the superiority of the family and lineage principle in the Turkic ethnic system, but also fulfill the function of historical responsibility and the bearer of national consciousness (Ergin, 1986: 75). Heroes in epics are distinguished not only by physical strength, but also by their moral and spiritual qualities. This is an indicator of the unity of heroism and ethical behavior in the Turkic ethnic worldview. Consequently, the heroes of “Kitabi-Dede Gorgud” are the living embodiment of the national spirit of the Turks, as mythical-artistic bearers of historical memory (Eberhard, 1972: 56).

Conclusion and discussion

The historical decree of the Great Leader Heydar Aliyev on the 1300th anniversary of the epic “Kitabi-Dede Gorgud” created the need to rethink and re-examine this epic, its period of creation, its ideological and artistic features, and its language. Celebrating the 1300th anniversary of the epic “Kitabi-Dede Gorgud” meant celebrating the 1300th anniversary of the Azerbaijani literary language. This meant that there is reason to say that the history of Turkic-language literary works in Azerbaijani literature began at least in the 7th century. Heydar Aliyev deliberately noted that «this anniversary is a historical event of exceptional importance for us, for the entire Turkic world, for human culture. This is a holiday of respect and honor for our historical roots, national traditions, national-spiritual values, culture, science, and the centuries-old history of our people. This is a holiday of our national freedom and state independence.

We are proud that we have such a great historical monument as “Kitabi-Dede Gorgud”. We are proud that we are the children of Dede Gorgud. We are proud that “Kitabi-Dede Gorgud”, belonging to fiohv all Turkic-speaking states, at the same time belongs to the Azerbaijani people, too. We are proud that we are the owners of “Kitabi-Dede Gorgud”, we will keep it alive and make even greater contributions to future generations”. These thoughts were expressed by the National Leader Heydar Aliyev during his speech at the official reception dedicated to the 1300th anniversary of the “Kitabi-Dede Gorgud” epic in the Gulistan Palace on April 9, 2000. Heydar Aliyev, who attached great value to this work, called it “our source book”. “Our rich history, ancient culture and national spiritual values are reflected in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”. This epic is our common wealth and every Azerbaijani can rightfully be proud of it. «Every Azerbaijani should know the content, meaning, and every word of the epic, starting from school. This is our reference book, and the more deeply the youth know this book, the more they will love their nation, their people, their homeland, and independent Azerbaijan.»

The promotion of the epic “Kitabi-Dede Gorgud,” which marks its 1325th anniversary, continues actively. The decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, in 2015 on the occasion of the 200th anniversary of the epic’s introduction to the academic world and its first translation and publication, played an exceptional role in presenting this masterpiece to the world. Speaking on this matter, President Ilham Aliyev stated:

“Kitabi-Dede Gorgud” is a magnificent monument of art reflecting the historical past of the Azerbaijani people. The epic embodies patriotism, heroism, wisdom, the historical past of the Azerbaijani nation, the worldview of the Oghuz Turks, their moral values, traditions, and Azerbaijani toponyms. It serves as an invaluable source for studying the ancient subtleties of our language, historical events and personalities, and the cultural heritage of our people.”

The epic “Kitabi-Dede Gorgud” is a valuable source not only from ideological and literary perspectives but also in terms of linguistics and lexicology for the Turkic world. The lexical units used in the epic are rich with concrete examples that demonstrate the common origins of Turkic languages. Many of these words are still in use today in the modern spoken and written languages of various Turkic-speaking peoples, either in their original form or with phonetic and morphological variations.

For example, words such as «at» (horse), «qan» (blood), «alp» (hero), «ev» (house), «el» (people/tribe), «kök» (root), «qılınç» (sword), «yurt» (homeland), «düşmən» (enemy), «bəy» (lord), «ağ» (white), and «qara» (black) have been preserved not only in Azerbaijani Turkic but also in Anatolian Turkish (TurkiyeTurkish), Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen, and other Turkic languages, either in identical or very similar phonetic forms (Alizade, 2015: 98-100).

Some archaic forms belonging to ancient Turkic, found in the epic, have also survived either actively or passively in the spoken languages of certain Turkic peoples today. For instance, words such as «beglik» (principality), «tutmaq» (to hold), «yuyunmaq» (to wash oneself), «kağan» (khan, ruler), and «qardaş» (male sibling of the same lineage) still carry the same semantic meaning in modern Turkic languages, though with certain phonetic variations (Aliyev, 2000: 131).

This lexical commonality is found not only in basic vocabulary but also in phraseological units and idioms. For example, expressions such as «qılınç çəkmək» (to draw a sword), «at oynatmaq» (to perform skillfully / to act freely), «baş kəsmək» (to behead), and «qan tökmək» (to shed blood) continue to exist both in the epic and in the folklore and spoken language of contemporary Turkic-speaking peoples. This is one of the key factors demonstrating the continuity of historical lexical units among Turkic languages and the vitality of the common Turkic linguistic memory.

These facts indicate that the “Kitabi-Dədə Qorqud” epic is not only a cultural-mythological heritage but also a strategic source in terms of the collective linguistic memory of Turkic peoples. Based on its linguistic materials, it is possible to conduct studies on linguistic kinship, lexical parallels, and common etymological analyses among Turkic-speaking nations.

The research into the level of representation of common Turkic words from the “Kitabi-Dədə Gorgud” lexicon in modern languages reveals that the manifestation of different functional qualities in individual Turkic languages is not accidental. Along with the differentiation of Turkic languages, an internal differentiation process occurs within the language system itself. In addition to the norms of literary language and general developmental regularities, distinctions also emerge in individual phonetic systems and at the lexical level.

When comparing the vocabulary used in the language of “Kitabi-Dədə Gorgud” with the lexicon of modern Turkic languages, it would be inaccurate to attribute the causes of their structural and semantic transformations solely to the process of linguistic differentiation. In this context, it is also necessary to consider the writing traditions of Turkic-language sources. For more than a millennium, the written records of Turkic peoples were predominantly based on the Arabic script. Since the Arabic script was unable to fully accommodate the phonetic nature of Turkic languages, the emergence of various phonetic variants in written texts further contributed to the increase in linguistic distinctions.

In the process of lexical change within a language, factors such as language users themselves, cultural customs and traditions, as well as the natural dynamics of societal development, are considered among the key elements influencing these changes. The level of representation of the “Kitabi-Dədə Gorgud” lexicon in contemporary Turkic languages likewise reflects the impact of such transformations over time.

At the present stage, when a part of the Turkic peoples has gained state independence and another part has achieved autonomy, the study, research, and analysis of Turkic-language sources have entered a new phase of development. The essential point is that contemporary research, particularly in the fields of national consciousness and self-awareness, is no longer hindered by ideological restrictions. As a result, the principle of factual accuracy must be treated as a matter of principle in the analysis of materials related to Turkic languages. In the modern era, comparative linguistic analysis is expected to produce results that can contribute to strengthening the tendencies of convergence among these languages.

In this regard, the decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham

Aliyev, on April 9, 2013, approving the State Program on the proper use of the Azerbaijani language in the context of globalization and the development of linguistics in the country, holds particular significance for shedding light on studies aimed at bringing Turkic languages closer together. In modern times, the national, cultural, social, public, and economic relations observed among Turkic peoples inevitably influence linguistic convergence processes as well. From this perspective, the study of ancient sources and the rehabilitation of their national and ethnic worldview by adapting them to contemporary realities must be considered one of the factors determining the relevance of research in this direction.

In this context, research conducted on the lexicon of “Kitabi-Dədə Qorqud” can be regarded as highly relevant in terms of modernizing the historical unity of Turkic peoples and effectively transmitting it to future generations.

The position of Turkic words from the lexicon of «Kitabi-Dede Gorgud» in modern Turkic languages is systematically studied, lexical units that have either preserved their original forms or undergone semantic changes in contemporary Turkic languages are analyzed, and their lexical-semantic development is traced. Several important issues also need to be taken into consideration in this process:

- the study of the reasons for the differentiation of cognate words in related languages;
- the investigation of the problems of transformation and integration of Common Turkic language norms;
- taking into account the quantity and quality of commonly used words in the convergence of related languages;
- the rehabilitation and revival of ancient words connected with social life, daily customs, culture, and national mentality;
- the preservation and promotion of national cultures and their mutual interaction under the conditions of globalization.

The results of these studies can be considered significant for the study of the modern Azerbaijani language and the history of contemporary Turkic literary languages. At the same time, the importance of such research in the transformation of the public consciousness of Turkic peoples into a national worldview, the revitalization of interethnic relations, and the application of theoretical ideas about interethnic integration to social life should not be overlooked. Let us also pay attention to the functionality of certain words used in modern Turkic languages as found in the epics.

Gənəş-(mæk). Qövmülü qövmilə gənəşdimi? (Kitabi-Dede Gorgud, 1978: 105). It means “to consult” or “to hold a discussion.” In *Divanü Lüğat-it-Türk*, it appears as: *Kənqəşlig bilig üdqraşür» Məsləhətli bilik gözəlləşər»* – “Knowledge becomes beautiful with consultation,” and *Kənqəşsiz bilig öprəsür* – “Məsləhətsiz bilik yararsız olur. – Knowledge without consultation is useless.” In *Kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak*, the forms *kənəşdi* (consulted) and *kənəşkə* (consultation) are also recorded. Other variants meaning ‘to consult’ such as *kəngən* and *kənkəç* are used as well. This word is observed in the Kazakh dialect of the Azerbaijani language. It is also found in modern Turkic languages: in Uzbek as *kenashmoq*, in Turkmen as *keneshmek*, in Uighur as *kenesh sorimak*, in Bashkir as *känäşläşew*, in Tatar as *kinäşläşü*, in Kazakh as *keneşüw*, and in Kyrgyz as *keneşü* (Kitabi-Dede Gorgud, 1978: 115), the verb *yen-* means to defeat or to overcome. In “*Divanü Lüğat-it-Türk*”, *yenmək* is explained as to defeat. It is used in both Oghuz and Kipchak dialects. For example: “*Ər annı yenqdi*” meaning “Adam onu məğlub etdi. – The man defeated him”. This verb is preserved with similar forms in several Turkic languages: in Azerbaijani (*yenmək*), in Turkish (*yenmek*), in Turkmen (*yenmek*), in Bashkir (*yiniv*), in Kazakh (*jenüv*), in Kyrgyz (*cenü*), and in Uighur (*yənmək*) (Ergin, 1986: 148).

Many lexical units used in the epic “Kitabi-Dede Gorgud” have the same or similar phonetic forms in contemporary Turkic languages, but they may express different meanings. This

phenomenon is called semantic deviation and is associated with the independent development of Turkic languages over time in different geographical and cultural environments. For example, the word “yalnız” in the epic is used in the sense of “alone” or “lonely.” While this meaning has been preserved in Azerbaijani and Turkish, in Turkmen, the word “yalnız” is sometimes used with the meaning of “only” or “just.” Thus, although phonetic similarity is maintained, functional and semantic differences emerge (Aliyev, 2015: 91).

Another interesting example is the word “qan” (blood). In the epic, this word appears in expressions like “qan qardaş” (blood brother) and “qan tökmək” (to shed blood), and it is used with the meaning of “blood” in all Turkic languages. However, in Turkish, the expression “kan bağı” is sometimes used in a broader metaphorical sense, referring to “family ties”. Meanwhile, in certain Kazakh dialects, the word “qan” can also carry the meanings of “revenge” or “vengeance” (Gökyay, 1973: 67).

Another example is the word “ağ”. In the epic, it is used both in the sense of “white” (color) and “noble” or “respected”, as in the phrases “ağ atlı igid” (hero on a white horse) and “ağ bəy” (noble lord). While the color meaning has been preserved in modern Turkic languages, the meaning of “ağ” as “sacred” or “honorable” has gradually become archaic and now survives only in certain dialects and literary texts.

At the same time, some words have acquired completely different or conditional meanings in modern languages. For example, “yara” in the epic means “beloved” or “fiancée”, and it has survived in modern Azerbaijani Turkic as “yar”. However, in modern Turkish, “yara” is now used exclusively in the sense of “wound” or “injury”. Another example is “barmaq”, which in the epic meant “to arrive” or “to reach” (as in “oğlum barmadı” – “my son did not arrive”). This meaning has either been forgotten in modern languages or preserved only in certain dialects. In today’s Turkic languages, “barmaq” is used solely with the meaning of “finger” (Kononov, 1960: 112).

Such instances of semantic divergence illustrate how lexemes derived from a common root can evolve in distinct semantic trajectories over time. These phenomena constitute significant research material for both Turkological studies and general linguistics. They reveal that, even within a shared lexical heritage, semantic polysemy and variations in cultural context are inevitable processes shaped by historical and sociocultural dynamics.

The word *torum* means «camel calf». For example: “Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi, Torumları bundan bozlayıb belə keçdi” (“A golden camel passed through the Qaytaban, and the torums followed it along the same path”) (Kitabi-Dede Gorgud, 1978: 73). In *Diwān Lughāt al-Turk*, *torum* is defined as «köşək,» while its female form is referred to as *tişi torum*. The term is absent in Abu Hayyan’s *Lugat*, where the meaning is instead conveyed by the word *öşək* (Mammadli, 2016: 49). In the modern period, the word has undergone a partial phonetic shift and now, in a different form, signifies ‘human offspring’. In contemporary Turkish, for instance, *torun* is used in the sense of ‘grandchild’ (Ergin, 1986: 898).

Some of the lexical units existing in modern Turkic languages differ both in form and meaning from their counterparts in the “Kitabi-Dede Gorgud”. In such cases, alongside changes in meaning, alterations in form have also occurred.

The epic of “Kitabi-Dede Gorgud” is a fundamental cultural and spiritual monument that plays an important role in preserving and sustaining Azerbaijani and common Turkic ethnic-national ideas. The research conducted in this article demonstrates that the ideological significance of the epic is not limited to its historical and literary value belonging to the past, but also holds strategic importance in the formation and preservation of national identity in the contemporary Turkic world.

As a living source of ethnic memory, the epic conveys the spiritual values and worldview of Turkic peoples through themes of heroism. The heroic characters – such as Qazan Khan, Basat, Beyrek, and Dede Gorgud – serve as symbols of the common national identity of Turkic

communities, as well as guardians of social and moral ideals.

From a linguistic perspective, the shared vocabulary found in the epic and modern Turkic languages proves that this literary heritage is an invaluable source for preserving the collective Turkic linguistic memory and studying the history of the language. At the same time, differences in the meanings of certain words across modern Turkic languages demonstrate that lexical units originating from a common root have undergone diverse semantic developments under various cultural and geographical conditions. This, in turn, highlights the richness of linguistic and cultural diversity among Turkic-speaking peoples.

End and conclusion

In the modern era, the epic of “Kitabi-Dede Gorgud” is widely used to strengthen national solidarity among Turkic nations and to promote the pan-Turkic idea. Its ideological significance comes to the forefront in the initiatives of the Organization of Turkic States and other institutions, as well as in the fields of culture and education.

In conclusion, the epic of “Kitabi-Dede Gorgud” is not only a piece of folklore heritage but also an ideological and linguistic source that plays a key role in shaping the national identity, cultural memory, and common value system of Turkic peoples. The study of this epic remains relevant and essential for the historical-cultural analysis of the Turkic world and the identification of future development strategies.

The “Kitabi-Dede Gorgud” epic is an invaluable cultural and spiritual treasure in preserving and promoting the ethnic-national ideas of Turkic peoples. Research shows that the epic is not limited to being a historical-cultural monument, but also fulfills significant functions in the formation of contemporary ideological processes in the Turkic world in terms of national identity, ethnic memory, and linguistics.

Primarily, through its heroic motifs, the epic conveys the value system, worldview, and social-moral principles of Turkic communities. The heroic characters – Qazan Khan, Basat, Beyrek, and Dede Gorgud – are presented both as symbols of national unity and as moral-spiritual role models. Their actions carry multifaceted ideological significance in terms of preserving and transmitting ethnic memory. This proves that the epic serves as a timely and effective tool for promoting national spirit, solidarity, and patriotism among Turkic peoples.

From a linguistic perspective, the shared use of words in the epic and their common etymological roots in modern Turkic languages reflect the historical interconnectedness of these languages. The phonetic and semantic variations of these words are living evidence of the ways Turkic languages have developed under diverse geographical and cultural conditions. Moreover, the semantic differences (semantic deviations) of certain words in contemporary Turkic languages illustrate the influence of each nation’s distinct worldview and cultural experience on their lexicon.

In the modern era, the ideological function of the epic has expanded significantly, turning it into a strategic platform for strengthening national solidarity among Turkic peoples, promoting common Turkic culture, and establishing a shared value system. Notably, international cultural and political organizations such as the Organization of Turkic States have embraced “Dede Gorgud” as a symbol of unity and progress for the Turkic world and have carried out various projects to promote the widespread dissemination of the epic. This highlights the importance of the epic not only as a historical and cultural legacy but also as a valuable contemporary ideological and political resource.

Taking all the above-mentioned points into account, the study of the “Kitabi-Dede Gorgud” epic holds fundamental significance not only in the fields of folklore and literary studies but also in research on national identity, ethnography, linguistics, cultural studies, and political ideology. Its multidisciplinary examination serves as an essential academic resource for achieving a more accurate understanding of the shared past of Turkic peoples and for

developing national-cultural development strategies for the future.

As a result, the historical, cultural, and ideological roles of the “Kitabi-Dede Gorgud” epic are of decisive importance in the contemporary development of the Turkic world. This epic acts as an important bridge in strengthening the common national identity of Turkic-speaking peoples, preserving ethnic-national ideas, and transmitting national values from generation to generation. Therefore, the study and promotion of this epic should not only aim at safeguarding national cultural heritage but also serve as a guarantor for fostering closer cooperation and solidarity among Turkic nations.

References

- Bartold, V.V. (1990). *Works on the History of Turkic Peoples*. Baku, Elm.
- Jafarov, J. (2008). *The Language and Style of Kitabi-Dede Gorgud*. Baku, Sherg-Gerb.
- Demirchizade, A. (1964). *The History of the Azerbaijani Language*. Baku, Maarif.
- Kashgari, M. (1960-1980). *Divanü Lügat-it-Türk*. Translated by A. Demirchizade et al. Baku, Elm.
- Ergin, M. (1986). *Dede Korkut Kitabı: Text and Dictionary*. Istanbul, Ebru.
- Eberhard, W. (1972). *The Structure and Function of Turkic Epics*. Berlin, Akademie Verlag.
- Abu Hayyan. (1985). *Kitab al-Idrak li-Lisan al-Atrak*. Baku, Elm.
- Afandiyev, F. (2009). *The Common Heritage of Turkic Peoples: The Dede Gorgud Epics*. Baku, Nurlan.
- Alizade, R. (2015). *Kitabi-Dede Gorgud and the Historical Development of the Turkic Language*. Ganja, GDU Publishing.
- Aliyev, H. (2000). *Kitabi-Dede Gorgud is Our Source Book*. Baku.
- Aliyev, I. (2015). *Decree on the 200th Anniversary of the Academic Discovery of the Kitabi-Dede Gorgud Epic*. Baku, Presidential Library.
- Gökyay, O.Ş. (1973). *Dede Korkut Kitabı: Study, Text, Dictionary*. Istanbul, Ministry of National Education.
- Kononov, A.N. (1960). *On the Language of «Kitabi-Dede Korkud»*. Moscow, Nauka.
- Kitabi-Dede Gorgud*. (1978) Compiled by H. Araslı. Baku.
- Mammadli, N. (2016). *Issues of National Ideology in Kitabi-Dede Gorgud*. Baku, Elm.
- Mammadov, F. (2007). *Comparative Dictionary of Turkic Languages*. Baku, Elm.
- Mammadov, M. (2012). *Dede Gorgud and the Turkic Mythological Thought System*. Baku, Science and Education.
- Guliyev, A. (1980). *History of the Azerbaijani Literary Language*. Baku, Maarif.
- Samoylovich, A.N. (1987). *Introduction to Turkic Dialectology*. Baku, Maarif.

Мамедова Мехрибан Октайқызы

Гянджа мемлекеттік университеті, Әзербайжан
(E-mail: mehriban.mammadova.67@mail.ru)

«Қорқыт ата кітабы» эпостарының жалпытүркілік этникалық-ұлттық идеяларды сақтаудағы рөлі

Аңдатпа. Мақалада «Қорқыт ата кітабы» эпостарының түркі халықтарының ортақ рухани мұрасы ретінде жалпытүркілік этникалық-ұлттық идеяларды сақтаудағы және дамытудағы іргелі рөлі ғылыми-теориялық тұрғыдан талданады. Зерттеу көрсеткендей, бұл эпостар тарихи жадының тасымалдаушысы ғана емес, сонымен қатар ұлттық

бірегейлікті, мәдени мұраны және идеялық құндылықтарды қорғаудың маңызды құралы болып табылады. Эпостарда көрініс тапқан ерлік, отанға адалдық, отбасы мен қауымдастық бірлігі, діни және рухани беріктік сияқты мотивтер түркі этносының қалыптасу процесінде басты орын алады. Мақалада аталған мотивтердің жалпытүркілік ойлау жүйесіндегі қызметі қарастырылып, олардың уақыт пен кеңістік тұрғысынан өзектілігі негізделеді. Зерттеу нәтижесінде «Қорқыт ата кітабы» эпостары тек әзербайжан түркілерінің ғана емес, бүкіл түркі халықтарының ортақ мәдени кодексі ретінде бағаланып, жалпытүркілік бірегейлікті сақтауда және оны келер ұрпаққа жеткізуде стратегиялық маңызға ие екендігі анықталды. Сонымен қатар, бұл эпостар қазіргі түркі әлемінде ұлттық идеологияның негіздерін нығайту және мәдени интеграцияны тереңдету үшін маңызды интеллектуалдық әрі символдық ресурс ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: эпос, этникалық, құрылымдық-семантикалық, дифференциация, әртараптандыру, этнос

Мамедова Мехрибан Октай кызы

Гянджинский государственный университет, Азербайджан.

(E-mail: mehriban.mammadova.67@mail.ru)

Роль эпоса «Китаби-Деде Коркуд» в сохранении общетюркских этнических и национальных идей

Аннотация. В статье анализируется фундаментальная роль эпоса «Китаби-Деде Коркуд» в сохранении и развитии общетюркских этнических и национальных идей с научно-теоретической точки зрения. В исследовании показано, что данные эпосы, являясь общим духовным достоянием тюркских народов, выступают не только носителями исторической памяти, но и важным средством защиты национальной идентичности, культурного наследия и идеологических ценностей. Мотивы героизма, верности родине, семейного и общественного единства, религиозной и духовной преданности, отражённые в эпосах, занимают центральное место в процессе формирования тюркского этноса. В статье рассматривается функция этих мотивов в системе общетюркского мировоззрения и обосновывается их актуальность во временном и пространственном измерении. В результате исследования определяется, что эпосы «Китаби-Деде Коркуд» являются общим культурным кодексом не только азербайджанских тюрков, но и тюркских народов в целом, имея стратегическое значение для сохранения общетюркской идентичности и её передачи новым поколениям. Одновременно эпосы рассматриваются как важный интеллектуальный и символический ресурс в современном тюркском мире для укрепления основ национальной идеологии и углубления культурной интеграции.

Ключевые слова: эпос, этнический, структурно-семантический, дифференциация, диверсификация, этнос.

Information about author:

Mehriban Oktay gizi Mammadova – PhD in Philology, Associate Professor (without a certificate), Department of Azerbaijani Language, Ganja State University, Azerbaijan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4400-9915>

Автор туралы мәлімет:

Мамедова Мехрибан Октайқызы – филология ғылымдарының кандидаты,

доцент (куәлігі жоқ), Әзербайжан тiлi кафедрасы, Гянджа мемлекеттiк университетi, Әзербайжан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4400-9915>

Сведения об авторе:

Мамедова Мехрибан Октай кызы – кандидат филологических наук, доцент (без аттестата), кафедра азербайджанского языка, Гянджинский государственный университет, Азербайджан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4400-9915>

GTAR 16.41.25
Bilimsel Makale

Ekrem AYAN¹, Ayşenur KİPER²

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, Türkiye

(E-mail: ¹eayan@mu.edu.tr, ²ayse.kpr97@gmail.com)

Abay Kunanbayev'in Yetiştirdiği Döneme Tarihî Olaylar, Sosyal Ve Siyasî Durum

Özet. Kazak yazılı edebiyatın kurucusu sayılan Abay Kunanbay, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. Abay'ın eserleri ve özellikle kara sözleri incelendiğinde, eserdeki düşüncelerin gelecekteki nesillerin eğitilmesi adına önemli bir görevi üstlendiği görülmektedir. Abay Kunanbay, eserlerinde sosyal ve siyasi konulara değinmiştir. Abay dönemindeki çeşitli olaylar, Abayla birlikte halkı da etkisi altına almıştır. 1845-1904 yılları Kazak bozkırlarının Çarlık Rusya'sının idaresine alındığı ve Çarlık Rusya'nın çöküşünün hızlandığı tarihleri kapsamaktadır. Kazaklar bu dönemde çeşitli zulümler ve işkencelerle karşılaşmıştır. Bütün işkencelere ve özgürlük ihtilallerine rağmen Kazak aydınları, yok olmakta olan bir halkı yeniden canlandırmayı ve tarih sahnesine çıkartmayı başarmışlardır. Kazak halkını, Rus sömürmesine karşı mücadeleye çağıran eserler yazılmıştır. Abay'ın bu dönemde yazılan eserlerinin önemli bir özelliği Kazak halkının ileri dönemlerdeki bağımsızlık mücadelelerine yol gösteren, aydın fikirleri içermesidir. Abay Kunanbay'ı ve eserlerini iyi anlayabilmek için yaşadığı dönemdeki sosyal ve siyasi olayları iyi bilmek gerekir. 18.yüzyılın 80-90'lı yılları Kazak halkının sömürgeye karşı ayaklandığı bir dönemdir. Bu ayaklanmalar 19. yüzyılın sonlarına doğru devam etmiştir. Çarlık Rusya hükümetinin Kazak coğrafyasını ham madde deposu olarak kullanması, düşük ücretlerle ellerinden mallarının alınması ve Kazak topraklarındaki işçileri karın tokluğuna çalıştırması, Kazak topraklarında kale inşa etmeleri ve en önemlisi milli bağımsızlıklarının ellerinden alınması isyan etmelerinin başlıca sebepleridir.

Anahtar kelimeler: Abay Kunanbay, Rus İmparatorluğu, Abay dönemi

DOI: <https://doi.org/10.71078/1j0w5y09>

Alındı: 9.08.2025; Kabul edildi: 29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Kazak yazılı edebiyatın kurucusu sayılan Abay Kunanbayev, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. Abay'ın eserleri ve özellikle kara sözleri incelendiğinde, eserdeki düşüncelerin gelecekteki nesillerin eğitilmesi adına önemli bir görevi üstlendiği görülmektedir. Abay Kunanbay, eserlerinde sosyal ve siyasi konulara değinmiştir. Abay dönemindeki çeşitli olaylar, Abayla birlikte halkı da etkisi altına almıştır. 1845-1904 yılları Kazak bozkırlarının Çarlık Rusya'sının idaresine alındığı ve Çarlık Rusya'nın çöküşünün hızlandığı tarihleri kapsamaktadır. Kazaklar bu dönemde çeşitli zulümler ve işkencelerle karşılaşmıştır. Bütün işkencelere ve özgürlük ihtilallerine rağmen Kazak aydınları, yok olmakta olan bir halkı yeniden canlandırmayı ve tarih sahnesine çıkartmayı başarmışlardır. Kazak halkını, Rus sömürmesine karşı mücadeleye çağıran eserler yazılmıştır. Abay'ın bu dönemde yazılan eserlerinin önemli bir özelliği Kazak halkının ileri dönemlerdeki bağımsızlık mücadelelerine yol gösteren, aydın fikirleri içermesidir. Abay Kunanbayev'i ve eserlerini iyi anlayabilmek için yaşadığı dönemdeki sosyal ve siyasi olayları iyi bilmek gerekir.

18.yüzyılın 80-90'lı yılları Kazak halkının sömürgeye karşı ayaklandığı bir dönemdir. Bu ayaklanmalar 19. yüzyılın sonlarına doğru devam etmiştir. Çarlık Rusya hükümetinin Kazak

coğrafyasını ham madde deposu olarak kullanması, düşük ücretlerle ellerinden mallarının alınması ve Kazak topraklarındaki işçileri karın tokluğuna çalıştırması, Kazak topraklarında kale inşa etmeleri ve en önemlisi milli bağımsızlıklarının ellerinden alınması isyan etmelerinin başlıca sebepleridir. Bu isyanlar iki türlü gelişmiştir. Birincisi: Çarlık Rusya'nın kuvvetinin azalması ile birlikte Kazak hanlığındaki sülaleden dağılan soylular ve sultanlar kendi hanlığını kurmak istedi. İkincisi ise zulüm gören Kazak çiftçileri derebeylik sömürmesine karşı istiklal hareketini başlatmıştır. Kazak halkı hem Rus hükümetine karşı hem de Kazak yöneticilerinin derebeylik sömürmesine karşı mücadele etmiştir.

1841-1847 yılları arasında Kenesarı ayrı bir hanlık kurup, Orta cüz hanı olarak egemenliği eline aldı. Kenesarı, gençlik yıllarından itibaren halkının Rus esareti altında yaşamasını kabullenememiş, Kazak Türklerinin maruz kaldığı haksızlıklar karşısında başkaldırmaktan başka çare kalmadığı kanaatine varmıştı. Ancak, Rus esaretinden kurtularak Kazak halkının özgür bir şekilde yaşayabilmesi için, her şeyden önce birlik ve beraberliğin sağlanmasının gerektiğini düşünmekteydi.¹ Bu yüzden Orta Cüz'ün lideri olarak kendi tarafındaki cüzleri birleştirmiş ve askeri teşkilat oluşturarak Çarlık Rusya'ya karşı istiklal mücadelesine girişmiştir. 1842-1845 yılları Kenesarı Han'ın Çarlık Rusya'ya ve Kazak yöneticilerine karşı başarılı olduğu bir dönem olmuştur. 1845- 1847 yılları Kenesarının öldürülmesi Kırgız hanı Ormon Han tarafından gerçekleştirilmiştir.

1856 yılının aralık ayında Siriderya bölgesindeki Kazak çiftçilerinin Kazalı etrafında ayaklanması olmuştur. Ayaklanmaya Jankoja önderlik etti. Ayaklanmaya katılan Kazakların sayısı 3 bine ulaştı. Rus hükümetinin kale yaptırması ve Siriderya bölgesindeki Kazakları göç ettirip verimli tarlalarını alması ve bu bölgelere Rusların yerleştirilmesi ayaklanmanın doğmasına sebep oldu. Ayaklanmacılar yenilgiye uğrayınca Rus askerleri halkın malını elinden aldı. Sadece büyükbaş hayvandan yirmi binden fazla mal alındı.² Kazak toprakları Rusya tarafından işgal edildikten sonra ülkenin genelinde ekonomik faaliyetler Rus tüccarlar ile sanayi sahiplerinin eline geçmişti. Rus tüccarlar ile sanayicileri Kazak bozkırlarına getirdikleri malları birkaç kat fazla fiyata satmaktaydı. Kazaklar ellerindeki koyun derisini, yünü, büyükbaş hayvanların derilerini, etlerini Rusya'dan gelen şeker, boya ve kumaşlarla takas etti.³ 1860 yılında yalnız başına Kızılkum'da yalnız yaşadığı evinde Elikey Kasimov'un idare ettiği askerler Jankoca'yı yakaladı ve öldürdü. Ömrünün ilk döneminde Çarlık Rusya hükümeti ile iş birliği içerisinde Hive ve Hokant Hanlıklarına karşı mücadele eden ve sonra Rusların gerçek maksatlarının Kazaklara özgür bir yaşam getirmek olmadığını, aksine Kazak topraklarını Rus sömürsü altına sokmak istediğini anlayarak ulusal bağımsızlık mücadelesine girişen Can Hoca, kendi kardeşleri olan Kazak Türklerinin elinde can vermiştir. Seyil Baykadamov, Çarlık hükümetinin Siriderya boyundaki yöneticisine Can Hoca'nın miğferi ve zırhını getirmesine karşılık olarak, Genel Vali tarafından gümüş saplı kılıçla ödüllendirilmiştir.⁴ Kazakların kendi topraklarında bağımsız bir hayat sürmek için giriştikleri bu isyanlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rus ordusunun modern ve ağır silahlar kullanmaları, Kazakların ise bu isyana ok, mızrak, av tüfeği gibi silahlar ile karşılık vermeleri Kazakları güçsüz düşürmüştür. Ayrıca Kazaklar arasında kendi çıkarlarını vatanın çıkarlarından üstün gören bazı Kazak yöneticileri ayaklanmaya katılmadıkları gibi katılmak isteyenlere de engel olmuşlardır. Çarlık Rusya'nın Kazakistan'da yaptığı idari reformlar, yönetim tarzının az çok değiştirmesine de yol açmıştır. Bazı bölgelerdeki boy beylerinin ön planda olmaları; seçim gibi gözükse ancak Çarlık veya onu temsil eden yerel yöneticilerin istediği kişileri seçmelerine dayalı resmi görev atamaları önünde sonunda Kazak boyları arasında mevki ve rekabeti ile makam kavgasını şiddetle körüklemiştir. Bu rekabet ve şiddet özellikle yerel seçimlerde ve bu seçimler için yapılan harcamalarda kendini göstermekteydi. Nitekim seçimlerin tüm

1 Saray, Mehmet; "Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.31.

2 Kani, Murathan; "Kazaktın Köne Tarihi", Jalpın, Almatı, 1993, s.337.

3 Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat; "18. Ve 19. yüzyıllarda Kazak Türkleri", Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2018, s.77.

4 Mamurulu, Kamen; "Kazak Tarihi", Gılm Baspası, Almatı, 1994, s.160.

maddi ve manevi masrafları halkın sırtına yükleniyordu.⁵ Bir yandan da Çarlık Rusya'nın Kazak göçebe halkı topraklarından ayırması ile zorunlu göç başlamıştır. Rusların en verimli topraklara el koyup buralara Rus çiftçileri ile Rus göçmenlerini yerleştirmeleri, halktan ağır vergi toplamaları ve anlaşmaya aykırı olarak yeni kaleler inşası Kazaklar arasında tepkilere yol açmıştır.⁶ Halk bu duruma isyan etse bile bölgeye yerleştirilen Rus göçmenlerine silah sağlanması ve Rus birliklerinin takviyesi ile birlikte isyan bastırılmıştır.

Kazak bölgeleri, Rus Çarlığının atadığı beyler tarafından yönetilmekteydi. Bu durum da yöneticiler kendi çıkarlarını korumak için mücadele etmişlerdir. Feodal yöneticiler hükümet taraftarı olduğundan dolayı halkın malını gasp ederek zengin olmuşlardır. 19. yüzyılın başlarında çarlık yönetimindeki siyasi durumda değişiklikler yaşanmaya başlayınca yöneticilere olan ihtiyaç azaldı. Yeni yönetime göre Kazakların yaşadığı yerler hanlıklara bölündü. Ancak bu hanlıkların başına eski geleneksel yöntemdeki gibi soylu yöneticiler ve Rusların belirlediği feodal yöneticiler yönetmiyordu. Kazak hanlıklarını halkın seçtiği kişiler yönetmeye başlamıştı. 1868 yılındaki yeni yönetime göre Kazakistan eyaletlere illere, iller ilçelere, ilçeler köylere bölünmeye başlandı. Abay'ın doğduğu Semey eyalet oldu. Abay, kendi düşünce ve fikirlerini yansıttığı eserlerini bu dönemde vermeye başladı.

18-19. yüzyıllarda Kazak ülkesinin ekonomisi coğrafi şartlardan dolayı hayvancılık esasında gelişmiştir. Kazak halkı yıl boyunca yaylaklar ile kışlaklar arasında göçüp durmuşlardır. Kazaklar göçebe hayata rahatça uyum sağladığı için en çok at, küçükbaş hayvan ve büyükbaş hayvan beslemiştir. O dönemde geçim kaynağı olarak kullanılan hayvanların %60'ını koyunlar, %13 'ünü atlar, %12'sini sığırlar ve %4'ünü de develer oluşturuyordu.⁷ Toprağın verimli olması ve sulama imkanlarının sağlanması ile Karkalı dağlarının yamaçları ve Yedisu bölgesinde tarımla da uğraşmışlardır. Ancak Kazak topraklarının Rus hakimiyetine geçmesinden itibaren Kazakistan'daki bütün zenginlikler araştırılmaya başlandı. Maden ocakları açıldı, idari taksimatla göçler, zorluklar ve zorbalık neticesinde hayvancılık ve çiftçilik imkanları da daralmış oldu. Çünkü büyük çiftlik sahipleri bu topraklara el koymaya başladılar. Halkın eğitim durumu ise daha kötü vaziyetteydi. Çocukların okuma yazmaları ancak mekteplerde mollalık eğitim sisteminde ve sadece dini bilgiler ile sınırlıydı. Buna da daha çok erkek çocuklarının katılması nedeniyle kız çocukları bu eğitimden de mahrum kalmış vaziyetteydi. Daha sonraları Kazak-Rus okulları vasıtasıyla bu eksiklik giderilmeye çalışıldı.⁸ 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa ve bu medeniyetin bir parçası haline gelmiş Rusya, bilim ve teknikte bir hayli ilerlemişti. Tüm Asya uygarlığı gibi Türkistanlar ve konumuz olan Kazak Türkleri, bu gelişmelere ayak uyduramamış, perişan bir vaziyet içerisindeydi. Elbette bunun bazı sebepleri vardır. Avrupa bu yüzyılları teknolojik gelişmeler geçirirken Türk halkları Rusya emperyalizmine karşı ulusal bağımsızlık mücadelesi vermekteydi. Kazak Türklerinin Ruslara karşı yürütmüş olduğu yüzlerce ayaklanma, bu yolda binlerce evladını yitirmekten başka bir sonuç vermemişti. Halk derin cehaletin içinde kalmıştı. 19.yüzyıla kadar Tatar Türklerinin önderliğinde tüm Türkistan'da kültürel bir uyanış başladı. Bu yüzyıldan itibaren bütün Türkistan Türkleri ile birlikte Kazaklar, Ruslara karşı yürütülen silahlı mücadelenin bir sonuç getirmeyeceğini anladı ve en azından halkının yasal haklarını savunabilecek aydın insanlar yetiştirmenin gayreti içine girdiler. Rusçayı çok iyi konuşabilen bu milliyetçi aydınlar, halkının daha iyi şartlarda yaşayabilmesini sağlamak amacıyla mücadele ettiler. Cehaletin karanlığına sürüklenmiş olan halkı, içine düştüğü durumdan kurtarmak için çaba veren bu aydınlara "Cedidi", oluşan bu harekete de "Ceditçilik" adı verilmiştir.⁹ Ceditçilik akımı zamanla Rus egemenliğindeki bütün Türkistan halkına yayılmıştır. Ancak Kazak Türkleri bu akıma en son katılan halklardan biri olmuştur. Çünkü Kazak yaşamının göçebe olması ve halkın

5 Akhmetbekov, A.; "Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi," Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s.60.

6 Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s.123.

7 İsmail, Zeyneş.; "Kazak Türkleri", Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70.

8 İsmail, Zeyneş., a.g.e., s. 70-73.

9 Bademci, Ali;"1917-1934 Türkistan Milli Hareketi ve Enver Paşa", Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, s. 133-134.

okuma yazma bilmemesi bu duruma engel olmuştur. Ayrıca bu dönem Kazak Türklerinin yaşam tarzlarının değişmeye başladığı, eski geleneklerin yerini yeni adetlerin aldığı, yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığı, hayvancılıkla geçimin yerine ticaretin almaya başladığı, Rus kültürüne sızmaya başladığı, eğitimde eski Müslüman okulları ile medreselerinin yerini devrine göre çağdaş bir eğitim sunan yeni tip okullar (Cedit) ile Rus okullarının almaya başladığı bir zaman dilimidir.¹⁰ 19.yüzyılın ortalarına kadar medrese okulları faaliyetlerine devam etmiştir. Dönemin önemli cedit aydınlarından olan Resuli, medreselerdeki geleneksel eğitimi modern eğitim metotları ile harmanlamıştır. Bu eğitim metodu Kazaklar arasında beğenilmiştir. Medresede yetiştirdiği öğrencileri Kazak topraklarına göndermiştir. Rusya'nın Kazakları Hristiyanlaştırma politikasına karşı çıkararak İslam kültürünü yaymayı hedeflemiştir. Ancak bu medreseler bir süre sonra çağın isteklerine cevap veremez olmuşlardır. Ceditçi aydınlar çağdaş eğitim sistemiyle oluşan okulların açılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu okullarda dini eğitimlerin yanı sıra coğrafya, tarih gibi çağdaş bilimler de ders müfredatına alınmıştır. Abay'ın edebi kişiliğine ve hayatına baktığımızda yetim çocukları bu okullara kaydettiği görülmektedir. Bu dönem Abayla birlikte pek çok Kazak aydınının çağdaş eğitim sistemini benimsediği bir dönemdir.

Kazak toprakları Çarlık idaresine girmesinden sonra hükümet kendilerine tercümanlar yapacak, devletin memur kadrosunu yönetecek ve Rus kültürünün propagandasını yapacak insanlara ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle Rus okulları açılmaya başlanmıştır. Ancak bu okullarda verilen eğitim halkı Ruslaştırma olduğundan okullar bilgi açısından yetersiz kalmıştır.

Kazaklar, Tatar Türkleri tarafından yayılan "Türk Birliği" ve "İslam Birliği" fikirlerinden etkilenmeye başlamıştır. Böylece Kazaklar arasında bazı kesimler artık bir urug ya da boya ait olmaktan çok öte bir millete mensup olduklarını hissetmeye başlamıştı. Bu durum doğal olarak Çarlık Rusya, hükümetini rahatsız etmiştir.1870'de Tatarların etkisini ortadan kaldırmak için yeni politikalar uygulanmaya başlamıştır. Öncelikli olarak tüm Kazak eğitim kurumlarında Tatarların öğretmenlik yapmasını engelleyici tedbirler aldılar. Bununla birlikte Cedit okullarının karşısına aydınlanma ve batı medeniyetine ulaşmanın ancak Ruslarla iş birliği halinde olmakla mümkün olabileceğinin öğretildiği, Kazak-Rus okulları açılmaya başlandı. Çarlık hükümeti bu uygulamasıyla Türk hakları arasındaki ilişkileri kesmeyi amaçlamıştı. Ruslar tarafından açılan yeni okullarda Rus hayranı yeni nesiller yetiştirerek bunları tercümanlık hizmetlerinde kullanmayı planlamışlardır. Bu okullarda çalışan öğretmenlerle din adamlarının birbirine yardımcı olmaları da engellenmişti. Rusların, Ruslaştırma çabaları karşısında Cedit okullarının sayıları artmaya başladı. Ceditcilerin yaptığı çalışmalar, açılan okullar ve medreseler sayesinde 19.yy'ın sonunda Orenburg şehri Kazak Türkleri için bir kültür merkezi haline gelmiştir.¹¹

19.yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay Kunabayev, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslup ve konu bakımından pek çok yenilik getiren Abay'ın eserleri Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı halde Abay'ın eserleri yasaklanmanın dışında tutulmuş, bu sayede Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olarak hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.¹²

Yukarıda kısaca bahsedilen tarihi süreç, Abay'ın dünyasını anlamakta çok büyük öneme sahiptir. İdari yapı, tarım ve ziraattaki vaziyetler, sömürgeci ve istismara dayalı yaşam biçimine sahip yönetici gruplar ve halkın genel durumu, Abay'ın hayatını ve özellikle eserlerini incelediğimiz zaman en çok temas edilen öğelerdir.¹³ Abay bu durumları tamamen

10 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 59.

11 Yarkin, İbrahim; "Türkistan'da Uyanış, Milli Hareketler ve Münevver Kari", Türk Kültürü, sayı 4, 1966, s. 51.

12 Kalkan, İbrahim; "Kunanbayev, Abay", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.374.

13 Ayan, Ekrem; "Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler", Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, Aralık, 2017, s.25.

şiiirlerinde ve nesir yazılarının oluştuğu ve kendi filozofik fikirlerini Kara Sözler adlı eserinde ifade etmiştir.

Kaynakça

- Akhmetbekov, A. (2011). *Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi*, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir.
- Ayan, Ekrem. (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi.
- Bademci, Ali. (1975). *1917-1934 Türkistan Milli Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul.
- Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat. (2018). *18. Ve 19. yüzyıllarda Kazak Türkleri*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara.
- İsmail, Zeyneş. (2002). *Kazak Türkleri*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kalkan, İbrahim. (2002). *Kunanbayev Abay*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kani, Murathan. (1993). *Kazaktın Köne Tarihi*, Jalın, Almatı.
- Mamırulı, Kamen. (1994). *Kazak Tarihi*, Gılım Baspası, Almatı.
- Saray, Mehmet. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Söylemez, Orhan. (2002). *Kazakistan-Kültür ve Medeniyet*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s.123.
- Yarkın, İbrahim. (1966). *Türkistan'da Uyanış*, Milli Hareketler ve Münevver Kari, *Türk Kültürü*, sayı 4, s. 51.

References

- Akhmetbekov, A. (2011). *Dostoyevsky's Existentialist Thought and Its Influence on Abay Kunanbay*. Unpublished Master's Thesis, Institute of Social Sciences, Dokuz Eylül University, İzmir.
- Ayan, Ekrem. (2017). *A Mirror of an Era: Abay Kunanbay and the Kara Sözler*. *Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Research and Study Series*, December.
- Bademci, Ali. (1975). *The Turkistan National Movement and Enver Pasha, 1917–1934*. Kutluğ Publications, İstanbul.
- Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat. (2018). *The Kazakh Turks in the 18th and 19th Centuries*. Nobel Scientific Works, Ankara.
- İsmail, Zeyneş. (2002). *The Kazakh Turks*. Yeni Türkiye Publications, Ankara.
- Kalkan, İbrahim. (2002). "Kunanbayev, Abay." *TDV Encyclopedia of Islam*, Vol. 26. Turkish Religious Foundation Publications, Ankara.
- Kani, Murathan. (1993). *Ancient History of the Kazakhs*. Jalın, Almaty.
- Mamırulı, Kamen. (1994). *History of the Kazakhs*. Gılım Publishing House, Almaty.
- Saray, Mehmet. (1996). *History of the New Turkic Republics*. Turkish Historical Society Publications, Ankara.
- Söylemez, Orhan. (2002). *Kazakhstan – Culture and Civilization*. *TDV Encyclopedia of Islam*, Vol. 25. Turkish Religious Foundation Publications, Ankara, p. 123.
- Yarkın, İbrahim. (1966). *Awakening in Turkistan, National Movements and Münevver Kari*. *Türk Culture*, No. 4, p. 51.

Экрем Аян, Айшенур Кипер

Муғла Сыткы Коçман университеті, Муғла, Түркия.

(E-mail: ¹eayan@mu.edu.tr, ²ayse.kpr97@gmail.com)

Абай Құнанбайұлы өмір сүрген дәуірдегі тарихи оқиғалар, әлеуметтік және саяси жағдай

Аңдатпа. Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы ретінде танылған Абай Құнанбайұлы – қазіргі қазақ әдебиетінің ең ықпалды өкілі. Оның шығармалары, әсіресе «Қара сөздері» зерделенгенде, онда келтірілген ой-пікірлердің болашақ ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарғаны айқын көрінеді. Абай өз еңбектерінде дәуірінің әлеуметтік және саяси мәселелерін тұрақты түрде қозғап отырды, бұл оның өмір сүрген ХІХ ғасырдағы тарихи жағдайлармен тікелей байланысты.

1845–1904 жылдар аралығы Абайдың өмір сүрген кезеңін қамтып қана қоймай, қазақ даласының патшалық Ресейдің билігіне толық бағындырылуымен және империяның ыдырау үдерісінің жеделдеуімен ерекшеленді. Бұл күрделі кезеңде қазақ халқы алуан түрлі езгі мен ауыр салықтарға, саяси қысымға ұшырады. Соған қарамастан, Абай сынды тұлғалардың ықпалымен қазақ зиялылары ұлттың мәдени болмысын сақтап, ұлттық сананы оятуға қол жеткізді. Осы арқылы қазақ халқының тарихи сахнадағы орнын бекемдеуге үлес қосты. Дәл осы жағдайларда дүниеге келген Абай шығармалары халықтың күресін ғана бейнелеп қоймай, кейінгі тәуелсіздік қозғалыстарына бағыт-бағдар болған ағартушылық ойларымен ерекшеленеді.

Абай Құнанбайұлының рухани мұрасын терең ұғыну үшін оның өмір сүрген дәуіріндегі әлеуметтік-саяси және тарихи ахуалды жан-жақты қарастыру қажет.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, Ресей империясы, ХІХ ғасырдағы Қазақстан, ұлттық ояну, отаршылдық.

Ekrem Ayan, Ayşenur Kiper

Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Türkiye.

(E-mail: ¹eayan@mu.edu.tr, ²ayse.kpr97@gmail.com)

Historical Events, Social and Political Situation in the Period When Abay Kunanbayev Was Raised

Abstract. Abay Kunanbay, considered the founder of Kazakh written literature, is the most important representative of modern Kazakh literature. When Abay's works and especially his dark words are examined, it is seen that the ideas in the work undertake an important task in educating future generations. Abay Kunanbay touched upon social and political issues in his works. Various events during Abay's period influenced the people as well as Abay. The years 1845-1904 cover the dates when the Kazakh steppes were taken under the rule of Tsarist Russia and the collapse of Tsarist Russia accelerated. Kazakhs faced various oppressions and tortures during this period. Despite all the tortures and freedom movements, Kazakh intellectuals managed to revive a vanishing people and bring them to the stage of history. Works were written that called on the Kazakh people to fight against Russian colonialism. An important feature of Abay's works written during this period is that they contain enlightened ideas that guided the Kazakh people's struggle for independence in later periods. In order to understand Abay Kunanbay and his works well, it is necessary to know the social and political events of the period in which he lived.

Keywords: Abay Kunanbay, Russian Empire, Abay period

Yazar Hakkında Bilgi:

Ekrem Ayan – Doktor, Profesör, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7967-6481>

Ayşenur Kiper – Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı yüksek lisans mezunu, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2743-7689>

Автор туралы мәлімет:

Экрем Аян – ғылым докторы, профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті, Мугла қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7967-6481>

Айшенур Кипер – Қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеттері мамандығы бойынша магистр, Мугла Сыткы Кочман университеті, Мугла қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2743-7689>

Information about author:

Ekrem Ayan – Professor, Doctor of Science, Muğla Sıtkı Koçman University. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7967-6481>

Ayşenur Kiper – M.A., Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Muğla Sıtkı Koçman University. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2743-7689>

ҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

Надырбаева Құтбү Озубековна*Орталық азиялық халықаралық медициналық университеті,
Жалал-Абад қ., Қырғызстан***Т. Қасымбековтың «Сынған қылыш» романындағы
ұлттық колоритті бейнелейтін лексикалық коннотациялар**

Аңдатпа. Бұл мақалада Төлөгөн Қасымбековтың «Сынған қылыш» романындағы лексикалық коннотациялар арқылы ұлттық колоритті беру ерекшеліктері жан-жақты зерттеледі. Лексикалық коннотация – сөздің негізгі (денотациялық) мағынасына қоса, оған қосымша эмоциялық, мәдени, әлеуметтік немесе тарихи реңк үстейтін тілдік құбылыс. Зерттеудің мақсаты – романда кездесетін символдық және мәдени жүкке ие тілдік бірліктер арқылы кейіпкерлердің ішкі дүниесін, халықтың тарихи санасын, рухани құндылықтарын және әлеуметтік нормаларын ашып көрсету.

Мақалада лексикалық коннотациялар жеті негізгі бағыт бойынша топтастырылды: тарихпен мифология, көшпелі өмір салты, табиғи және өңірлік атаулар (топонимдер), салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар, әлеуметтік құндылықтар, отансүйгіштік, туыстық қатынастар. Әрбір бағыт бойынша романдағы мысалдар терең талданып, олардың эмоциялық, әлеуметтік және мәдени мәндері түсіндірілді. «Ат жалынан біткерелік», «жұрт деп күйіктік», «бекайбат қағаз», «ырым болсын», «сыр сандық» сияқты фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер қырғыз халқының ұлттық дүниетанымын, әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесін және рухани құндылықтарын көркем түрде жеткізудің тәсілдері ретінде қарастырылды.

Зерттеудің ғылыми маңызы – қырғыз тілінің көркемдік және бейнелеу мүмкіндіктерін лингвистикалық әдістер арқылы ашып көрсету, коннотацияның ұлттық мәдениетті танытудағы қызметін дәлелдеу. Мақаланың практикалық маңызы – қырғыз халқының ұлттық бірегейлігін нығайтуға, тілдік мұрасын сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге үлес қосу. Сонымен қатар, зерттеу қырғыз тілін үйретуде, әдеби шығармаларды түсіндіруде, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуде маңызды дереккөз бола алады. Роман қырғыз халқының рухани әлемін, тарихи жадысын және мәдени ерекшеліктерін бейнелеген көркем әрі лингвомәдени құндылық ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: лексикалық коннотация, ұлттық реңк, салт-дәстүр, рухани әлем, мәдени мұра, болмыс, лингвомәдени дереккөз

DOI: <https://doi.org/10.71078/ezw0b177>

Түсті: 9.08.2025; Мақұлданды: 29.06.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Төлөгөн Қасымбековтың «Сынған қылыш» («Сынған қылыш») романы – қырғыз халқының ұлттық колоритке бай рухани мұрасын, мәдениетін терең бейнелеген, әлеуметтік және тарихи тағдырын, өмірлік философиясын кейіпкерлердің сөйлеу стилі арқылы көркем суреттеген құнды шығарма.

Автор бұл романда қырғыз тілінің көркем сөз өнерін терең эмоциялық мазмұнмен коннотацияланған лексикалар арқылы ашады. Мысалы, «ат жалына жабышуу» (ат жалынан жабысу) (Қасымбек, 1998) тіркесі тура мағынасында ат үстінде болуды білдірсе,

қосымша (коннотациялық) мағынада қырғыздар үшін ат – өмірдің ажырамас бір бөлшегі, оның символикалық мәні ретінде түсіндіріледі. Ата-бабаларымыз үшін ат тек көлік немесе тұрмыстық қажеттілік үшін пайдаланылатын жануар емес, ол – күш-қуаттың, еркіндіктің символы.

Ал «кылычка өбөктөө», «кылыч менен ойгонуу» (қылышқа сүйену, қылышпен ояну) (Қасымбек, 1998) сияқты сөз тіркестері қырғыздардың күшке сенген көшпенді өмір салтында ар-намыс үшін күресуді бейнелейді. Бұл сөздер шығарманы шынайы әрі әсерлі етіп, оқырманды ұлттық құндылықтарға жақындата түседі.

Зерттеудің өзектілігі:

Т. Қасымбековтың романы – ұлттық сананы нығайтатын мәдени мұра ретінде бүгінгі күні де өз өзектілігін жойған жоқ. Қырғыз халқының өткенімен эстетикалық деңгейде қайта қауышуға мүмкіндік беріп, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда айрықша маңызға ие. Демек, бұл роман тілді көркемдік тұрғыдан зерделеуде, атап айтқанда, лексикалық коннотациялар арқылы тілдің бейнелік қуатын ашуда үлгі бола алады. Зерттелген материалдар ұлттық құндылықтарды сақтауда және қырғыз тілінің байлығын келешек ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің мақсаты:

Т. Қасымбековтың «Сынған қылыш» («Сынған қылыш») романындағы ұлттық колоритті бейнелейтін сөздер мен фразалардың коннотациялық мағыналарын зерттеу. Аталған тілдік бірліктердің мәдени, әлеуметтік және тарихи контекстегі орнын анықтау. Зерттеу арқылы тілдік құралдардың ұлттың бірегейлігін, халықтық құндылықтарды, кейіпкерлердің мінез-құлқын қалыптастырудағы рөлін айқындау.

Зерттеудің міндеттері:

Қырғыз халқының өмір салтындағы рухани құндылықтарға қатысты лексикалық коннотацияларды жинақтап, оларды ұлттық ерекшеліктерге, салт-дәстүрге, менталитетке, тарихқа, жер-су атауларына, Отанға қызмет етуге, туыстық қарым-қатынасқа байланысты тіркестер ретінде жіктеп, топтастыру.

Коннотацияланған лексиканың ұлттық құндылықтарды, тарихи оқиғаларды, қырғыз халқының мәдени және рухани мұрасын, дүниетанымын бейнелеудегі маңызын анықтау. Аталған сөз тіркестері арқылы қырғыз тілінің көркемдік мүмкіндігін және ұлттық бірегейлікті сақтаудағы үлесін түсіндіру.

Зерттеу әдістемесі

1. Лексикалық талдау: Романда қолданылған лексикалық коннотациялардың тікелей және қосымша мағыналарын анықтау. Сөздер мен тіркестердің морфологиялық және семантикалық ерекшеліктерін талдау, ұлттық колоритті жеткізу жолдарын түсіндіру.

2. Мәтін контексіндегі коннотацияларды анықтау: Сөздер мен тіркестердің контекстік мағыналарын зерттеу арқылы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, әлеуметтік мәртебесін ашып көрсету. Сөздердің қандай эмоциялық және символдық мағынаға ие екенін мысалдар арқылы дәлелдеу.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Коннотацияланған лексика – сөздердің негізгі (денотациялық) мағынасына қосымша, эмоциялық, әлеуметтік және мәдени реңктерді қамтитын лексикалық бірліктер.

В.Н. Телия эмоциялық коннотацияны «жан дүниенің күйі» деп сипаттап, сөздердің эмоциялық және бейнелі реңкпен қатар жүретінін атап көрсетеді (Телия, 1996).

Ал Н.А. Кобрин тілдік бірліктердің әлеуметтік және эмоциялық құндылықтарды бейнелеу ерекшеліктеріне баса назар аударады (Кобрин, 2000).

Коннотацияланған сөздер мәтінді байытып, кейіпкерлердің батылдығын, табандылығын сипаттауда маңызды рөл атқарады.

Мысалы: «... *Аттан түшпөң, ырым болсун, датка. Маслахат үчүн келген болсоңуз, ат жалынан бүткөрөлү, датка*» («... Аттан түспеңиз, ырым болсын, датка. Маслахат үшүн келген болсаңыз, ат жалында шешейик, датка») (Касымбек, 1998). Бұл мысалда көшпелі өмір салты ғана емес, кыргыз халқының әрдайым қиындыққа дайын тұратыны, шешімді дер кезінде қабылдай алатын ширақ мінезі Алымбек датқа мен Курманжан датқаның диалогындағы «*ат жалынан бүткөрөлү*», «*аттан түшпөң*» (ат жалында шешейик, аттан түспеңиз) деген тіркестерден көрінеді. Бұл фразада аса күшті символизм бар – ол адамды үнемі сергек, жігерлі болуға, өмірдің ауыр сәттерінде де сабырлы әрі батыл болуға үндейді. Ал «*ырым болсун*» (ырым болсын) деген тіркестен кыргыз халқы үлкен істі бастар алдында белгілі бір наным-сенімдерді ұстанып, сол бойынша әрекет еткен салт-дәстүрлері терең халық екенін байқаймыз.

Лексикалық коннотацияның негізгі компоненттерін лингвистердің пікіріне сүйене отырып төмендегідей жіктеуге болады:

Әлеуметтік және тарихи коннотациялар

Бұл компоненттер халықтың қоғамдық құрылымын және тарихи тәжірибесін бейнелейді. Мысалы: «*Бухара өкүмдары менен бир тууганчылык убадасын бекемдеп...*» (Бухара әмірімен бауырластық уәдесін нығайтып...) (Касымбек, 1998). Мұндағы «*Бир тууганчылык убадасы*» (бауырластық уәдесі) – жай ғана келісім емес, өзара сенімділік, жақындық және құрметті қамтитын қоғамдық байланыстың маңызды түрі.

Аталған тіркес әлеуметтік мағынада Курманжан датқаның халықаралық дипломатиялық қатынастарды реттей білген саяси тұлға екенін көрсетеді. Демек, бұл лексикалық коннотация кыргыз қоғамында да, Бухара әмірлігі секілді өзге елдер арасындағы қатынастарда да әлеуметтік мәртебе мен одақтастықты ерекше айқындайтын мағынаға ие тілдік бірлік болып табылады.

Экспрессивтілік және интенсивтілік

Бұл компоненттер мәтіннің эмоциялық әсерін күшейтеді. «Сөздөрдүн эмоционалдык таасири окурмандардын сезимдерин ойготуп, чыгарманын атмосферасын күчөтөт» (Сөздердің эмоциялық ықпалы оқырманның сезімін оятып, шығарманың атмосферасын күшейтеді) (Маразыков, 2020). Мысалы: «*О, тағдырым, бышкан алма болуп араң отурганда...*» (О, тағдырым, піскен алма болып әрең отырғанымда...) (Касымбек, 1998). Мұнда қайғының жас талғамай, күтпеген сәтте келетінін Теңірбердинің «*бышкан алма болуп араң отурганда*» (піскен алма болып әрең отырғанымда) деген лексикалық бірлігі арқылы сезінуге болады.

Н.А. Кобринна экспрессивтілікті эмоциялық реңктің маңызды бөлшегі ретінде қарастырады (Кобринна, 2000). Мысалы: «*Апа... Апа... - деп бышактады. Ошол замат күчтүү колдор экөөбүн эки жакка катуу силкип ажыратты*» (Апа... Апа... – деп сыңсыды. Сол сәтте күшті қолдар екеуін екі жаққа қатты серпіп ажыратты) (Касымбек, 1998). Бұл мысалдан ешкімді аямай, тек бұйрықты орындайтын қатігез жасауылдардың ана мен баланы аяусыз «*күчтүү колдору*», «*катуу силккен*» (күшті қолдарымен, қатты серпіп) ажыратуы арқылы автор оқырманға эмоциялық әсер береді.

«Қандай да бір халықтың құндылықтары мен түсініктерін бейнелейтін сөз бірліктері де болады. Ондай бірліктер тек күштілікті ғана емес, сонымен қатар еркіндік пен жеңісті де білдіреді», – дейді Кобринна (2000). Мысалы: «*Бекназар кара кашка арғымакты акырын теминди, буудан элире баш көтөрүп, алчактап биринчи болуп топтон суурулду*» («Бекназар қара қасқа арғымақты ақырын тебінді, буадан еліріп басын көтеріп, кең сермеп бірінші болып топтан суырылып шықты») (Касымбек, 1998). Бұл жерде қара қасқа – жай ғана жүйрік ат емес, еркіндіктің, жеңістің символы ретінде көрініс табады. Мұны «*арғымак*», «*буудан*», «*топтон суурулуу*» (арғымақ, буадан, топтан суырылу) сияқты коннотацияланған лексика арқылы түсінуге болады.

Лексикалық коннотация – сөздердің тікелей мағынасын кеңейтіп, оларға эмоциялық,

мәдени және әлеуметтік реңк беретін тілдік құрал. Телияның концепциясына сәйкес, коннотация әрқашан эмоциялық және ассоциативтік сипатқа ие (Қасымбек, 1998).

Ал Шаховский бұл үдерісті менталдық бейнелеу деп сипаттап, коннотацияланған лексиканың ұлттық бірегейлікті және мәдени ерекшеліктерді жеткізудегі маңызы зор екенін атап көрсетеді (Шаховский, 2010).

Мәдени коннотациялар

Романнан қырғыз халқының көшпелі өмірі, салт-дәстүрі, әлеуметтік ғұрыптары және ұлттық бірегейлігі бірқатар лексикалық бірліктер арқылы көрініс табады.

Мысалы: «*Эки күндөн кийин, үч ирет таң ашырабыз да, бирткелеп тер алдырып, кайрадан таң ашырып коёбуз...*» («Екі күннен кейін, үш рет таң асырамыз да, біртіндеп тер алдыртып, қайтадан таң асырып қоямыз...») (Қасымбек, 1998). Мұндағы «*Бирткелеп тер алдыруу*» (біртіндеп тер алдырту) тіркесі іске мұқият қарауды, әр қадамды ойланып істеуді бейнелей отырып, шыдамдылық пен қырғыздардың атқа деген құрметін білдіреді. Ал «*таң ашыруу*» (таң асыру) сөз бірлігі жүйрік аттарды бәйгеге баптаумен қатар, адамдардың да маңызды іске психологиялық және физикалық тұрғыдан дайын екенін көрсетеді.

Тағы бір мысал: «*Кары адамдын таптаза, аппак сакалы, акылдуу, жылуу үрөйү Нүзүптү тоқтотту. Уу чачып турган көздөрү жумшара түштү*» («Қарт адамның тап-таза, аппақ сақалы, ақылды, жылы жүзі Нүзүпті тоқтатты. Уу шашып тұрған көздері жұмсара түсті») (Қасымбек, 1998). Мұндағы «*таптаза, аппак сақал*» (тап-таза, аппақ сақал) тіркесі – кәрілік пен даналықтың, тәжірибенің символы, ал «*жылуу үрөй*» (жылы жүз) сөз тіркесі – адам мейірімділігі мен сабырлылығын көз алдымызға елестетеді. «*Уу чачып турган көздер*» (у шашып тұрған көздер) Нүзүптің алғашқы ашулы, теріс эмоциялық күйін бейнелейді, ал «*жумшара түштү*» (жұмсара түсті) тіркесі оның сабасына түсіп, тынышталғанын білдіреді.

Бұл үзіндіде қырғыз халқының үлкенді құрметтеу, олардың даналығынан үлгі алу дәстүрі көрініс табады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қырғыз халқының рухани құндылықтарына қатысты лексикалық коннотацияларды романдағы мысалдар бойынша төмендегідей топтастыруға болады:

1. Тарих пен мифологияға қатысты коннотациялар

Бұл категорияға жататын сөз тіркестері халықтың тарихи санасын, өткендегі ерліктерін, рулық қарым-қатынастарын бейнелейді.

Мысалы: «*Сен ошол Алтынбешиктин тукумусуң*» («Сен сол Алтынбешіктің тұқымынансың») (Қасымбек, 1998). Мұндағы «*Алтынбешиктин тукуму*» (Алтынбешіктің тұқымы) тіркесінің коннотациялық мағынасы – қырғыз халқының тарихы хан ұрпағымен сабақтасып жататынын, билік туралы түсінікте қырғыздардың тәуелсіздікке ұмтылатынын, өз тағдырын өзі шешуге құқылы екенін білдіреді.

«*Жыйын дем тартпай, тымтырс болуп, Абил бийдин колундагы бекайбат кагазды тиктеп калды*» («Жиын дем алмай, тым-тырыс болып, Абыл бидің қолындағы бекем қағазға қадала қарады») (Қасымбек, 1998). «*Бекайбат кагаз*» (бекем қағаз) сөз тіркесі – қырғыз тарихында дипломатиялық келісімдердің жоғары бағаланғанын көрсететін лексикалық бірлік.

«*Бул акылды сыр сандыкка катып жүрөт элем...*» («Бұл ақылды сыр сандыққа жасырып жүр едім...») (Қасымбек, 1998). Бұл мысалдағы «*сыр сандык*» (сыр сандық) коннотацияланған сөз тіркесі арқылы қиын-қыстау кезеңдерде ақылын айтатын ақсақалдардың қоғамда әрдайым болуы керектігі, олардың даналығы жас ұрпақ үшін баға жетпес қазына екені көрініс табады.

2. Көшпелі өмір салтына қатысты коннотациялар

Бұл категорияға жататын сөз тіркестері көшпелі халықтың өмір салтына тән ырғақты, ерекшелікті бейнелейді.

Мысалы: «*Көч үстүндө эки туугандын таарынычы, эки уруктун кастыгы мындай таишталат*» («Көш үстінде екі туыстың ренішін, екі рудың араздығын осылай тастайды») (Касымбек, 1998). Мұндағы «*мындай таишталат*» (осылай тастайды) тіркесі – көшпелі халықтың көш уақытындағы достық қарым-қатынастарының бекемделуін, олардың кеңпейілдігін, кешірімділігі мен гуманизмін айқын көрсететін лексикалық бірлік.

«*Миң-Бугу жайлай турган болдук, Талас аркылуу мал ашырып сатабыз*» («Миң-Бұғуды жайлайтын болдық, Талас арқылы мал асырып сатып аламыз») (Касымбек, 1998). Бұл мысалда «*жайлай турган болдук*» (жайлайтын болдық) тіркесі жазда жайлауға көшіп, мал бағу дәстүрін білдірсе, «*мал ашырып сатабыз*» (мал асырып сатып аламыз) фразасы көшпелілердің сауда-саттықты меңгеріп, жайлау өмірін соған бейімдегенін аңғартады.

3. Табиғат пен өңірге қатысты коннотациялар (топонимдер)

Романда қолданылған топонимдер тек жер атаулары ғана емес, сол өңірге қатысты тарихи және мәдени құндылықтарды да қамтиды.

Мысалы: «*Бул отурган эл сени жалғыз аттандырбайт. Бүт Аксы, бүт Талас, Чаткал азыр сенин колуңда*» («Бұл отырған ел сені жалғыз аттандырмайды. Бүкіл Ақсы, бүкіл Талас, Шатқал қазір сенің қолыңда») (Касымбек, 1998). Мұндағы «*жалғыз аттандырбоо*» (жалғыз аттандырмау) – серіктестік пен бірлікті білдірсе, «*бүт Аксы, бүт Талас, Чаткал*» (бүкіл Ақсы, бүкіл Талас, Шатқал) – аймақтық тілектестік пен көшбасшылықтың күшін символдайды. Ал «*сенин колуңда*» (сенің қолыңда) тіркесі биліктің жауапкершілігі мен сенімнің маңызын айқындайды. Жалпы бұл үзінді халық пен көсемнің арасындағы сенім мен ынтымақты көрсетеді.

«*Сары журт. Күлү көгөрүп жаткан жер кемеге*» (Сары жұрт. Күлі көгеріп жатқан елсіз мекен) (Касымбек, 1998). Мұндағы «*сары журт*» (сары жұрт) тіркесінің коннотациялық мағынасы – күз мезгіліне таяған табиғатты, елдің көшіп кеткен уақытын аңғартады. Бұл тіркестен кейін «*күлү көгөргөн жер кемеге*» (күлі көгерген елсіз мекен) деген сөздер арқылы иесіз қалған, қаңырап бос жатқан жұрт суреттеледі.

«*Бек ага, баары кудай буйруган ырыскысын жеп эндекей жүрүшөт, биздин салынар килемибиз, жазданар куш мамыгыбыз ушул көйкөлгөн гүлдүү шибер*» (Бек аға, бәрі Құдай бұйыртқан ырыздығын жеп, еркін жүріп жатыр, біз үшін жайылатын кілеміміз, жастанар құс мамығымыз – осы жайқалған гүлді шалғын) (Касымбек, 1998). Бұл мысалдағы «*эндекей жүрүү*» (еркін жүру) – еркіндік пен жауынгерлік рухты білдірсе, «*салынар килем*», «*куш мамык*», «*гүлдүү шибер*» (жайылатын кіле», құс мамығы, гүлді шалғын) тіркестері арқылы көшпелі қырғыз халқының табиғатпен ажырамас байланысы бейнеленген.

4. Салт-дәстүр, зұрып және халықтың өмір салтына қатысты коннотациялар

Ас беру, той, аңшылық, сәйгүлікті баптау, құсбегілік сияқты элементтер қоғамның әлеуметтік байланыстарын және рухани дүниесін бейнелейді.

«*Нүзүп атын баладай багып, қымқаптап жабуу жаап, көкүлүнө көзмончок тагып, айыл арасында жаркылдатып алып жүрдү*» (Нүзүп атын баладай бағып, қымқаптап жабу жауып, төбесіне көзмоншақ тағып, ауыл арасында жарқылдатып алып жүрді) (Касымбек, 1998). Бұл сөйлемде қырғыз халқының малға деген ерекше қарым-қатынасы «*баладай багып*» (баладай бағып) деген тіркес арқылы көрініс табады.

«*Қымқаптап жабуу жаап*» (Қымқаптап жабу жауып) тіркесі – дәстүрлі түсінік бойынша, қымқап тек мықты тұлпарларға жабылады, демек, Нүзүп те атына ұлттық салтқа сай құрметпен қараған.

«*Көкүлүнө көз мончок тагуу*» (көкүліне көзмоншақ тағу) – қырғыз мәдениетінде жамандықтан және көз тиюден сақтаудың бір жолы. Бұл жерде Нүзүп та ұлттық дәстүрді жалғастырып, тұлпарын жамандықтан қорғағаны байқалады.

«*Жаркылдатып алып жүрдү*» (жарқылдатып алып жүру) тіркесі Нүзүптің малмен

тығыз байланыста болғанын, оны терең құрметтегенін, халықтың дәстүрлі өмір салтын ұстанғанын аңғартады.

Автор қырғыз халқының мәдениетін, дәстүрін, ғұрпын, қоғамның рухани және әлеуметтік өмірін мәдени-коннотациялық элементтер арқылы терең сипаттайды.

Мысалы: «*Ашка барсаң ачка бар дешет тоолуктар... Бир эле киши күтүмүнө ыраазы болбой, таарыныч айтып кайта турган болсо, аш ээси эмес, бүт бир уруу журтка сындырык келет*» (Асқа барсаң, аш болып бар, дейді таулықтар... Егер бір адам қонақасыны ұнатпай, реніш білдіріп кетсе, бұл тек ас иесіне емес, бүтін бір рудың абыройына нұқсан келтіреді) (Қасымбек, 1998). Бұл жердегі «*ачка бар*» (аш болып бар) тіркесі – ас берілген жерде арнайы халыққа арналған тағам болады дегенді білдіреді. Ас беру салты адамдар арасындағы байланысты бекемдейтін, құрмет пен ықыласты нығайтатын дәстүр.

«*Тоолуктар*» (таулықтар) деген сөз – көшпенді халықтың тазалығын, дархан көңілін білдіретін коннотация.

«*Сындырык келет*» (нұқсан келеді) тіркесінің мағынасы – қонақты ренжіту тек ас иесінің ғана емес, тұтас рудың абыройына кері әсер етеді. Себебі ас беру – әлеуметтік бірлік пен ұжымдық жауапкершіліктің белгісі. Бұл сөз тіркесі – қырғыз қоғамындағы қонақты құрметтеу идеясы мен үйге келген мейманды лайықты қарсы алу салтының көрінісі.

5. Әлеуметтік қатынастар мен құндылықтарға қатысты коннотациялар

«*Кудаяр не бейиш көрсөттү эле ушул элге?..*» (Құдаяр не жұмақ көрсетті осы халыққа?..) (Қасымбек, 1998). Бұл мысалда «*бейиш көрсөтүү*» (жұмақ көрсету) тіркесі ирониялық мағынада қолданылып отыр – яғни, билеушінің халыққа уәде еткен идеалдарын орындай алмағаны сынға алынуда. Негізінде «*бейиш*» (жұмақ) – халықтың тұрмыс жағдайының жақсаруы, әділетті билік, гүлдену дегенді білдіреді. Алайда контекстте бұл тіркес коннотациялық тәсіл арқылы халықтың билікке деген наразылығын білдіреді. Қоғамдық әділеттілік, сенім мен жауапкершілік сияқты құндылықтардың жоғалғаны сыналады.

«*Қыпчактар бүтүн кызыл кийинип келишти майданга. Кызыл кийинүү - толгондуктун белгиси*» (Қыпшақтар түгел қызыл киініп келді майданға. Қызыл киіну – толысудың белгісі) (Қасымбек, 1998). Мұндағы «*майдан*» (майдан) сөзі соғыс не қақтығыс контекстінде қолданылып, әлеуметтік қарым-қатынастағы күрес пен қарсы тұру аспектілерін қамтиды. Майдан – халықтың еркіндігі мен бірлігі үшін күрестің символы ретінде көрініс табады.

«*Қызыл кийинип келүү*» (қызыл киініп келу) тіркесінде қызыл түс – күш-қуаттың, батырлықтың, ел намысын қорғау идеясының белгісі. Бұл тіркес жауға қарсы дайындықты, жауынгерлік рухты және құрбандықты білдіреді. «*Толгондуктун белгиси*» (толысудың белгісі) деген тіркес арқылы халықтың күреске, қиын сынақтарға толық дайын екендігі, шешімділігі мен берік рухы ерекше көрсетіледі.

«*О, жаратқан, кантип жан сакташат бу жапайылар?!*» (О, жаратқан, қалай жан сақтайды бұл жабайылар?!)) (Қасымбек, 1998). Бұл жерде «*жапайылар*» (жабайылар) сөзі орыс төрелерінің мәдени, әлеуметтік жағынан артта қалған деп санаған көшпенділерге деген кемсітушілік көзқарасын білдіреді. Мұнда әлеуметтік теңсіздік пен халықтар арасындағы қарама-қайшылық бейнеленеді.

6. Ата мекенге қызмет ету, отансүйгіштік және ар-намысқа қатысты коннотациялар

Қырғыз халқы – ұлттық құндылықтарын халық ауыз әдебиеті арқылы сақтап, оны атадан балаға аманаттап жеткізген дана халық. Ар-намыс пен Ата Жұртын қорғап, ат жалында жүрген ер азаматтарды тәрбиелеген ел.

Осыны «*Эрдин кегі - эл намысы... Атасын өлтүргөндү «ата» деп, запкыдан жүрөгү өлүп, көргөн ит күнүнө көнүп, ата тегин унутуп, жумшаса кулу, минсе малы болуп жүрө береби?*» (Ердің кегі – ел намысы... Әкесін өлтіргенді “әке” деп, қорлықтан жүрегі өліп, көрген ит тіршілігіне көндігуді, ата тегін ұмытып, жұмсаса құлы, мінсе малы болып жүре

бере ме?!)) (Касымбек, 1998) деген сөйлөмдөгү бирнеше коннотацияланган сөз тиркестері арқылы талдап көрейік.

«*Эрдин кегі – эл намысы*» (ердің кегі – ел намысы) тиркесі – Курманжан датканың моральдық ұстанымы арқылы карағанда, ер азаматтың кегі – жеке өш алу ғана емес, тұтас халықтың ар-намысы мен әділеттігі. Ал «*запкыдан жүрөгү өлүп...*» (қорлықтан жүрегі өліп...) тиркесі адамның моральдық күшінің жойылуын, қорлық пен азаптан сезімсіз күйге түскенін білдіреді. Жүректің өлуі – физикалық емес, рухани өлім. Бұл арқылы ар-намысты сақтау адамның адамдық қасиетінің негізі екені көрсетіледі, өйткені намысы жойылған адам – өз тағдыры мен қоғамның құлына айналады.

«*Ит күнүнө көнүү*» (ит тіршілігіне көндігу) – ауыр халді, қайғы-мұңды, рухани әлсіздікті білдіретін коннотацияланған тиркес. «*ата тегин унутуу*» (ата тегін ұмыту) – адамның өз тамыры мен мұрасынан айрылуы. Ал «*жумшаса кулу, минсе малы*» (жұмсаса құлы, мінсе малы) тиркесі – еркіндік пен дербестіктің, ар-намыстың жоғалуын білдіретін сөз бірлігі.

«*Эл деп, журт деп күйүктүк го, өзү күбө Көкө Теңир*» (Ел деп, жұрт деп күйдік қой, өзі куә Көк Тәңір) (Касымбек, 1998). Бұл сөйлөмдөгү «*журт деп күйүктүк*» (жұрт деп күйдік) тиркесі – Бекназардың өз Отаны үшін жанын аямай, оның болашағы үшін күрескенін айқындайды. Мұнда отанды жай ғана жақсы көру емес, оны қорғау үшін нақты іс-әрекетпен дәлелдеу қажет деген ой жатыр. Отансүйгіштік – эмоциялық әрі терең сезім ретінде берілген.

7. Туыстық және құрмет көрсетуге қатысты коннотациялар

Қырғыз қоғамында туыстық қатынастар маңызды орын алады.

«*Куру кол келе албай... - деп Сарыбай саймалуу жан баштыгын аңтарып, ичинен аң терисин алып, - учурашканым болсун*», (Құр қол келе алмай... – деп, Сарыбай өрнекті жан қоржының ақтарып, ішінен аң терісін алып, – амандасуым болсын, – Теңірберді аға деп, қарияның алдына тастады) (Касымбек, 1998). Бұл мысалдағы «*куру кол келе албай*» (құр қол келе алмай) тиркесі қырғыз халқындағы туыстық қатынастардың ерекшелігін көрсетеді. Қырғыз мәдениетінде туыстар мен жақын адамдарға сый-құрмет білдіру үшін сыйлық беру – терең мағыналы дәстүр. Бұл сөз тиркесі туыстық байланыстың тек материалдық емес, сонымен қатар моральдық тұрғыдан да мызғымас екенін білдіреді.

Ал «*жан баштыгын аңтарып*» (жан қоржынды ақтарып) тиркесі арқылы берілген сыйлық жалғыз аң терісі болса да, оның алдында бұл қоржыннан бірнеше рет сый тарту берілгені аңғарылады. Мұны «*аңтарып*» (ақтарып) деген сөздің коннотациясы дәл көрсетеді. «*Учурашканым болсун*» (Амандасуым болсын) тиркесі Сарыбайдың сыйлықты символикалық мәнде ұсынып отырғанын аңғартады.

Аңшылық – қырғыз халқының өмірінің ажырамас бөлігі, ата-бабадан қалған салт әрі тұрмыс қажеттілігі. Сарыбайдың Теңірбердіге келуі – астарлы түрде қыстың қамын жасап, көмек сұрап келгенін білдіреді.

Мысалы: «*-А бүркүтүмдүн тырмак акысы кандай болор экен, Теңирберди аке?-деп сурайт Сарыбай. Теңирберди ага «-Теңшерик» деп жооп берет*» (– Ал, бүркітімнің тырнақ ақысы қалай болар екен, Теңірберді аға? – деп сұрайды Сарыбай. Теңірберді аға: – Теңшерігіміз болсын, – деп жауап береді) (Касымбек, 1998). Бұл диалогта «*бүркүтүмдүн тырмак акысы*» (бүркітімнің тырнақ ақысы) – әзілмен айтылған сөз тиркесі. Бүркіт Теңірбердінің егін алқабын күзетпесе де, Сарыбай бұл уақытта құс салмай, бос жүргендіктен, бір жағынан туыс ретінде сәлем беріп, екінші жағынан қыс қамын жасап, сый-сыяпатпен келгенін аңғарамыз. Ал «*теңшерик*» (теңшерігіміз болсын) деген әзіл-қалжыңға құрылған жауап – Теңірбердінің де құр қол қайтармайтынын аңғартатын коннотацияланған сөз тиркесі.

Қорытынды

Т. Қасымбековтың «Сынған қылыч» (Сынған қылыш) романындағы коннотацияланған

лексика қырғыз халқының құндылықтарын, рухани дүниесін және әлеуметтік түсініктерін терең сипаттайды. Позитивті мағынадағы сөздер – халықтың жауынгерлік қасиеттерін, батылдығын және ар-намысын бейнелесе, негативті коннотациядағы сөздер – қоғамдағы жағымсыз құбылыстарды, моральдық қателіктерді және халықтың бірлігіне қауіп төндіретін факторларды көрсетеді. Демек, романда қолданылған фразеологиялық бірліктер арқылы қырғыз халқының менталитеті, рухани құндылықтары мен әлеуметтік нормалары терең ашылып көрсетілген.

В.Н. Телия коннотацияны сөздердің негізгі мағынасына қосымша берілетін эмоциялық, әлеуметтік және мәдени реңктер ретінде сипаттайды (Телия, 1996). Романда келтірілген және талдауға алынған бірқатар лексикалық коннотациялар ұлттық бірегейлікті бейнелеп, сөздердің контекстегі қосымша мағыналары арқылы қырғыз халқының мәдени тарихын танытады.

Коннотацияланған лексика мен стилистикалық құралдардың үйлесімі – қырғыз халқының мәдени ерекшеліктерін жеткізуге, оқырманға ұлттық рухты сезіндіруге және оның өміршеңдігін түсінуге септігін тигізеді.

Бұл зерттеу қырғыз тілінің байлығын және бірегейлігін насихаттауда лексикалық коннотациялардың маңызды рөл атқаратынын дәлелдейді. Мақаланың практикалық мәнін төмендегі аспектілер арқылы айқындауға болады.

Осы мақаланы оқу арқылы оқырман қырғыз тіліндегі көне және символикалық мағынадағы сөздерді танып-біліп, оларды өз өмірінде қолдануға дағдыланады. Әсіресе, халықтық идеалдарды, түсініктерді бейнелейтін коннотациялық элементтер жас ұрпақтың тарихи санасын, отаншылдық рухын қалыптастыруға көмектеседі. Бұл қырғыз халқының ұлттық бірегейлігін сақтауға және нығайтуға өз үлесін қосады.

Зерттеу барысында лексикалық коннотацияларды талдау арқылы қырғыз тілінің көп мағыналылығы, көркемдік әлеуеті және философиялық мазмұны тереңірек ашылады. Бұл тілге деген қызығушылықты арттырып, оның күнделікті өмірдегі және рухани мәдениеттегі маңызын терең түсінуге мүмкіндік береді. Болашақ зерттеулерде бұл мақалада көрсетілген коннотациялық ерекшеліктерді қолдануға болады.

Бұл зерттеу қырғыз тілі мен әдебиеті пәндерінде оқу құралы ретінде пайдалануға жарамды. Лексикалық коннотацияларды талдау арқылы студенттер, оқушылар, мүлдем жалпы оқырмандар тек тілдің байлығын ғана емес, қырғыз мәдениетінің көпқырлылығын да меңгереді. Зерттеу лингвистерге, мәдениеттанушыларға және әдебиеттанушыларға практикалық дереккөз бола алады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Головин, Б.Н. (1988). *Основы культуры речи*. Москва. Высшая школа.
- Карасаев, Х. (1996). *Камус-наама: араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көндүрүлгөн сөздөр*. Бишкек, Шам.
- Касымбек, Т. (1998). *Сынган кылыш*. Бишкек, Кыргызстан.
- Кобрин, Н.А. (2000). Язык как когнитивно-креативная деятельность человека. *Studia Linguistica*. № 9. С. 23–29.
- Қырғыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. (2011). Бишкек, Avrasya Press.
- Қырғыз тилинин sөздүгү. Экинчи бөлүк. (2011). Бишкек, Avrasya Press.
- Маразыков, Т.С. (2020). *Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери*. Бишкек.
- Ромашина, О.Р. (2010). *Коннотации в художественной речи*. Москва, Либроком.
- Телия, В.Н. (1996). *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва, Языки русской культуры.
- Шаховский, В.И. (2010). *Эмоции: долингвистика, лингвистика, лингвокультурология*.

Москва, Либроком.

Orazaliyeva, K. (2021). Multilingual content in teaching the Kazakh language courses. *Athens Journal of Philology*, 8(4), 287–301. <https://www.athensjournals.gr/philology/2021-8-4-2-Orazaliyeva.pdf>

Smagulova, J., & Zhetpisbayeva, B. (2023). Reimagining Kazakhstani CLIL implementation as a third space. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 26(3), 321–338. <https://doi.org/10.1080/13670050.2021.2002531>

Yermekova, Z., Baigazina, S., & Dauletova, R. (2023). Language instruction in Kazakhstan's higher education: A critical examination. *Educational Research and Reviews*, 18(3), 120–130. <https://erjournal.org/article/language-instruction-kazakhstan>

References

Golovin, B.N. (1988). *Osnovy kultury rechi* [Fundamentals of Speech Culture]. Moskva, Vysshaya shkola. (In Russian).

Karasaev, Kh. (1996). *Kamus naama: Arab, iran, kytai, mongol, orus tilderinen ooshup kelgen sozdor jana koonorgon sozdor*. Bishkek, Sham. (In Kyrgyz).

Kasymbek, T. (1998). *Syngan kylych* [The Broken Sword]. Bishkek, Kyrgyzstan. (In Kyrgyz).

Kobrina, N. A. (2000). Yazyk kak kognitivno-kreativnaya deyatel'nost' cheloveka [Language as a Cognitive and Creative Activity of a Person]. *Studia Linguistica*, № 9, pp. 23–29. (In Russian).

Kyrgyz tilinin sozdugu. Birinchi boluk [Dictionary of the Kyrgyz language. Part One]. (2011). Bishkek, Avrasya Press. (In Kyrgyz).

Kyrgyz tilinin sozdugu. Ekinchi boluk [Dictionary of the Kyrgyz language. Part two]. (2011). Bishkek, Avrasya Press. (In Kyrgyz).

Marazykov, T.S. (2020). *Korkom tekst: iliktoo jana okutu maseleri* [Artistic Text: Issues of Research and Teaching]. Bishkek. (In Kyrgyz).

Romashina, O.R. (2010). *Konnotatsii v khudozhestvennoi rechi* [Connotations in Artistic Speech]. Moskva, Librokom. (In Russian).

Teliya, V.N. (1996). *Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty* [Russian Phraseology]. Moskva, Yazyki russkoi kultury (In Russian).

Shakhovskiy, V.I. (2010). *Emotsii: dolingvistika, lingvistika, lingvokulturologiya* [Emotions: pre-linguistics, linguistics, linguoculturology]. Moskva, Librokom. (In Russian).

Duisenbayeva, M. (2022). Challenges and recommendations for teaching and learning Kazakh as a second language. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(1), 103–112. Retrieved from http://www.ijscs.net/article_245292.html

Naraliyeva, A. (2015). Modern methods of teaching Kazakh as a foreign language. *International Journal of Humanities and Education*, 1(2), 54–61. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/280112394>

Orazaliyeva, K. (2021). Multilingual content in teaching the Kazakh language courses. *Athens Journal of Philology*, 8(4), 287–301. Retrieved from <https://www.athensjournals.gr/philology/2021-8-4-2-Orazaliyeva.pdf>

Smagulova, J., & Zhetpisbayeva, B. (2023). Reimagining Kazakhstani CLIL implementation as a third space. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 26(3), 321–338. <https://doi.org/10.1080/13670050.2021.2002531>

Yermekova, Z., Baigazina, S., & Dauletova, R. (2023). Language instruction in Kazakhstan's higher education: A critical examination. *Educational Research and Reviews*, 18(3), 120–130. Retrieved from <https://erjournal.org/article/language-instruction-kazakhstan>

Nadyrbayeva Kutbu Ozubekovna

Central Asian International Medical University, Jalalabad, Kyrgyzstan

Lexical Connotations Reflekting National Color In T. Kasymbekov's Novel «The Broken Sword»

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the features of conveying national color through lexical connotations in Tölögön Kasymbekov's novel "The Broken Sword". Lexical connotation is a linguistic phenomenon that adds emotional, cultural, social, or historical shades of meaning to the basic (denotative) meaning of a word. The aim of the study is to reveal the inner world of the characters, the historical consciousness of the people, their spiritual values, and social norms through the linguistically symbolic and culturally loaded expressions found in the novel.

Lexical connotations in the novel are classified into seven main categories: history and mythology, nomadic lifestyle, natural and regional names (toponyms), traditions and customs, social values, patriotism, and kinship relations. Each category is analyzed in depth with examples from the novel, and the emotional, social, and cultural meanings of the linguistic units are explained. Idiomatic expressions such as «Let's finish it from the horse's mane», «We burned for the people», «The important paper», «Let it be a blessing», and «Secret chest» are shown to reflect the Kyrgyz people's national worldview, social relationship system, and spiritual values in an artistic manner.

The scientific significance of the study lies in demonstrating the Kyrgyz language's artistic and expressive potential and in revealing the function of connotation in conveying national culture through linguistic methods. The practical significance of the article is to contribute to the strengthening of national identity, the preservation of linguistic heritage, and the transmission of cultural values to future generations. Moreover, this research can serve as a valuable source for the teaching of the Kyrgyz language, for the interpretation of literary works, and for studies exploring the relationship between language and culture. The novel is regarded as an artistic and linguo-cultural resource that reflects the spiritual world, historical memory, and cultural characteristics of the Kyrgyz people.

Keywords: lexical connotation, national color, traditions and customs, spiritual world, cultural heritage, identity, linguo-cultural source

Надырбаева Кутбу Озубековна

*Центрально-Азиатский международный медицинский университет,
Жалал-Абад, Кыргызстан*

Лексические коннотации, отражающие национальный колорит в романе Т.Касымбекова «Сломанный меч»

Аннотация. В данной статье всесторонне исследуются особенности передачи национального колорита через лексические коннотации в романе Төлөгөна Касымбекова «Сынган қылыш» («Сломанный меч»). Лексическая коннотация – это языковое явление, придающее слову дополнительный эмоциональный, культурный, социальный или исторический оттенок помимо его основного (денотативного) значения.

Цель исследования – раскрыть внутренний мир персонажей, историческое сознание народа, духовные ценности и социальные нормы через символически и культурно нагруженные языковые единицы, встречающиеся в романе.

В статье лексические коннотации классифицированы по семи основным направлениям: история и мифология, кочевой образ жизни, природные и региональные

названия (топонимы), обычаи и традиции, социальные ценности, патриотизм, родственные отношения. По каждому направлению проведён глубокий анализ примеров из романа с разъяснением их эмоционального, социального и культурного значения. Фразеологизмы и устойчивые выражения, такие как «ат жалынан біткерелік» (вместе пройти трудности), «жұрт деп күйіктік» (горели за народ), «бекайбат қағаз» (важный документ), «ырым болсын» (на счастье), «сыр сандық» (хранилище тайн), рассматриваются как художественные способы отражения национального мировоззрения, системы социальных отношений и духовных ценностей кыргызского народа.

Научная значимость исследования заключается в раскрытии выразительных и изобразительных возможностей кыргызского языка с помощью лингвистических методов, а также в доказательстве роли коннотации в представлении национальной культуры.

Практическая значимость статьи состоит в том, что она способствует укреплению национальной идентичности кыргызского народа, сохранению и передаче языкового наследия будущим поколениям. Кроме того, исследование может служить ценным источником при преподавании кыргызского языка, при интерпретации литературных произведений, а также в изучении взаимосвязи языка и культуры.

Роман рассматривается как художественная и лингвокультурная ценность, отражающая духовный мир, историческую память и культурные особенности кыргызского народа.

Ключевые слова: лексическая коннотация, национальный колорит, обычаи и традиции, духовный мир, культурное наследие, идентичность, лингвокультурный источник

Автор туралы мәлімет:

Надырбаева Күтбү Озубековна – аға оқытушы, Орталық азиялық халықаралық медициналық университеті, Жалал-Абад қ., Қырғызстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9664-7718>

Information about author:

Nadyrbayeva Kutbu Ozubekovna – Senior Lecturer, Central Asian International Medical University, Jalalabad, Kyrgyzstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9664-7718>

Сведения об авторе:

Надырбаева Күтбү Озубековна – старший преподаватель, Центрально-Азиатский международный медицинский университет, Жалал-Абад, Кыргызстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9664-7718>

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

ҒТАР 16.01.11

Ғылыми мақала

Назым Толеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

(E-mail: toleeva.nazym@mail.ru)**Тіл білімі және нейроғылым: нейролингвистиканың заманауи мәселелері**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңдағы тіл білімінің интегративті ғылым ретіндегі сипаты зерделенген, білім алушылардың болашақ ғалым ретінде қалыптасуына ықпал ететін зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеу мәдениетін дамытып, заман талабына сай сындарлы ой айтуы зерделенеді. Білім алушылардың нейролингвистикалық зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың негізгі аспектілері, бұл не үшін маңызды, студент зерттеу барысында қандай дағдыларды игереді, бұл әдіс жаңа білімді меңгерту барысында қаншалықты тиімді және білім алушының пәнге деген қызығушылығын арттыруға қаншалықты ықпал ететіндігі пайымдалады. Мақалада когнитивтік лингвистика мен нейролингвистиканың өзара байланысы қарастырылады. Мақала сөйлеу әрекетін тану мен құрудың, тілді игерудің және квази-тілдік бірліктерінің негізін құрудағы мидың қызметін, мидағы үдерістерді зерттеуге арналған. Когнитивтік нейролингвистика сөйлеуді оның адаммен және оның танымымен қарым-қатынасында қарастырады. Бұл әлем туралы білімді жинақтаудың, жүйелеудің, өңдеудің және қолданудың негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылатын ғылым саласы. Мақала когнитивті нейролингвистиканы тарихи-ғылыми және әдіснамалық талдауға арналған. Сонымен қатар мақалада нейролингвистика тіл философиясымен, когнитивтік лингвистика және жалпы тіл білімімен байланыста қарастырылады және нейролингвистика саласының одан әрі қарай дамудың басым бағыттары зерделенген.

Сөйлеу барысын зерделеп, талқылау барысында білім беру үдерісін жандандырып, білім алушылардың біліктілігін арттыруға барынша ықпал ететін әдістер мен дағдылар ұсынылды: саралау тапсырмасын беру, оқытудың алуан түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалану. Айқындалған ұсыныстар ескеріле отырып, білім беру үдерісі мен зерттеу сабағы қайта жасақталды. Білім алушы сабақты жете меңгеруі үшін бірнеше сабақ қатарынан өзара логикалық байланысты циклдік сабақтар жүргізіп, оқушылардың іс-әрекеттері бақыланды, зерделенді. Сонымен қатар білім алушылардың өзара ынтымақтастығы да назардан тыс қалмады. Нәтижесінде барынша ұтымды әдісті саралау арқылы жетістікке жетуге болатындығы анықталды. **Түйін сөздер:** нейролингвистика, неврология, тіл философиясы, когнитивті нейролингвистика, дағды, қалыптастыру, әдістер, зерттеу, оңтайлы, пән, қызығушылық, меңгеру, арттыру, білім алушы, біліктілікті арттыру, ынтымақтастық

DOI: <https://doi.org/10.71078/ev7vcf32>

Түсті: 28.09.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Нейролингвистика (грек. *Neuron* жүйке, франц. *Linguistique* лингвистика, лат. *lingua* тіл) – неврология мен тіл білімінің түйіскен жерінде пайда болған, мимен байланысты тіл жүйесін зерттейтін ғылым саласы. Мидың зақымдануынан сөйлеудің бұзылуы (афазия) орта ғасырлардан белгілі, бірақ оның зерттелуі XIX ғ. екінші жартысында басталды. Оны

зерттеуде В.А. Богородицкий, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Л.В. Щерба т.б. тіл қызметінің үш құрамынан – фонация (дауыстап айту), аудиция (қабылдау), церебрациядан (мида болатын процесс) тұратынына сүйенген. Кеңес дәуірінде дамуы Л.С. Выготскийдің психологиялық тұжырымына сүйенген А.Р. Лурия еңбектерінде көрсетілген. Қазіргі нейролингвистика адамның сөйлеу қызметін кешенді зерттеудің бір саласы болып табылады.

Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды. Сөйлеудің пайда болуы нәтижесінде адам организмі анатомиялық өзгерістерге түсіп, дыбыс артикуляциясына қабілеті бар сөйлеу аппараты жасалды. Осының арқасында адам жеке дыбыстарды ғана емес, түрлі дыбыс тіркестерін, тиісті мән-мағынасы бар сөздерді айта алатын қабілетке ие болды. Сөйлеу адам санасының басты белгісі. Сөйлеу мен сананың пайда болып, біртіндеп қалыптасуын тек биологиялық жағдайлардан емес, ең бастысы қоғамдық-әлеуметтік, тарихи факторлардан іздестіруіміз қажет. Мақалада сана мен тіл адамзат қоғамының тарихи дамуының, олардың іс-әрекетпен айналысуының, еңбек құралдарын жасап, пайдалана білудің нәтижесі ретінде қарастырылған.

Жүйке жүйесінің функциялық заңдылықтарын анықтау үшін теориялық және қолданбалы мәселелерді шешуге бағытталған нейроғылымның заманауи әдіснамалық тәсілдеріне негізделген кәсіптік қызметті жүзеге асыратын, кәсіби қызметте моральдық-этикалық нормалар мен принциптерді басшылыққа ала отырып, нейроғылымда әлемдік ғылыми және практикалық тәжірибені шоғырландыруға қабілетті, қоғамның ғылыми -білім беру, әлеуметтік-экономикалық салаларында инновациялық нейротехнологияларды әзірлейтін және енгізетін, жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес келетін кәсіби құзыреттілікке ие нейроғылым саласының мамандары қажет.

Ғылымибағыттың дамуы Л.С.Выгодскийдің психологиялық концепциясына сүйенген А.Р. Лурия еңбектерінде жан-жақты зерделенген. Нейролингвистикалық зерттеулер неврология мен тіл білімі теориясының дамуымен бірге дамыды. Нейролингвистика емдеу орындарында диагностикалық міндеттерді шешу қажеттілігінен пайда болған. Мұндағы негізгі әдіс – түрлі жағдайға тап болған науқастың қалай сөйлейтінін бақылау және қадағалау.

Зерттеу әдістемесі

XX ғасырдың 2-жартысында нейролингвистикалық зерттеуге психоллингвистика, нейропсихология, нейрофизиология, психоакустика, кибернетика т.б. ғылым салалары ықпалын тигізеді. Сөйтіп, қазіргі нейролингвистика адамның сөйлеу қызметін кешеді әрі толыққанды зерттеудің бір саласына айналды.

«Ғылыми ортада, кем дегенде, адамның миы соңғы эволюцияның өте тез өсуі салдарынан екі есеге артты» (Wills, 1993) гипотезасы шексіз пікірталас тудырды. Ми қызметінің артуы, ауызекі тілдің дамуы және ойдың тіл арқылы көрініс табуы айрықша артықшылық. Дегенмен, тілмен тікелей байланысты болуына қатысты шартты жәйттар бар: фронтальды және париетальды, шырышты және уақытша шұңқырлардың түйісуі (РОТ торабы). Бұл физиологияны, анатомияны, молекулалық биологияны, даму сатысын, цитологияны, информатиканы және нейрондар, нейронды желілердің іргелі және жүре пайда болатын қасиеттерін түсіндіруге арналған математикалық модельдеу негізінде өзара біріктіретін көпбейінді зерттеу жүйесі болып табылады.

Эрик Кандел үйренудің, жадында сақтаудың, іс-әрекеттің, сезінудің және зерденің биологиялық негіздерін түсінуді биологиялық ғылымдарының «эпикалық тәуекелі» (*epic challenge*) ретінде сипаттаған. Ғалым нейрондық пластиканы, мидың жаңа ақпаратты қабылдап, оны сақтау қабілетін зерттеді. Мақсаты – ұзақ мерзімді есте сақтаудың молекулалық механизмдерін ашу (Кандель, 2020: 108).

Нейроғылымның ауқымы уақыт өте дамып, жүйке жүйесін әртүрлі деңгейде зерттеу барысында пайдаланылатын түрлі әдіс пен тәсілдерді қамтиды.

Нейроғылым (ағылш. *Neuroscience*) – жүйке жүйесін ғылыми зерттейтін ғылымдар тұтастығы. Нейролингвистиканың негізгі мақсаты – тіл мен сөйлеудің неврологиялық негіздерін түсіну және түсіндіру, тілді және тілдерді қолданудағы тетіктер мен үдерістерді сипаттау болып табылады. Нейролингвистиканы зерттеу бұл тілдегі және сөйлеудегі бұзылыстарды зерделеуді қамтиды. Ересектерге мен балаларға арналған афазиялар, сондай-ақ оқу мүгедектігі болады және бұл функцияның тілге және сөйлеуге қатысты болғандықтан, жан-жақты өзгеруіне әкеледі.

Оқу әрекетінде психологиялық ықпал қиындықтармен тікелей және жанама байланысқан психотерапиялық техникаларды қолдану. Басқа жағынан, қазіргі қазақстандық қоғамның дамуы адамның өмірінде интенсивті даму оқу әрекетінде белсенділік танытып, психотерапиялық техникаға қатысы бар жаңа технологияны енгізу.

Қазіргі психологиялық-педагогикалық зерттеулердің басым бағыттарының бірі – оқу әрекетіндегі оқытушы мен білім алушының қарым – қатынасының заңдылықтарының оқып-білу болып табылады. Негізгі педагогикалық шеберлік пен тәжірибенің бағытында оқыту, үйрету әдістемесін құруда зерттеушілермен үлкен жұмыс жүргізілуде. Дегенмен, М. Эриксонның стратегиялық тұжырымына сәйкес, психотерапиялық техниканы қолдануға арналған жұмыстардың жоқтың қасы (Эриксон, 1901: 3).

Милтон Эриксон адамның бейсаналық ресурстарын пайдалану арқылы – адам санасының бейсаналық деңгейінде шексіз ресурстар бар екенін және гипноз арқылы оларға қол жеткізуге болатынын дәлелдеді. Ол Эриксондық гипноз және стратегиялық психотерапияны дамытуымен айналысқан. Ғалым түрен салған әдістер қазіргі таңда психотерапия, коучинг және коммуникация бизнес салаларында кеңінен қолданылып жүр.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Е.Г. Ким өзінің «Применение эриксоновских техник в процессе обучение» тақырыбында диссертациясын қорғады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ЖОО – да оқыту тәсілдерінің мәнділігін қолдану және құру, білім алушылардың кәсіби білімінің негізінде жалпы оқу білімін дамытуы мақсатты деп болжаған. Ғылыми жаңалықта сонымен қатар, оқыту үрдісінде эриксондық техниканы қолдану арқылы жеке және танымдық қасиеттердің дамуының негізін жұмыста бірінші рет тәжірибеде қолданды. Оқыту үдерісінде эриксондық техниканы педагогикалық – психологиялық құбылыста ерекше және күрделі құбылыс ретінде қолдану бірінші рет, оның тиімділігін арттыруына әсер етуіне байланысты (Ким, 2005: 5).

Эриксондық гипноз – психотерапияның бір бағыты, сенімнің жаңа түрін және де гипнотикалық трансты қолдануды зерттейді. Бұл бағыттың негізін қалаған американдық психотерапевт Милтон Эриксон (1901-1980 жж.). М. Эриксон гипнотикалық транс туралы ойларын толығымен өзгертті, оны физиология саласында жеке адамның қатынас облысына ауыстырды. Оның әдістері «Нейро-лингвистикалық бағдарламалаудың (NLP) дамуына негіз болды (Эриксон, 1901).

Эриксондық гипнозды тілді оқытуда қолдану. Эриксондық гипноз табиғи, еркін қабылдауды ынталандыратындықтан, оны тіл үйренуде тиімді пайдалануға болады. Бұл әдіс студенттің саналы қарсылығын айналып өтіп, бейсаналық деңгейде тілді меңгеруге мүмкіндік береді.

Мұндағы ең басты қағидалар:

1. Релаксация және сенімділікті арттыру. Тіл үйренушілердің басым көпшілігі жаңа тілді үйренуде қорқыныш пен сенімсіздікке тап болады. Эриксондық гипноздың жеңіл транс әдістері үйренушіні босаңсытып, тілді қабылдауға барынша жағдай жасайды.

Мәселен, сабақтың басында қысқа релаксациялық жаттығулар жасатып, «Құрметті студенттер! Сіздер қазір тілді табиғи түрде қабылдайсыздар» деген сияқты сенімді ұстанымды қалыптастыруға болады.

2. Метафоралар мен әңгімелер арқылы үйрету. Тіл үйренушілерге қызықты, әрі олардың бейсанасына әсер ететін метафоралық әңгімелер айту арқылы сөздік қорын жаңа сөздермен толықтыруға болады. Мәселен, «Жаңа тілді үйрену – жаңа, ғажайып әлемді танумен немесе жаңа есікті ашумен тең. Сен есікті аштың, енді ішке еруге дайынсың» деген сияқты образдар арқылы студенттің бейсанасына оң бағдар бере аламыз.

3. Қабылдау (табиғи) және еркіндік. Эриксондық гипноз арқылы «Қателесу – үйренудің ажырамас бір бөлігі» деген ұстанымды қалыптастыруға болады. Грамматиканы жіті талдаудың орнына, студенттерге жаңа сөздер мен сөйлемдерді интуитивті түрде сезінуге мүмкіндік беру.

4. Жанама сендіру. Күнделікті сөйлеу барысында студенттің бойында сенімділік тудыратын сөз тіркестерін жиі қолдану. Мәселен, «Сен бұл сөздерді тез түсініп кетесің», «Сен қазірдің өзінде осы тілде ойлана бастадың» деген сөйлемдерді айтқанда, студенттің бейсанасы оны қабылдап, тілді тез үйренуге бейімделеді.

5. Гипнотикалық визуализация және елестету. Тіл үйренушілерге жаңа сөздер мен сөйлемдерді жай ғана қайталанудың орнына, оларды визуалды түрде елестетуін өтіну / сұрау. Мәселен, «Сен жаңа тілді еркін меңгерген кейінгі болашағыңды елестетіп көр» немесе «Шетелде осы тілді еркін қолданып жүрген сәтінді сезін» деген жаттығулар арқылы бейсаналық деңгейде үйренуді күшейту.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Эриксондық гипнозды тіл үйретуде қолдану үйренушінің психологиялық тосқауылдарын алып тастап, тілді табиғи түрде қабылдауына мүмкіндік береді. Ол студенттің өзін еркін сезінуіне, сөздерді тез меңгеруіне және сөйлеу дағдыларын жақсартуына барынша көмектеседі.

М. Эриксонның стратегиялық тұжырымы Л.С. Выготскийдің дамуда болып жатқан динамикалық өзгерістер әлеуметтік жағдайдағы даму идеясымен үндеседі.

Л.С. Выготскийдің «Ойлау және тіл» ғылыми еңбегі – психология, лингвистика және педагогиканы ғылымдары тоғысында зерделеген ауқымды еңбек. Мұнда ғалым адамның ойлауы мен тілінің тығыз байланысын, олардың дамуы барысындағы өзара сабақтастығын саралайды.

Негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Ойлау мен тілдің өзара тығыз байланысы екендігі: Л.С. Выготскийдің пікірінше, ойлау мен сөйлеу алғашында өз бетінше, дербес даму эволюциясынан өтеді, алайда дамудың белгілі сатысында екеуі бірігіп, біртұтас «жүйе» қалыптасады. Баланың тілі шыққанда бұл «сөйлеу тілі», бала өскен сайын сөздік қоры толығып, ол «ішкі сөйлеуге», яғни, ойлаудың негізгі құралына айналады.

2. Ішкі сөйлеу және сыртқы сөйлеу: ішкі сөйлеу – адамның ішкі ойлауы, оның сыртқы сөйлеуден өзіндік айырмашылығы бар. Сыртқы сөйлеу – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы.

3. Сананың аралық/перифериялық даму аймағы: бұл ғалымның аса маңызды тұжырымдарының бірі де осы. Демек, баланың қазіргі білімі және оның даму деңгейі арасындағы аралықта, оны барынша толыққанды жетілдіру үшін үлкендердің және білікті мамандардың көмегі керек.

4. Тілдің когнитивті дамуы: тіл – когнитивтік әрекеттердің басты құралы, ол адам санасын, мәдениет пен қоғамды дамытудың маңызды механизмі. Білім мен дағдыларды игеру де тілді меңгеру арқылы жүзеге асады.

5. Әлеуметтік орта мен мәдениеттің рөлі: баланың ойлау және сөйлеу қабілеті оның әлеуметтік ортасына әрі мәдениетаралық контекстіне тәуелді болады. Тұлғаның дамуы қарым-қатынас арқылы жүзеге асады, яғни, бала қоғаммен біте қайнасып жүріп, өзіне

қажетті білімді игереді.

Ойымызды қорытындылай келе, Л.С. Выготскийдің ғылыми еңбегі тіл мен ойлаудың дамуын психологиялық және әлеуметтік контексте қарастырып, олардың бір-біріне тәуелді екенін көрсетеді. Қазіргі таңда аталған теория білім беру саласында, педагогикада, әсіресе, оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылады (Выготский, 1930: 7-9).

С.М. Жақыпов былай деген: «шешімнің тепе-теңдік әдістің бірі ол – интерқарқынды оқыту әдісі» оқу әрекетіндегі адамның әлеуметтік психологиялық механизмінің біріккен белсенділігінің негізінде (Жақыпов, 2010: 3).

С.М. Жақыповтың зерттеу еңбектері когнитивті психология, білім беру әдістемесі және тілді оқыту салаларымен тығыз байланысты. Оның ғылыми еңбектері білім беру үдерісінде білім алушының танымдық белсенділігін арттыруға, тілдік дағдыларды дамытуға және тиімді оқыту әдістерін қолдануға бағытталған.

Зерттеушінің ғылыми тұжырымдарын назарға ала отырып, оның тілдік білім беруге қатысты ең тұщымды ойларын келесідей түйіндеуге болады:

1. Танымдық әрекеттің интерактивтілігі – оқыту үдерісіне білім алушылардың белсенді қатысуы және өзара коммуникация жасауы олардың тілді меңгеруге деген ынтасын арттырып, қабілетін күшейтеді. Мұнда тұлғааралық қарым-қатынастың маңыздылығы айқындалады.

2. Диалогтық оқыту принципі – тілді үйрету кезінде студенттердің сөйлеу әрекетіне көбірек араласуы және коммуникативтік дағдыларын барынша дамытуға бағытталған жұмыстары жасалуы тиіс. Бұл тілдік дағдыларды меңгеруге ықпал етеді.

3. Ойлау, ойлану әрекеттері мен тілдік білімнің байланысы – тіл үйрену адамның когнитивтік қабілеттерімен тығыз байланысты. Сондықтан да оқыту әдістемесі тұлғаның ойлау жүйесіне, демек жас ерекшеліктеріне, бейіндік сипатына сәйкес құрылуы тиіс.

4. Құзыреттілікке бағытталған оқыту – ғалым тілді тек грамматикалық құрылымдар арқылы үйрету жеткіліксіз екеніне баса назар аударып, оны практикалық дағдылармен ұштастыруды ұсынады.

5. Оқытудың психологиялық аспектілері – тілдік білім беруде эмоциялық және мотивациялық факторлардың ролін айрықша. Студенттердің тілге деген қызығушылығын арттыру оқыту нәтижелеріне барынша оң әсер етеді.

Психолінгвистиканың, этнопсихологияның мәселесін тарихи – этностық тұрғыдан зерттеген атақты психологтар: А.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, М.Г. Ярошевский, М.М. Мұқанов, Б.Б. Жарықбаев, Б.Г. Ананьев, Н.А. Логинова, С.М. Жақыповтың еңбектері басшылыққа алынды (Жақыпов, 2009: 9).

А.Р. Лурия – нейропсихология мен когнитивті ғылымның негізін қалаушылардың бірі ретінде, тіл мен сананың өзара байланысын терең зерттеген ғалым. Оның еңбектерін саралай келе, төмендегідей негізгі аспектілерді атап көрсетуге болады:

1. Нейрондық негіздер мен афазия. Лурия мидың әртүрлі аймақтарының тіл функцияларына қалай әсер ететінін зерттеп, афазия сияқты бұзылыстардың негізін талдады. Ол мидың белгілі бір бөлімдеріндегі зақымдардың тілдік функциялардың бұзылуына әкелетінін көрсетіп, тіл мен сананың өзара байланысының нейрондық негіздерін айқын көрсетті.

2. Тілдің когнитивті функциясы. Ғалымның зерттеулерінде тіл тек қана коммуникация құралы емес, сонымен қатар таным үдерісінің маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. Лурия тілдің адамның ойлау, еске сақтау және ақпаратты өңдеу барысында қалай ықпал ететінін, оның когнитивті жүйелермен тығыз байланысты екенін дәлелдеді.

3. Тіл мен сананың интеграциясы. Лурияның еңбектерінде тіл мен сананың өзара әрекеттесуі күрделі, көпқырлы үдеріс ретінде сипатталады. Ол тілдің мидың нейрондық құрылымымен тығыз байланыста екенін және мидың жұмысындағы өзгерістердің адамның тілдік қабілетіне тікелей әсер ететінін зерттеді.

4. Практикалық маңызы. А. Лурияның зерттеулері клиникалық нейропсихологияда, әсіресе афазияны емдеу және реабилитация салаларында кеңінен қолданылып, білім беру үдерісінде тілдік функцияларды дамыту және қалпына келтіруге бағытталған әдістердің негізін қалады.

Сондай-ақ, А.Р. Лурияның еңбектері тіл мен сананың өзара байланысын, оның нейрондық механизмдерін және когнитивті функцияларын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беріп, нейропсихология мен нейролингвистиканың дамуына зор үлес қосты.

Нәтижелер мен талқылаулар

Әлемдік лингвистикалық ой-тұжырымдарда этнос тілінің ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстылығы, ұлт мәдениетінің сол этностық тілінде сақталып, дамып, болашақ ұрпаққа жеткізілетіндігі туралы идея атақты ғалым В. фон Гумбольдтың «Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады». Тіл – ойды жарыққа шығаратын негізгі құрал. Тіл мен ой бір тұтас ұғымдар. Әрқайсысы тіл білімімен логика сияқты өз алдына жеке ғылым объектісі болса да, бірінің қызметі екіншісіне тәуелді категориялар болып табылады (Шпет, 2009: 4).

В. фон Гумбольдтың (1767–1835 жж.) тіл білімі саласын зерттеуге арналған еңбектерін зерделей келе, мынадай ой түйеміз. Ол әмбебап тілтанушы, тіл философиясының, салыстырмалы тіл білімі және этнолингвистиканың дамуына үлкен ықпал етті. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ойлаудың, дүниетанымның және мәдениеттің айнасы екенін көрсетті. Ғалым тіл мен ойлауды біртұтас құбылыс ретінде қарастырды. Демек, тіл – ойлаудың көрінісі ғана емес, оны зерделейтін құрал; әрбір халықтың тілі оның өзіне ғана тән айрықша дүниетанымның көрсеткіші. Тілдің сыртқы формасы бұл тілдің грамматикалық құрылымы және сөздік қоры. Ішкі формасы яғни, мазмұны белгілі бір ұлттың дүниені қабылдау ерекшелігін көрсететін тілдің рухани мәні. Мәселен, неміс тілінде күрделі құрмалас сөйлемдер көп, бұл неміс халқының ойлау жүйесінің құрылымдылығын көрсетеді. Ал, қытай тілінде тондық жүйенің болуы, бұл халықтың тыңдау арқылы қарым-қатынасты түсіну қабілетінің дамуына ықпал етті.

Тіл – шығармашылық үдеріс, демек, тіл үнемі дамып, өзгеріп отыратын тірі құбылыс. Ол тілді «ergon» (дайын өнім) емес, «energeia» (үздіксіз процесс) деп атады. Гумбольдтың пікірінше, әрбір тіл белгілі бір халықтың ұлттық рухани бейнесін сипаттайды. Ол әрбір тіл әлемді өзінше сипаттайды және сол тілде сөйлейтін адамдардың ойлау жүйесіне де әсер етеді деп сенді. Бүгінде мұны когнитивті лингвистикада «лингвистикалық салыстырмалылық» деп жүрміз. Сондай-ақ, Сепир–Уорф гипотезасының пайда болуына түрткі болды.

Шын мәнінде, тіл тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар адамның дүниетанымның және мәдениетінің айқын көрінісі.

«Тіл мен дүниетаным бірлігі» туралы идеяны алғаш рет Америкалық этнолингвистер Ф. Боас, Э. Сепир, Б. Ли Уорф өздерінің ғылыми жұмыстарында зерделегені белгілі.

1921 жылы жарық көрген Эдуард Сепирдің «Тіл», 1929 жылы жарық көрген «Тіл білімі», Б. Уорфтың «Тіл, ойлау және шындық» жинақтары (1959 ж.). Е. Сепир көптеген үнді тайпаларының тілдерін зерттеген кезде, неміс лингвисті Л. Вайсгербер «Неміс тілінің күші» туралы төрт томдық зерттеу жазды (Этнос, 2001: 18).

С.Ж. Баяндинаның «Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы» диссертациясындағы ұсынылған ғылыми жаңалығы: тіл функциясы және тілдің бірліктері қазіргі лингвистикалық парадигма контекстінде зерттелген. Тұңғыш рет тілдің қызметіне жан-жақты әрі толыққанды зерттеу жүргізілді (Баяндина, 2019: 16).

Қ. Жұбанов ойлау мен сөзді өзара тығыз байланыста зерттеген. Құдайберген Жұбановтың ойлау мен сөзді өзара байланыста зерттеуге басымдық беруінің өзіндік бірнеше негізгі себептері бар (Тіл ғыл., 2023: 4).

Тіл – ойдың көрінісі, Қ. Жұбановтың пікірінше, сөз тек қана коммуникация құралы ғана емес, ол адамның ішкі дүниесін, логикалық сабақтастығын және шығармашылық қабілеттерін бейнелейді. Сондықтан, тілдік құрылымдарды зерттеген кезде, адамның ойлау үдерісімен қатар когнитивтік сипаттар айқын көрінеді.

Қазақ тілінің ерекшелігі мен дамуын зерттегенде, тілді ұлттық сана мен мәдениеттің айнасы ретінде қарастыру маңызды. Ойлау мен сөздің өзара ықпалдастығы қазақ халқының дүниетанымын, тарихын және мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қ. Жұбанов ой мен сөз арасындағы байланыс тек лингвистикалық ғана мәселе емес, сонымен бірге философиялық сауалдарға да жауап алуға негіз бола алады. Бұл тәсіл тілдің құрылымы мен функциясын адамның танымдық үдерісімен тығыз байланыста зерттеуге мүмкіндік береді.

Тілдің тарихы мен эволюциясын түсіну үшін, оның ойлау үдерісімен байланысын зерттеу қажет. Нәтижесінде қазақ тіліндегі дыбыстық, морфологиялық және синтаксистік өзгерістердің себептері мен мәнін тереңірек ашуға мүмкіндік аламыз.

Демек, ойлау мен сөзді өзара тығыз байланыста зерттеу – тілдің тек құрылымдық ерекшеліктерін ғана емес, адамның дүниетанымын, философиялық және лингвистикалық интеграцияны, мәдениет пен тарихты түсінуге бағытталған кешенді ғылыми әдіс болып табылады.

Сөздің мәндік тұтастығы мен мағыналық жүйесінің психологиялық тұрғыдан бірыңғай жүйе ретінде қарастырылуын, С.М. Жақыпов «мағыналық құрылым жүйесі» терминімен сипаттайды. С.М. Жақыпов ойлау мен сөйлеудің, ойлау мен қарым – қатынастың, интеллект пен аффектінің ұстанымдарының бірыңғай жүйесін толыққанды зерттеді (Жақыпов, 2009: 14).

Нейролингвистикалық бағдарламалау (НЛП) – адамның ойлау, тіл және мінез-құлық арасындағы байланысты зерттейтін және сол байланыс негізінде жеке тұлғаның ішкі тәжірибесін өзгертуге бағытталған әдіс.

Нейролингвистикалық бағдарламалауды (НЛБ) алғаш рет 1970-ші жылдардың басында Ричард Бэндлер мен Джон Гриндер ойлап тапты. Олар өздерінің терапевялық тәжірибелері мен зерттеулері негізінде адам миының, тілінің және мінез-құлықтың өзара байланысын талдау арқылы оң нәтижелі өзгерістерге қолжеткізді (Бендлер, 2010: 113).

Нейро (ми), адамның қабылдау, есте сақтау, ойлау үдерістері және эмоциялары мидың жұмысымен тығыз байланысты, ал тіл – адамның ойлауын, ішкі әлемін бейнелейтін құрал. Ол біздің әлемді қалай қабылдайтынымызды және өзімізді қалай сипаттайтынымызды айқындайды.

Бағдарламалауды (мінез-құлық) деп алсақ, адам өмірінде белгілі бір қағидаларды басшылыққа алады немесе ұстанады, ал олар біздің мінез-құлқымыз бен іс-әрекеттерімізді қалыптастырады.

НЛБ әдістері арқылы адамдар:

- Өздерінің ішкі шектеулерін, теріс сенімдерін өзгертіп, жаңа көзқарас қалыптастыруға;
- Эмоцияларын басқаруға;
- Тиімді коммуникация дағдыларын дамытуға;
- Жеке және кәсіби өміріндегі жетістіктеріне қол жеткізуге ұмтылады.

Сонымен, нейролингвистикалық бағдарламалау – адамның ішкі дүниесін, тілін және мінез-құлқын кешенді түрде, жан-жақты зерттеп, оны тиімді өзгертуге бағытталған психологиялық және даму әдістерінің жиынтығы болып табылады.

Нейролингвистикалық бағдарламалауды (НЛБ) өңдеушілердің арасында ерекше Роберт Дилтсті атауға болады, Роберт Дилтс – осы саладағы танымал маман, автор, тренер және кеңесші. Ол НЛБ теориясы мен әдістерін жетілдіруде маңызды үлес қосқан тұлға. Оның басты еңбектерінің бірі – логикалық деңгейлер моделі, ол тұлғаның ішкі

құрылымын және өзгеру үдерістерін түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, Дилтс «Sleight of Mouth» сияқты коммуникация стратегияларын әзірледі, бұл адамдардың сенім жүйесін өзгерту, нәтижесінде ұтымды коммуникацияға қолжеткізуге болатынын дәлелдеді. Ол сенім, динамикалық оқыту, ойлау жүйесі, адам дарындылығы, өнері, көсемділігі және бизнес жайында қырықтан астам кітаптар жазған (Роберт, 2008: 155).

Қорытынды

Ойымызды қорытындыласақ, мақалада қазіргі тіл білімі интегративті ғылым ретінде қарастырылып, білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруға, сөйлеу мәдениеті мен конструктивті ойлауды дамытуға ықпал ететін заманауи талаптарға сай ерекшеліктері талданады. Студенттердің нейролингвистикалық зерттеу дағдыларын қалыптастыруға, олардың маңыздылығына, алынған құзыреттеріне, жаңа білімдерді меңгерудегі және пәнге қызығушылықты арттырудағы осы әдістің тиімділігіне айрықша назар аударылады. Сондай-ақ, нейроғылым мен лингвистика арасындағы өзара байланыс, нейролингвистиканың нейроғылыми және лингвистикалық идеяларды жүзеге асыру мақсатында трансформациялануы зерттеледі. Зерттеудің негізгі әдісі – салыстырмалы-салыстыру әдісі.

Мақалада ұсынылған ғылыми тұжырымдамасы, бұл нейролингвистиканы, тіл білімі мен нейроғылымды біріктіретін пәнаралық ғылым ретінде зерттеуге арналады. Жұмыстың негізгі мақсаты – тіл мен мидың өзара байланысын зерттеу, сондай-ақ студенттер арасында нейролингвистикалық дағдыларды қалыптастыру әдістерін әзірлеу. Автор нейролингвистиканың сөйлеу мен тілге қатысты когнитивті үдерістерді түсінудегі маңыздылығын және оның білім беру барысындағы рөлін атап көрсетеді.

Ғылыми тұжырымдаманың негізгі аспектілері:

1. Лингвистика мен нейроғылымның интеграциясы. Нейролингвистика – тіл мен мидың өзара әрекеттесуін зерттейтін ғылым ретінде қарастырылады. Автор нейролингвистиканың неврология мен лингвистиканың тоғысында пайда болғанын және оның дамуы И.А. Бодуэн де Куртенэ, Л.С. Выготский және А.Р. Лурия, Қ. Жұбанов, М. Жақыпов, С. Баяндина сияқты ғалымдардың зерттеулерімен байланысты екенін айтады.

2. Когнитивті нейролингвистика. Мақалада когнитивті нейролингвистиканың сөйлеуді адамды тану құралы және қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу құралы ретінде зерттейтінін атап көрсетеді. Ол тілді білімдерді жинақтау, жүйелеу, өңдеу және пайдалану негізі ретінде қарастырады.

3. Зерттеу дағдыларын қалыптастыру. Автор студенттер арасында нейролингвистикалық дағдыларды қалыптастыру әдістерін ұсынады, мұндай тәсілдер олардың кәсіби қалыптасуына ықпал етеді. Әсіресе, сөйлеу мәдениетін, сындарлы ойлау қабілетін және конструктивті диалог жүргізу мүмкіндігін дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

4. Нейролингвистиканы білім беру барысында кеңінен қолдану қажет. Мақалада нейролингвистикалық зерттеулерге негізделген оқыту әдістері талқыланады, мысалы, метафораларды, визуализацияны және гипноздық техникаларды қолдану арқылы тілдік материалды қабылдау мен есте сақтауды жақсартуға болады.

5. Тіл мен сананың өзара байланысы. Автор А.Р. Лурияның тіл мен сананың байланысын, сонымен қатар мидың тілдік ақпаратты өңдеудегі рөлін зерттеген еңбектеріне сілтеме жасайды. Лурияның зерттеулері мидың әртүрлі аймақтарындағы зақымдардың әртүрлі афазия түрлеріне әкелетінін көрсетеді, бұл тіл мен мидың өзара әрекеттесуінің күрделілігін айқындайды.

6. Эриксондық гипнозды оқытуда қолдану. Тілді үйренуде Эриксондық гипнозды қолданудың маңыздылығы қарастырылады. Бұл әдіс студенттердің психологиялық

тосқауылдарын жеңуге көмектесіп, тілдің менталдық деңгейде табиғи түрде меңгерілуіне ықпал етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – тілді зерттеуде нейролингвистикалық және когнитивтік тәсілдерді біріктіру, сондай-ақ нейроғылыми зерттеулерге негізделген жаңа оқыту әдістерін ұсыну. Автор нейролингвистиканың білім беру үдерісінің тиімділігін арттыруға және студенттердің зерттеушілік дағдыларын дамытуға қалай ықпал ететінін көрсетеді.

Мақала лингвистика мен нейроғылымды біріктіретін ғылым ретінде нейролингвистиканы кешенді зерттеуге арналған. Автор сөйлеу мен тілге байланысты когнитивтік үдерістерді түсінуде нейролингвистикалық зерттеулердің маңыздылығын атап көрсетіп, білім беру барысында қолдануға болатын практикалық әдістерін бағамдайды. Жұмыс нейролингвистика ғылымының дамуына үлес қосып, қазіргі нейроғылыми зерттеулерге негізделген тіл үйретудің жаңа тәсілдерін ұсынады.

Әдебиеттер тізімі

Баяндина, С.Ж. (2019) Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы: Автореф. дис...д.филолог. н.:10.02.19-теория языка ... <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-i-funktsionirovanie-yazykovyh-edinits-v-slovoobrazovanii-kazahskogo-yazyka>

Бендлер, Р. (2010). *Как использовать гипноз для изменения жизни к лучшему* (Richard Bandler's Guide to Trance-formation)

Выготский, Л.С. (1930). *Мышление и речь*. Москва, Книга.

Жақыпов, С.М. К вопросу об экранизациях в аспекте сравнительного литературоведения. URL: <https://scholar.archive.org/work/i7k3uuasufbnfigitkx7434tvy/access/wayback/http://bulphil.enu.kz/uploads/archive/old/the-problem-of-screening-in-the-aspect-of-comparative-literature.pdf>

Жақыпов, С.М. Қазақ көне эпосындағы аң тілдік таңбасы. URL: <https://scholar.archive.org/work/subl7iwzozdfrpi7hrvgauuywa/access/wayback/http://bulphil.enu.kz/uploads/archive/old/the-language-sign-ang-in-the-kazakh-ancient-epos.pdf>

Кандель, Э. (2020). *Растроянная психика. Что рассказывает о нас необычный мозг*. Перевод З. Мамедьяров, Литрес, Corpus.

Ким, Е.Г. (2005). Применение эриксоновских техник в процессе обучения: автореферат...к.психол.н.-19.00.07: Педагогическая психология. Алматы.

Лурия, А. Р. (n.d.) *Язык и сознание*. URL: <https://www.meloman.kz/serija-knig/jekoroket/>

Дилтс, Р. (n.d.) *Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП*. URL: <https://www.flip.kz/descript?cat=publish&id=11688>

Тіл ғылымының тұңғыш профессоры. (n.d.) <https://egemen.kz/article/40847-til-ghylumynynh-tunhghysh-professory>

Шпет, Г.Г. (2009). *Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта*. Москва, Книжный дом «Либроком».

Эриксон, М. (1901). Мой голос останется с вами (My Voice Will Go With You) *Эриксондық гипноз: Таңдамалы еңбектер» (Collected Papers of Milton H. Erickson on Hypnosis)*.

Этнос және тіл. (n.d.) URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/ethnos-zane-til_23802

References

- Bayandina, S. Zh. (2019). *Funktsii yazyka v kontekste sovremennoy lingvisticheskoy paradigmy* [Functions of language in the context of the modern linguistic paradigm] (Doctoral dissertation abstract). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-i-funktsionirovanie-yazykovyh-edinits-v-slovoobrazovanii-kazahskogo-yazyka>
- Bandler, R. (2010). *Richard Bandler's guide to trance-formation: How to use hypnosis to bring out the best in yourself and others*. HarperCollins.
- Dilts, R. (n.d.). *Sleight of mouth: The magic of conversational belief change*. Retrieved from <https://www.flip.kz/descript?cat=publish&id=11688>
- Erickson, M. H. (1901). *My voice will go with you: The teaching tales of Milton H. Erickson*.
- Kandel, E. (2020). *The disordered mind: What unusual brains tell us about ourselves* (Z. Mamedyarov, Trans.). Corpus.
- Kim, E. G. (2005). *Primenenie eriksonovskikh tekhnik v protsesse obucheniya* [Application of Ericksonian techniques in teaching] (Doctoral dissertation abstract). Almaty.
- Luria, A. R. (n.d.). *Yazyk i soznanie* [Language and consciousness]. Retrieved from <https://www.meloman.kz/serija-knig/jekopoket/>
- Shpet, G. G. (2009). *Vnutrennyaya forma slova: Étyudy i variatsii na temy Gumbol'dta* [The inner form of the word]. Librokom.
- Vygotsky, L. S. (1930). *Myshlenie i rech'* [Thinking and speech]. Kniga.
- Zhakypov, S. M. (n.d.). *Kazakh kóne éposyndaǵy ań tilik tańbasy* [The language sign "ań" in the Kazakh ancient epos]. Retrieved from <https://scholar.archive.org/work/subl7iwzozdfp7hrvgauuywa/>...
- Zhakypov, S. M. (n.d.). *K voprosu ob ekranizatsiyakh v aspekte sravnitel'nogo literaturovedeniya* [On the problem of screen adaptations in comparative literature]. Retrieved from <https://scholar.archive.org/work/i7k3uuasufbnfigitkx7434tvy/>...
- Til ǵylymynynń tuńǵysh professory* [The first professor of linguistics]. (n.d.). Egemen Qazaqstan. Retrieved from <https://egemen.kz/article/40847-til-ghylymynynh-tunhghysh-professory>
- Etnos zháne til* [Ethnos and language]. (n.d.). Adebiportal. Retrieved from https://adebiportal.kz/kz/news/view/etnos-zane-til_23802

Nazym Toleeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: toleeva.nazym@mail.ru)*

Neuroscience and linguistics: modern problems of neurolinguistics

Abstract. The article examines the specifics of modern linguistics as an integrative science, the formation of research skills that contribute to the formation of students as future scientists, the development of a culture of speech, constructive thinking that meets modern requirements.

The main aspects of the formation of students' neuro-linguistic research skills are considered, for which it is important, what skills are acquired by the student during the research, how effective this method is in the process of mastering new knowledge and how much it helps to increase the student's interest in the subject. The specifics and interrelation of neuroscience at the junction are also considered. The study shows how the author transforms neuro-linguistics to implement neuroscientific and linguistic ideas. The main research method is comparative.

Keywords: neurolinguistics, neuropsychology, philosophy of language, cognitive neurolinguistics, skills, formation, methods, research, optimal, discipline, interest, mastery, improvement, student, professional development, cooperation.

Назым Толеева

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: toleeva.nazym@mail.ru)*

Нейронаука и языкознание: современные проблемы нейролингвистики

Аннотация. В статье рассматривается специфика современного языкознания как интегративной науки, формирование исследовательских навыков, способствующих становлению обучающихся как будущих ученых, развитие культуры речи, конструктивное мышление, соответствующее современным требованиям.

Рассматриваются основные аспекты формирования у обучающихся навыков нейролингвистического исследования, для чего это важно, какие навыки приобретает студентом в ходе исследования, насколько эффективен данный метод в процессе освоения новых знаний и насколько он способствует повышению интереса обучающегося к предмету. Также рассматривается специфика и взаимосвязь нейронауки на стыке. Исследование показывает, как автор трансформирует нейролингвистики для реализации нейронаучных и лингвистических идей. Основной метод исследования: сравнительно-сопоставительный.

Ключевые слова: нейролингвистика, нейробиология, философия языка, когнитивная нейролингвистика, навыки, формирование, методы, исследования, оптимальные, дисциплина, интерес, овладение, повышение, обучающийся, повышение квалификации, сотрудничество.

Автор туралы мәлімет:

Төлеева Н.А. – аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

Information about authors:

Toleeva N.A. – Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

Сведения об авторах:

Төлеева Н.А. – старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9828-5440>

ҒТАР 16.21.61

Ғылыми мақала

Ж.С. Таласпаева*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,**Петропавл қ., Қазақстан**(E-mail: talaspaeva@inbox.ru)***Рух пен сөз үндестігі: Мағжан, Абай және Жүсіп Баласағұн шығармаларындағы түркілік концептілер бірлігі**

Аңдатпа. Бұл мақалада ХХ ғасырдың басындағы көрнекті ақын Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы түркілік концептілер жүйесі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында ақын поэзиясында кездесетін «Күн», «Отан», «Бірлік», «Ерлік», «Аруақ», «Тәңір» сияқты ұғымдардың мән-мағынасы ашылып, олардың қазақ халқының тарихи жады мен ұлттық дүниетанымындағы орны мен қызметі талданады. Бұл концептілер тек тілдік құрал емес, сонымен қатар халықтың рухани болмысын бейнелейтін көркемдік-когнитивтік бірліктер ретінде бағаланады. Мағжан Жұмабаев – түркілік рухани мұраның жалғастырушысы ғана емес, оны жаңа заманның талаптарына сай түрлендіріп, қазақ әдебиетінде терең философиялық мазмұнмен өрнектей білген ақын. «Тәңір» мен «Аруақ» концептілері арқылы оның поэзиясында мифопоэтикалық, эпикалық сипаттармен қатар, тарихи және экзистенциалдық ой-түйіндер көрініс табады. Мақалада Мағжан поэзиясындағы бұл концептілер Абай Құнанбайұлы мен Жүсіп Баласағұн шығармаларымен салыстырылады. Түркілік дүниетанымның сабақтастығы мен көркемдік дәстүр жалғастығы мәселелері де сөз болады. Сонымен қатар, ақын лирикасындағы ұлттық мінез, фольклорлық дәстүрлер, мәдени кодтар мен тарихи сана мәселелері де қамтылады. Ақын шығармаларының тілдік көркемдігі, метафоралық өрнегі және поэтикалық құрылымы да назардан тыс қалмайды. Мағжан поэзиясы арқылы ұлттық сана мен идеяның жаңғыруы көркем тілде бейнеленіп, оның қазақ әдебиетіндегі орны айқындалады.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабаев, концепт, түркілік дүниетаным, Құтты білік, Абай, лингвомәдениеттану

DOI: <https://doi.org/10.71078/tpyzq844>

Түсті: 28.09.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің тарихында айрықша орны бар Мағжан Жұмабаев – рухани тереңдігімен, философиялық ой толғамымен ерекшеленетін көркемсөз шебері. Мағжан лирикасының сезімшілдігі мен сыршылдығы, суреткерлігі мен ойшылдығы оқырманын талай рет тамсандырып, талай рет тәнті еткеніне кәміл сенеміз. Атын атауға жасқанып, бұқпантайлаған заманда да сұлу поэзия жасырын оқыған талай жүректі өзіне баурап, өзгеше күйге бөлегені шындық. Мағжан поэзиясының осындай құдірет күшін өз замандастары толық мойындап, кейбіреуі ашық, кейбіреуі жұмбақтап болса да жазып та, айтып та кеткен. Мұндайда аузымызға ілінері – Алаш қайраткері Жүсіпбек Аймауытов. Ол Мағжан шығармашылығын кең талдап, Мағжанды солақай сыншылдардың зорлығынан арашалауға бар күшін салып, оның ақындығына өз бағасын беріп, «Мағжанды суретшілік жағынан сөзсіз Пушкинге теңеуге болады» – деп ашық айтса, Мағжан туралы академик Әлкей Марғұлан: «Қазақ халқы үшін Мағжан Жұмабаевтың маңыздылығы ағылшындар

үшін – Шекспирдің, орыстар үшін – Пушкиннің маңыздылығынан кем емес» деп баға берген (Сүлейменов, 2008). Кез келген талантты суреткерге өнердің негізін салу бұйырмаса, Мағжанға ол дарыған. Оның өлеңдерінде уытты, қуатты бойға жігер, жанға от беретін құдіреттің бар екендігі де сондықтан. Мағжан поэзиясының құдіреттілігі сол – ол оқырмандарына көтеріңкі көңіл күй, бойға рух, жаңа жігер береді. Мағжан поэзиясының құдіреттілігі сол – жастардың қанындағы ұлттық рухты күшейтеді, отаншылдық сезімін арттырады. Оларды жаужүрек батырлыққа тәрбиелейді. Мағжан өлеңдері жастарды елін, жерін сүйуге тәрбиелейді, өлеңдерін жастарды тәрбиелейтін құрал ретінде пайдалану керектігі де содан. Өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ақындардан басты айырмашылығы сөздерінің қуаттылығында. Бұл оның ішкі шығармашылық құдіретінің барынша зор болғанына дәлел.

Мағжан ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілі ғана емес, сонымен қатар түркілік рухты жаңғыртушы ақын. Оның шығармаларында ұлттық болмыс пен кең түркілік таным астасып жатады. Мағжан поэзиясынан түркілік дүниетанымның, елшілдік сананың, мәдени бірегейліктің, мифопоэтикалық кеңістіктің ізін анық көруге болады.

Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың шығармаларында түркілік концептілер терең тамыр жайғаны анықталды. «Күн», «Отан», «Бірлік», «Ерлік», «Тәңір», «Аруақ» секілді ұғымдар – тек лексикалық бірліктер ғана емес, мәдени-танымдық мазмұны терең концептілер. Бұл концептілер Мағжан шығармаларында поэтикалық бейнелеу құралдары арқылы көрініс тапқан. Сонымен қатар, олардың «Құтты білік» пен Абай шығармаларымен үндестігі ақынның түркілік рухани мұраның заңды жалғастырушысы екенін көрсетеді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Мағжан шығармашылығы кең көлемде зерттеліп келеді. Ақынның шығармашылық болмысын Жүсіпбек Аймауытовтан бастап бүгінгі күнге дейін біршама ғалымдар зерттеген. С. Мұқанов, С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Ш. Елеуқенов, З. Ахметов, Д. Әлкебаева, Б. Қанарбаева, Е. Тлешов т.б. еңбектері мен М. Базарбаев, З. Қабдолов, Р. Бердібаев, Т. Есембеков, Ш. Ыбыраев, Б. Әбілқасымов, т.б. ғалымдардың мақалалары бар. Кезінде Мағжантанудың алғашқы кірпішін қалаған Жүсіпбек Аймауытов: «Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін) қазаққа аударды, өлеңді күйге (музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды. Романтизмді күшейтті, тілді ұстартты», – деп ақын ұстанымының көркемдік болмысын тап басып таныған болатын (Сүлейменов, 2008). С. Мұқанов: «Ақындық жағына келгенде Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ» – деп шындықты ашып айтады. Академик С. Қирабаев: «Мағжан бүкіл ұлтқа тән ұғым-сезімнің, поэтикалық өнердің шекарасын кеңейтіп, қазақ әлемінің жан дүниесін ашып берді. Оның таза қазақтық рухы кімнен де болса жоғары. Мағжан суреткерлігі бүкіл қазақтың өмір үшін күресі мен қайғысын тұтас қамтиды. Халықтың сан-салалы тіршілігінің ол үшін бөтені жоқ. Бәрі де Мағжан қаламында өлең боп ойнап, сыңғырлап, сылдырап, жалтырап кетеді. Барлық ұлы ақындар сияқты, Мағжанға да шындықты сезінудің сиқырлы күші дарыған. Мағжан ақындығының құпиясы оның өз тұсының шындығын дәл бейнелеуінде ғана емес, өлеңінің сиқырлы күшінде. Ол бірде өмірдің күлкісіндей қуанышты бейнелесе, бірде жылаған, қайғы тұтқан қазақтың жан сезімін көрсетеді, ақын осындай алмасып, ауысып жатқан дүниенің бір сәттік қозғалысын көз алдыға әкеледі және ол лып етіп өте шығады. Мағжанның ақындық жолының күрделілігі де осында» – деп Мағжанның ақындық болмысының табиғатын

тап басып таныды (Қабдолов, 2007). Мағжан поэзиясындағы ұлттық болмыс, түркілік идея мәселесі де ғалымдардың назарынан тыс қалған жоқ. Сонымен қатар лингвомәдени және концептологиялық тұрғыдан М. Копыленко, Е. Жанпейісов, Г. Смағұлова, Қ. Рысберген сынды зерттеушілер концепт мәселесін талдап, әдебиет пен тіл бірлігін тереңнен қозғады. Алайда Мағжан концептілерін «Құтты білік» пен Абай мұрасымен сабақтастықта қарастырған кешенді зерттеу жұмыстары аз кездеседі. Бұл өз кезегінде мақала тақырыбының ғылыми өзектілігін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мағжан Жұмабаев шығармашылығындағы концептосфера ғаламдық кеңістігіне түрік, ұлт, күн, ай, шығыс, батыс және тағы да басқа түсініктері енеді. Жүргізілген талдау нәтижесінде Мағжан поэзиясындағы концептілердің «Құтты білік» пен Абай шығармаларымен терең мазмұндық және рухани үндестікте екендігі анықталды. Бұл концептілер – ұлттық ойлау жүйесінің, дүниетанымының, болмыс философиясының өзегі. Концепт ұғымы тіл білімінде «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А. Вежбицкая), «Жеке тұлғаның санасындағы түсініктер, бейнелер мен ассоциациялардың жиынтығы» (Д. Лихачев), «ұлттың мәдени менталдығын танудың кілті» (В. Гумбольдт) тәрізді анықтамалармен беріліп жүр» (Джусупов, 2004).

Мағжан шығармаларындағы түркілік концептілер – оның қазақты түркі өркениетімен байланыстыра отырып, рухани серпіліске жеткізуді көздегенінің айғағы. «Тәңір», «Аруақ», «Ерлік» секілді ұғымдар Мағжан шығармашылығында жалаң емес, поэтикалық әрі рухани тереңдікте көрініс табады. Абайда бұл концептілер әлеуметтік-философиялық мазмұнда талданса, Жүсіп Баласағұн еңбегінде мемлекет басқару, мораль философиясы контекстінде өрбиді. Осы тұрғыдан алғанда, үш автордағы концептілер – қазақ дүниетанымының дамуын көрсететін мазмұнды желі болып табылады. Мағжанның концептілері поэтикалық тілмен астасып, ұлттық сананың көркемдік экспликациясы ретінде қызмет етеді. Осы арқылы ақын түркілік дүниетанымды жаңа көркемдік деңгейде бейнелеп, оны ХХ ғасыр оқырманына ұсынды. Бұл бағытта Абайдың адамгершілік-этикалық ілімі мен Жүсіп Баласағұнның мемлекеттік-идеологиялық көзқарастары Мағжан поэзиясымен тоғысып жатады. Зерттеу нәтижесінде осы үш автор шығармаларындағы концептілік сабақтастық анықталды.

Күн концептісі. Күн – адам баласының танымында ежелден нұрдың, өмірдің, жылылық пен үміттің символы. Қазақтың үш ұлы ойшылы – Жүсіп Баласағұн, Абай Құнанбайұлы және Мағжан Жұмабаев – бұл табиғи құбылысты әр дәуірдің рухани мұратына сай терең мәнмен бейнелеген. Ақынның поэзиясында күн – жалындаған рухтың, асқақ шабыттың, тектіліктің белгісі. Ол өзін «Күннен туған баламын» деп сипаттай отырып, өзінің де, халқының да тегін күнмен байланыстырған. Мағжан үшін күн – романтикалық рухтың, сұлулық пен сезімнің шыңы. Бұл бейне – ұлттық болмыстың көркем коды, жанып тұрған жүрек пен оттай лапылдаған сөздің қайнар көзі. Мағжанның пікірінше, күннің бейнесі – адамдардың жүрегіндегі мейірімділік пен жылулықтың өзегі болып табылады.

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?
Көкте – бұлт, жерде – желмін гулеген,
Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар?

«Мен кіммін?» деген өлеңіндегі автордың образы – бұл аспан түс бейнесі. Ал, «От» деген өлеңінде ақын басқа салыстыруға көшеді, мен – күн баласымын деп жырлайды. Ақынның тізбегінде бірінен бірі туындап жататын ұғымдарды аңғарамыз. Күн – от – құдай немесе күн – бұл от деп тізбектеле түседі. Мен келемін, мен Пайғамбар, Күн ұлы – деп жырлаған, өзінің туған ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, ақыл-ойының,

парасатының өлшемі, асқар биігі, мақтанышы, тағзым етер тұлғасы болуға ұмтылысын танытып ұлгерген дауылпаздың нақ өзі еді.

Мағжанның шығармашылығына қарасақ, туған халқының, бүкіл түркі жұртының, Шығыс мәдениетінің, жалпы адамзаттың тағдыры ойландырады. Ес білгеннен көкжиекке дейін керілген кең байтақ даланы тамашалап, еркін өскен, елінің өткен даңқты тарихы мен ертегі-аңыздарын құлағына құйып ер жеткен ақын бойында, өршіл ұлттық рух жырларында төгіліп тұрады.

«От» өлеңінде бейнеленген көріністер, отты ғаламшар, отты кеңістік – барлығы ғаламшар кеңістігі. Оның бір ғана өлеңін оқып, Мағжан Жұмабаевтың дүниесін аша түсеміз. Өлеңінде бірнеше метафоралар кездеседі: мен – күн баласымын, мен – отпын, мен – оттың баласымын, мен – жебемін.

Ақынның «от» деп отырғаны – халықтың ұлттық рухы. Ұлттың тарихи оның философиялық зердесін оятып, елдің рухын көтеру арқылы ғана тәуелсіздікке қол жеткізуге, тіпті, әлем халқына өз өркениетіңді танытуға болады деп есептейді. Ғаламшар концептісіне тоқталған тұста, өзінің өлеңдерінде Мағжан дәл суреттеген құдайдың бейнесіне тоқталмасақ болмас. Оның дәлдігі сипаттауларда емес, оның функцияларында, құдайдың әрекетінде еді. «Мен жастарға сенемін» өлеңінде:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.

Ақын от және қараңғылық деп қарама-қайшы қояды. От қараңғылықты оятады, құдай онымен күреске түседі, күннің шығуымен қараңғылық жойыла түседі. Өзінің шығармашылығымен ақын жарық әкеледі, жан дүниесін аша түседі.

Оның барлық өлеңдерінің мағынасы бір түсінікте «от құдайының баласы» негізінде жатыр. От құдайының баласы күннің шығуымен туып, күннің батуымен өледі.

«Туған жер» өлеңдерінің қатарларын оқыған тұста, еріксіз мына мақалды еске түсіресің, «өзге елде, күн де жылытпайды».

Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық – алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер.

Ақын өз елінің нағыз патриоты ретінде өзге елдің күнін де мойындамайды. Туған елде аспан да, жер де тамаша. Әр өлең сайын күн концептісінің динамикасы өсе түседі: ол адамдардың жүрегін жылыта түседі, от шашады, қараңғылықты жояды, жан дүниенді жылытады, сезімді қатайтады. Біз үшін күннің жылуы – бұл әрдайым позитивті эмоция, қуаныш және бақыт.

Жаратылдым топырағыңнан, сен – түбім.
Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім.
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім

Күн – өмір бойы тұратын аспандық көрініс. Ол жерде болып жатқанның бәріне куә. Ол біздің бабаларымыз үшін жарығын түсіріп тұрды, енді бізге де және болашақ ұрпағымыз үшін де жарығын түсіреді.

«Түркістан» өлеңінен біз өзімізді қызықтыратын сұраққа жауап табамыз: Неге автор өзін дәл осы күнмен теңестірді? Ақын ұлты бойынша қазақ, түріктердің тұқымы. Оның қанында түріктің ыстық қаны ағып тұр. Түріктер – жауынгер халық. От және қылышпен күш көрсетті, өз жерін қорғады.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен, – деп жырлаған.

Абай күнді одан да терең, рухани тұрғыдан бейнелейді. «Көңілім қайтты дүниеден...» өлеңінде

«Күнде көзіңді ашқанмен,
Көре алмайсың шын жарық...» деп толғанады.

Бұл жолдарда Абай ақиқаттың нұрын көру тек көзге емес, жүрек пен ақылға байланысты екенін меңзейді. Ақынның дүниетанымында күн – ақиқаттың көзі, жүрек пен ақылдың оянып, шындықты көруі. Күннің сәулесі – білім мен танымның нұры, ал қараңғылық – надандық пен рухани соқырлық. Абай: «Күнде көзіңді ашқанмен, көре алмайсың шын жарық» дей отырып, адамның көзі емес, жүрегі көруі керек екенін меңзейді. Бұл жерде күн – рухтың көзін ашатын кемелдікке бастар символ.

Жүсіп Баласағұн өз дәуірінің ақылгөйі ретінде «Құтты білік» дастанында күн бейнесін биліктің әділеттілігі мен даналықтың нышаны ретінде береді. «Күн шықпаса, әлем қараңғы, Хан әділ болмаса, ел қасіретті» деп егіздеуді қолдана отырып ел басқаратын басшының әрекетімен байланыстырады. Оның пайымынша, күнсіз әлем қараңғы болса, әділ басшысыз елдің күйі мүшкіл. Күн – тек жарық көзі емес, елге бағыт көрсетуші, халыққа жол сілтеуші.

Осылайша, әр ақынның шығармашылығында күн бейнесі өзінің ерекше философиялық әрі көркемдік қызметін атқарады. Жүсіп Баласағұнда – күн әділет пен тәртіптің белгісі болса, Абайда – рухани ағартудың сәулесі, ал Мағжанда – поэзия мен ұлт рухының мәңгілік символы. Бір ғана табиғи нысан – күн, үш ойшылда үш түрлі мағынаға ие болып, олардың әрқайсысының дүниетанымына, дәуіріне, көркемдік танымына сай жаңаша мазмұнға ие болады. Бұл – қазақ әдебиетінің терең философиялық болмысы мен бай көркемдік әлемінің айғағы.

Туған жер концептісі. «Туған жер» концептісінің негізгі ұғымдары: Кіндік кесіп, кір жуған мекен; Алтын бесік; Шыбын-шіркей қуған жер; Қасиетті топырағыңнан айналдым; Ата-бабадан қалған асыл мұра; Алтын бесік; Жер ана; Бұл жарыққа аяқ басып туған жер; Алтын ұя; Алты алаш; Жасыл жайлау; Қасиетті мекен; Топырағыңнан жаратылдым; Еркіндік т.б.

Мағжан үшін туған жер – Түркі рухының алтын ұясы, жанын беруге даяр перзенттің жүрек қылын тербететін киелі мекен. Ол туған елін тек жер ретінде емес, анасы, тектілігінің тамыры, елдік пен ерлікке жетелейтін күш ретінде көреді.

«Туған жерім – Сасықкөл,
Сүйем сені – жасыл көл!»

.....

Ер түріктің ұрпағымын,
Түрік – менің қанымда!

Мағжан туған жердің бір тамшы суын да, бір шөкім құмын да қасиет тұтып, сол үшін күреске, азаттыққа шақырады. Оның туған жерге деген сезімі – патриоттық пафос пен лирикалық нәзіктіктің тұтастығы.

Мағжан үшін Отан – тек географиялық ұғым емес, киелі, рухани кеңістік. Ол «Туған жер» атты өлеңінде: «Туған жер! Туған ел! Туған көлім!» – деп тебірене жырлайды. Бұл жолдарда «жер», «ел», «көл» сөздері тек табиғи объект емес, эмоционалды-экзистенциалды концептілер ретінде көрінеді.

Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,

Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық- алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын-ойнап, шыбын шіркей қуған жер.

Ақынның Туған жер концептісінің гештальты сағыныш (Тәтті суың дәмі аузымнан еш кетпес, Қалың нуың, қыр, суыңа жер жетпес), сүйіспеншілік (Сенен басқа жерде маған қараңғы, Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім, Жаратылдым топырағыңнан, сен-түбім, Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім), балалық шақ (Балақ түріп, қозы қуып, жарысып, Батпағында тең құрбымен алысып, Түнде-ақсүйек, алтыбақан, ал күндіз, Үйретем деп асау тайға жабысып), жастық шақ (Жастық – алтын, қайтып келмес бұл күнде) ұғымдары арқылы көрінеді. Мағжан өлеңдерінде сыршыл символизм, терең философия, концептілік өрістің кеңдігі жатыр.

Бұл тұста Жүсіп Баласағұнның: «Еліңді сүй, ел сені құрметтесін» деген сөзімен үндестік бар. Жүсіп Баласағұн үшін туған жер – ұлттың ордасы, мемлекеттілік пен әділеттің бастау көзі. Ол «Құтты білік» дастанында ел мен жердің тұрақтылығы билеушінің әділдігіне, халықтың ынтымағына байланысты екенін қайталай отырып, туған жердің рухани қадірін алдыңғы орынға қояды.

Кім елін сүйсе – халқын сүйер,
Халқын сүйсе – заңды білер.
Жердің қадірін – елмен білер,
Елдің нарқын – ермен білер.

Оның пайымында туған жер – тек тұратын мекен емес, елге деген құрмет пен рухани жауапкершілікке үндейтін кеңістік.

Абай да туған елді сүю концептісін терең толғайды: «Жазды күні шілде болғанда, көгорай шалғын бәйшешек» – деген жолдарда туған табиғатқа деген сүйіспеншілікпен бірге ұлттық таным көрініс табады. Абай үшін туған жер – балалықтың бесігі ғана емес, ақыл-ой мен жүрек тәрбиесін алған мекен. Ол Семей өңірінің табиғатын, Қарауыл, Жидебай сынды жерлерді өз өлеңдерінде табиғатпен қатар адам болмысына тікелей әсер ететін тірі бейне ретінде бейнелейді.

Жазды күн шілде болғанда,
Көгорай шалғын бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда.

Табиғат – туған жердің көркем бейнесі ғана емес, ауыл тұрмысының, адамның ішкі сезім әлемінің көрінісі.

Бірлік концептісі. Мағжан поэзиясында бірлік – ұлттың тірегі. Ол «Түркістан» өлеңінде: «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер түріктің бесігі ғой» – деп, тұтас түркі жұртын ортақ шаңырақ астына жинауға үндейді. Мұндағы «бірлік» концептісі тек саяси ғана емес, рухани мазмұнға да ие. Мағжан үшін бірлік – тек ішкі татулық емес, ұлттың тәуелсіздікке ұмтылған күресі. Ол:

«Бірлік керек, бірлік керек қазаққа,
Сонда ғана төнбейді сор азапқа» деп ұлттың тұтастығын еркіндікпен байланыстырады.

Жүсіп Баласағұн бірліксіз ел болмайтынын: «Бірлік түбі – тірлік», «Бірлік түбі – береке, бөлінгенді бөрі жейді» – деп түйіндейді. «Бірлік түбі – береке, елге келер мереке» деген идея «Құтты білік» дастанының өзегін құрайды. Ол үшін қоғамдағы әділеттілік пен берекенің басты шарты – бірлік.

Елің тату болса – жайлау төрің,

Елің араз болса – қаңғырар төрің

Баласағұн бірлікті тек рухани үндестік емес, мемлекеттілік пен басқару тетігінің тірегі деп бағалайды.

Абай халық ішіндегі алауыздықты ашық сынап, «біріңді қазақ – бірің дос, көрмесен істің бәрі бос» деп үндейді.

Бірлік – қайда болса, игілік сонда,

Береке – қайда болса, мереке сонда

«Бірлік керек елге!» – деп, ел ішіндегі татулықтың маңызын насихаттайды. Осылайша, үш ойшылда да бірлік – қоғамның тірегі, рухани тұтастықтың кепілі.

Ерлік концептісі. Мағжан үшін ерлік – ұлттың болашағы үшін жан беруге дайын батыр жүректің жыры. Ол Батыс пен Шығыстың идеяларын тоғыстырып, ерлікті Түрік рухымен байланыстырды:

Күншығыстан – Түрік оян,

Көтер басты, көрсет елге ерлікті!

«Батыр Баян» поэмасында: «Баяндай ерді тарихта сирек табарсың» немесе «Ол – Баян, жауға шапқан алдаспандай» – деп, батырлықты ұлттық идеал ретінде сипаттайды. «Батыр Баян» поэмасында ерлік, рух, ар-намыс мәселесі өзекті орын алады.

Баянның аруақты құр атынан

Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян?

Наркескен, өрттей ескен, қайтпас болат

Баянсыз қанатымды қалай жаям?!

Ақын ерлікті тек әскери әрекет емес, ұлттық рухтың көрінісі ретінде сипаттайды.

Ерлік жайлы түсінік Баласағұнда – ақыл мен әділетке негізделген парасатты батырлық. Ол ерді халық қамын ойлаған, елінің тыныштығын ойлаған тұлға ретінде сипаттайды.

Қылыш ұста – ел үшін ұста,

Елің тыныш болса – ерлігің ұста

Ол көбіне ерлік пен парасатты ұштастырып көрсетеді: «Батыр бол, біліммен айқас» (Құтты білік). Жүсіп Баласағұн батырлықты әділдікпен сабақтастырады: «Ер – елдің қорғаны, әділеттің жаршысы».

Бірі — дана, ғалымдар, зейінділер,

Бірі — хатшы, білсін дер кейінгілер.

Үшіншісі — жүректі ер, батырларың,

Жау десе, жайдай жайпар жасындарың.

Бұл үш түрлі ер бір жеңнен қол шығарса,

Қалған жұртты үйіріп, қоңсыға алса...

Ел болу үшін білім, хат, ерлік үшеуі бірігу керек, сонда біз алынбайтын қамалға айналамыз дегенді айтады.

Абай ерлікке тән қасиетті – ақыл, сабыр, қайрат арқылы пайымдайды:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек

Ол үшін шын ерлік – нәпсі мен надандыққа қарсы күресте айқындалады. Сондай-ақ ақын өлеңдерінде ерлік ақылмен астасады: «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені» – деп, ер азаматтың сөзінде тұруын ерлікке балайды. Абайдың ерлік жайлы айтқан ойлары философиялық сипатқа ие: «Ер жігітке – он өнер де аз» – деп, нағыз ерте тән болмысты сипаттайды.

Тәңір концептісі. Мағжан шығармаларында Тәңір – рух пен ерліктің киелі тұғыры. Түрік баласының күресі – Тәңірмен байланысқан:

Тәңір өзі жебемесе,
Түрік қалай жеңбекші?

«Тәңір» концептісі – Мағжан поэзиясындағы діни емес, мифопоэтикалық элемент. Ол: Тәңірі сөзін сөйледім, Тәңіріден күш алдым» – дейді. Бұл жолдарда ақын өзін рухани миссия иесі ретінде көрсетеді.

Жүсіп Баласағұн еңбегінде де Тәңірге сенім басты философиялық негіздердің бірі ретінде көрінеді: «Тәңірі жарылқасың, тура жолдан айырмасын!» Сонымен қатар Тәңір – заң мен әділеттің бастауы, билеушінің іс-әрекетіне жауап беретін құдірет.

Тәңірім туралықпен жаратты елді,
Ел ішін әділдікпен ұста ерді.

Бұл – исламдық дүниетаным мен түркілік танымның үйлесімі.

Абайдың Тәңір жайлы түсінігі терең философиялық. Ол Алланы: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп жаратылыс пен болмыстың жалғыз шындығы ретінде бейнелейді. Ол үшін Тәңір – әділет пен махаббат. Дін философиясы күрделірек сипатқа ие, дегенмен ол да Жаратушы алдындағы жауапкершілікке ерекше мән береді:

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,

Не қызық бар өмірде онан басқа?! –деп Аллаға бет бұруды дүниенің мәні деп қабылдаса, «Махаббатпен жаратқан адамзатты» – деп, діннің этикалық мазмұнына назар аударады. «Алланың хикметін сезу мен адамды сүю туралы айтылған толғамды ой тек Абайдан ғана басталмағаны, шығыстық даналықты былай қойғанда, қазақи дүниетаным қалыптастырған әфсаналардан бастап, қазақ мақал-мәтелдері, ақын-жыраулардың шығармалары осындай ойды, осындай бағалауды айтып келе жатқаны, жырлап келгені аян. Абай жаңалығы – Абайша жаңа бағалауында, яғни бұрынғы айтылған білімді, жасалған тілдік тәжірибе мен ойлау жүйесіндегі шұрайлы талғамды сіңіре отырып, жаңа мазмұнда, ерекше формада, жаңа нәтижелермен жеткізуінде. Танымдық тәжірибе негізге алынып, уәжделіп, жаңа сапада халық игілігіне ұсынылуында», – деп түйіндеген ғалым А. Салқынбай (Абай Құнанбаевтың..., 2020).

«Аруақ» *концептісі.* Мағжан үшін – ұрпақ пен ата-баба арасындағы рухани көпір. Ол аруақты – рухани күреске шақыратын күш ретінде көрсетеді. Ақынның көптеген өлеңдері мен поэмаларында өткеннің ұлы тұлғалары мен батырларының рухы, олардың ерлігі мен мұрасы ерекше орын алады. Оның поэзиясында батырлар рухы, аруаққа үндеу – жиі кездесетін көркемдік құрал.»Батыр Баян» поэмасы – осының жарқын мысалы.

Батыр бабам аруағы
Дем берер арттан ұраны!

Бұл туындыда Мағжан атақты батыр Баянның ерлігін жырлай отырып, оның рухын асқақтатады. Ақынның бұл поэмасында Баян батырдың бейнесі арқылы қазақ халқының батырлық рухы мен ерлік дәстүрі дәріптеледі.

Баянсыз қанатымды қалай жаям?!
Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
Келмесе қандыбалақ Батыр Баян!

Бұл жолдарда Баян батырдың хан Абылай үшін қаншалықты маңызды тұлға екендігі, оның ерлігі мен рухының биіктігі суреттеледі. Ақын батырдың бейнесі арқылы халықтың

рухани күшін, аруаққа деген сенімін көрсетеді. Сонымен қатар, Мағжанның басқа да шығармаларында ата-баба мұрасын, олардың рухын құрметтеу, өткеннің өнегесін үлгі ету идеялары жиі кездеседі. Бұл оның шығармашылығында аруақ ұғымының жанама түрде болса да маңызды орын алатынын көрсетеді.

Абай аруақты бейнелеуде аса көп мән бермесе де, «Өлі разы болмай, тірі байымас» деп, «ата жолы», «ата аруағы» ұғымы арқылы дәстүр мен ұрпақ сабақтастығын меңзейді.

Жүсіп Баласағұн ата-баба аруағына құрметпен қарап, билеуші ел алдында ар-ожданы мен тегін ұмытпауы тиіс дейді:

Аруағын ұмытпа – бабаңның даңқы,
Соған лайық бол – адал бол халқыңа.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаев, Абай Құнанбайұлы және Жүсіп Баласағұн шығармашылығындағы түркілік концептілер – халықтың тарихи жады мен дүниетанымының терең қабаттарын бейнелейтін мәдени-рухани категориялар. Бұл үш ақын – түрлі дәуірде өмір сүрсе де, баршасы ортақ түркілік рухқа, ұлттың діліне, жанына жақын іргелі ұғымдарды жырларына арқау етіп, оларды көркемдік биіктікке көтере білген. Олар түркілік рухты жаңғырта отырып, ұлт болашағына бағыт-бағдар беретін концептілерді көркем тілмен кестелеп, ұлттық поэзияны жаңа биікке көтерді.

Күн концептісі – Баласағұнда өмір мен жарықтың, рухани сергектіктің символы ретінде болса, Абайда Жаратушының сипатындай биік мәнге ие. Ал Мағжан поэзиясында күн – романтикалық образға айналып, махаббат пен арманның символы ретінде көрініс табады.

Туған жер концептісі – үш ақын үшін де тек географиялық ұғым ғана емес, ұлттың болмысымен біте қайнасқан рухани кеңістік. Жүсіп Баласағұн туған жерді мемлекеттің тұтастығы мен бірлігінің негізі деп білсе, Абай туған өлкені ақыл мен парасатқа жетелейтін мекен ретінде таниды. Мағжан үшін туған жер – аңсаулы сағыныштың, нәзік махаббат пен жүрек шерімен көмкерілген киелі мекен.

Бірлік пен Ерлік – түркілік ой кеңістігінің өзегі. Жүсіп Баласағұн «бірлігі кеткен ел – берекесіз» екенін нақылмен жеткізсе, Абай надандықтан арылу үшін де ел бірлігіне ден қояды. Мағжан ерлік пен бірлікті халықты оятатын, азаттыққа жетелейтін басты күш деп біледі.

Тәңір концептісі – барша түркілік дүниетанымның негізі. Жүсіп Баласағұн еңбегінде Тәңір әділет пен даналық иесі ретінде дәріптелсе, Абайда ол – ақыл, парасат бастауы. Мағжан туындыларында Тәңір – тарихтың иесі, халқының қорғаны.

Аруақ концептісі – өткенмен рухани байланыс, батырлықтың, ұлт жадындағы киелі күштің көрінісі. Жүсіп Баласағұнда аруақтың бейнесі арқылы даналықтың жалғасуы, Абайда рухани тәрбие идеясы байқалса, Мағжанның «Батыр Баян» поэмасында аруақ ұғымы ұлттық рухты жаңғырту құралы ретінде көрініс тапқан.

Үш ақын шығармашылығы арқылы біз тек көркем сөздің ғана емес, сонымен қатар ұлттық рухтың, тарихи сана мен түркілік дүниетанымның, дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығын, уақыт пен кеңістіктен асатын рухани желіні танимыз. Бұл концептілер – тек лингвистикалық зерттеу нысаны емес, сонымен қатар халықтың болмысын, рухын, тарихи естелігін айғақтайтын баға жетпес мәдени мұра. Сондықтан олардың ғылыми талдауы – түркі руханиятының терең қатпарларын ашуға жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

Сүлейменов, Ж. (құраст.). (2008). *Мағжан әлемі / Мир Мағжана: зерттеулер, мақалалар, естеліктер*. Алматы, Алтын кітап.

- Қабдолов, З. (2007). Мағжан Жұмабаев. *Таңшолпан*, № 1.
- Джусупов, Н. (2004). Проблема концепта в современной лингвистике. *Преподавание языка и литературы: Научно-методический журнал*, (4).
- Жұмабаев, М. (2006). *Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер*. Құраст. Ж. Сүлейменов. Петропавл, Полиграфия.
- Құнанбайұлы, А. (2012). *Толық шығармалар жинағы (Т. 1)*. Алматы, Жібек жолы.
- Абай. (2014). *Сен де бір кірпіш дүниеге: Өлеңдер мен қара сөздер*. Алматы, Атамұра.
- Егеубаев, А.Қ. (ауд.). (2007). *Әдеби жәдігерлер (20 т. сериясы, 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік)*. Алматы, Таймас.
- Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына арналған «Хакім Абай – әлемдік өркениет феномені» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.* (2020). Павлодар, Торайғыров университеті.

References

- Süleimenov, Zh. (Comp.). (2008). *Mağzhan älemi / Mir Magzhana: zertteuler, maqalalar, estelikter*. [The World of Magzhan / Mir Magzhana: Studies, Articles, Memoirs] Almaty, Altın kitap.
- Qabdolov, Z. (2007). *Mağzhan Zhumabaev*. [Magzhan Zhumabaev] *Tañşolpan*, № 1.
- Dzhusupov, N. (2004). Problema kontsepta v sovremennoi lingvistike. [The Problem of the Concept in Modern Linguistics]. *Prepodavanie yazyka i literatury: Nauchno-metodicheskii zhurnal*, (4).
- Zhumabaev, M. (2006). *Öleñderi, prozasy және ädebi zertteuler*. [Poems, Prose, and Literary Studies]. Qūrast. Zh. Süleimenov. Petropavl, Poligrafia.
- Qunanbaiuly, A. (2012). *Tolyq şyğarmalar jinağy (T. 1)*. [Complete Works Collection] Almaty, Jibek joly.
- Abai. (2014). *Sen de bir kirpiş dūniēge: Öleñder men qara sözder*. [You Too Are a Brick in This World: Poems and Prose] Almaty, Atamura.
- Egeubaev, A.Q. (trans.). (2007). *Ädebi jädigeler* [Literary Monuments] (20 t. seriiasy, 5-t.: Jūsip Balasağun. Qutty bilik). Almaty, Taimas.
- Abai Qunanbaevtiñ 175 juldıgyna arnalğan «Hakim Abai – älemdik örkeniet fenomeni» atty halyqaralyq ғылыми-тәжірибелік konferentsiiasynyñ materialdary*. [Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 175th Anniversary of Abai Qunanbaev "Hakim Abai – A Phenomenon of World Civilization."] (2020). Pavlodar, Toraiğyrov universiteti.

Zh.S. Talaspayeva

Manash Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavl, Kazakhstan
(E-mail: talaspayeva@inbox.ru)

Harmony of Spirit and Word: The Unity of Turkic Concepts in the Works of Magzhan, Abai, and Yusuf Balasaguni

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the system of Turkic concepts in the works of the prominent early twentieth-century poet Magzhan Zhumabayev. The study explores the semantic layers of notions such as "Sun," "Motherland," "Unity," "Bravery," "Ancestor Spirit (Aruaq)," and "Tengri" in his poetry, analyzing their role and function within the historical memory and national worldview of the Kazakh people. These concepts are interpreted not merely as linguistic devices but as artistic-cognitive units that embody the spiritual essence of the people. Magzhan Zhumabayev is regarded not only as a continuer of Turkic spiritual heritage but also as a poet who adapted it to the demands of modernity, endowing Kazakh literature with profound philosophical depth. Through the concepts of

“Tengri” and “Ancestor Spirit (Aruaq), his poetry reflects mythopoetic and epic dimensions, while simultaneously articulating historical and existential insights. The article compares these concepts in Magzhan’s works with those found in the writings of Abai Qunanbaiuly and Yusuf Balasaguni, thereby highlighting the continuity of Turkic worldview and artistic tradition. Furthermore, issues of national character, folkloric traditions, cultural codes, and historical consciousness in the poet’s lyrics are addressed. The linguistic artistry, metaphorical imagery, and poetic structure of Magzhan’s works are also given due consideration. Through his poetry, the renewal of national consciousness and ideas is vividly expressed, underscoring his significant place in Kazakh literature.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, concept, Turkic worldview, Kutadgu Bilig, Abai, linguistic and cultural studies.

Ж.С. Таласпаева

*Северо-Казахстанский университет имени Манаши Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан
(E-mail: talaspaeva@inbox.ru)*

Гармония духа и слова: единство тюркских концептов в произведениях Магжана, Абая и Юсуфа Баласагуни

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается система тюркских концептов в творчестве выдающегося поэта начала XX века Магжана Жумабаева. В ходе исследования раскрывается семантика таких понятий, как «Солнце», «Родина», «Единство», «Доблесть», «Аруах» и «Тенгри», анализируется их место и функция в исторической памяти и национальном мировоззрении казахского народа. Эти концепты трактуются не только как языковые средства, но и как художественно-когнитивные единицы, отражающие духовную сущность народа. Магжан Жумабаев предстает не только продолжателем тюркского духовного наследия, но и поэтом, сумевшим преобразовать его в соответствии с требованиями нового времени и насытить казахскую литературу глубокой философской проблематикой. Через концепты «Тенгри» и «Аруах» в его поэзии находят выражение мифопоэтические и эпические черты, а также исторические и экзистенциальные размышления. В статье сопоставляются данные концепты в поэзии Магжана с произведениями Абая Кунанбаева и Юсуфа Баласагуни, поднимаются вопросы преемственности тюркского мировоззрения и художественной традиции. Кроме того, анализируются национальный характер, фольклорные традиции, культурные коды и историческое сознание, отразившиеся в лирике поэта. Особое внимание уделяется языковой выразительности, метафорике и поэтической структуре произведений Магжана. Через его поэзию на художественном уровне представлено обновление национального сознания и идей, что определяет значимое место поэта в казахской литературе.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, концепт, тюркское мировоззрение, Кутагду билиг, Абай, лингвокультурология.

Авторлар туралы мәлімет:

Таласпаева Ж.С. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., Қазақстан ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>

Information about authors:

Talaspayeva Zh.S. – Candidate of Philological Sciences, Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>

Сведения об авторах:

Таласпаева Ж.С. – кандидат филологических наук, профессор, Северо-Казахстанского университета имени М.Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8209-5116>

ҒТАР 16.31.51

Ғылыми мақала

Орынай Жұбай¹, Алмас Үдербаев²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті²Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан(E-mail: ¹alm-ornai@mail.ru, ²a.uderbayev@satbayev.university)**XX ғасырдың басында қазақ тіліндегі математика ғылымының қалыптасып, дамуы**

Аңдатпа. Мақалада көрнекті ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қазақ тілінде математикалық терминдер жасаудағы ұстанымдары қарастырылады. Авторлар Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығына сүйене отырып, терминжасамдағы әдіс-тәсілдерін, қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін пайдаланудағы ерекшеліктерін талдайды. Ғалымның терминдерді ұлттық дүниетанымға жақындатуы, қазақ тұрмысына тән ұғымдар арқылы түсіндіруі, сондай-ақ халықаралық терминдерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімдеуі айқындалады. Мақалада Сәтбаевтың терминологиялық ұстанымдары Алаш зиялыларының қағидаларымен сабақтастырыла қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Қ. Сәтбаевтың терминология саласына қосқан үлесі қазақ әдеби тілінің функционалды стильдерінің дамуына, ғылыми стильдің қалыптасуына ықпал еткені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Қаныш Сәтбаев, терминология, терминжасам, қазақ тілі, «Алгебра» оқулығы, ғылыми стиль, Алаш зиялылары

DOI: <https://doi.org/10.71078/kpt47f16>

Түсті: 9.08.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның қалыптасуы XX ғасырдың алғашқы ширегінде ерекше қарқын алды. Бұл кезеңде ұлттық ғылым тілін дамыту міндеті күн тәртібіне қойылып, түрлі пәндер бойынша оқулықтар мен ғылыми еңбектерді қазақ тіліне аудару, төл терминдерді қалыптастыру қажеттігі туындады. Осы үдерісте алаш зиялыларының еңбектері негізгі бағдар болып, қазақ тілінің ішкі ресурстарына сүйену, халықтық лексика мен ғылыми ұғымдарды сабақтастыру басты ұстанымға айналды.

Осы дәстүрді жалғастырған көрнекті ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаев қазақ тілінде математикалық терминдерді қалыптастыру ісіне айрықша үлес қосты. Оның 1920-жылдары жазған «Алгебра» оқулығы қазақ ғылым тілінің тарихындағы маңызды еңбектердің бірі саналады. Бұл оқулықта терминдер қазақ тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктеріне сүйеніп жасалды, ұлттық дүниетанымға жақын мысалдар арқылы түсіндірілді, сондай-ақ халықаралық терминдер қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімделді.

Зерттеудің мақсаты – Қ. Сәтбаевтың термин жасаудағы әдіс-тәсілдерін анықтау, оларды ғылыми стильдің дамуы тұрғысынан талдау. Қаныш Сәтбаевтың терминжасамдағы ұстанымдарын қарастыру – қазақ тілінің ғылыми стиль ретіндегі қалыптасу барысын, ұлттық терминологияның даму кезеңдерін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ғалымның тәжірибесін талдау қазіргі қазақ терминологиясының өзекті мәселелерін

шешуде теориялық және практикалық тұрғыдан құнды дереккөз бола алады.

Зерттеу әдістемесі

Бұл зерттеудің негізгі мәселесі – XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ терминологиясының даму жолдарын айқындау және Қаныш Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығында қолданған терминжасамдық ұстанымдарын талдау.

Болжам. Қ. Сәтбаевтың терминжасам тәжірибесі алаш зиялыларының қағидаларымен сабақтасып, қазақ ғылым тілінің қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Зерттеу кезеңдері

1. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ терминологиясының қалыптасу жағдайына тарихи шолу жасау.

2. Қ. Сәтбаевтың «Алгебра» оқулығын дереккөз ретінде таңдап, ондағы терминдерді іріктеу.

3. Терминдердің жасалу жолдарын (сөзжасамдық, калькалау, бейімдеу, баламалау) жүйелеу.

4. Ұлттық дүниетанымға жақын мысалдардың қолданылуын талдау.

5. Ғалымның ұстанымдарын алаш зиялылары мен кейінгі терминологиялық мектептер еңбектерімен салыстыру.

Зерттеу деректері

Зерттеу дереккөзі ретінде Қ. И. Сәтбаевтың 1920-жылдары жазған «Алгебра» оқулығы алынды. Деректер сапалық тұрғыдан терминдердің қолданысын, семантикалық жүктемесін, стильдік ерекшеліктерін, сандық тұрғыдан олардың топтасу жиілігін көрсетуге негіз болды.

Зерттеу әдістері

• Тарихи-салыстырмалы әдіс – XX ғасыр басындағы терминжасам дәстүрін айқындау үшін.

• Сипаттамалы әдіс – Сәтбаев қолданған терминдердің құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерін көрсету үшін.

• Салыстырмалы талдау әдісі – Сәтбаев ұстанымдарын алаш зиялылары еңбектерімен салыстыруда.

• Лексикографиялық әдіс – терминдердің сөздік құрамдағы орны мен мағынасын анықтау үшін.

• Деректік талдау – оқулықтағы есептер мен мысалдардағы тілдік бірліктерді талдау үшін.

Зерттеу қорытындылары

Зерттеу барысында Қ. Сәтбаевтың термин жасауда қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін тиімді пайдаланғаны, халықтық дүниетанымға сүйенген мысалдар арқылы оқыту әдістемесін жетілдіргені, халықаралық терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына бейімдегені анықталды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ тіліндегі ғылыми терминология мәселелері XX ғасыр басынан бастап ғылыми айналымға ене бастады. А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров, Қ. Кеменгерұлы сынды алаш зиялыларының еңбектері бұл бағыттың негізін салды. Терминжасамның теориялық және тарихи мәселелерін кейінгі кезеңдерде Р. Сыздық, Ә. Қайдар, Н. Уәли, Ф. Оразбаева еңбектерінен көруге болады.

Ал XX ғасырдың басындағы терминжасам тәжірибесін жүйелі зерттеген ғалымдардың бірі – Ш. Құрманбайұлы. Ғалымның «Терминологияның ғылыми негіздері» (Құрманбайұлы, 2014), «Қазақ терминологиясы: қалыптасу, даму жолдары» (2010), «Алаш зиялылары және терминология» (2012) атты еңбектерінде алаш кезеңіндегі

термин шығармашылығы жан-жақты талданады. Ш. Құрманбайұлы қазақ ғылыми тілінің іргетасын қалауда алаш қайраткерлерінің орны ерекше екенін атап көрсетеді. Дегенмен Қаныш Сәтбаевтың терминологиялық ұстанымдары арнайы зерттеу нысаны болмағандықтан, бұл мақала қазақ терминологиясы тарихындағы осы ақтаңдақты толтыруды мақсат етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай Құнанбайұлы қара сөзінде (38-сөз) тұлғаның қалыптасуына негіз болатын алғы шарттар турасында: «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады», – дейді (Абай, 2008). 1899 жылы 12 сәуірде Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы 4-ауылда дүниеге келген Ғабдұл-Ғани – Қаныш Сәтбаевтың тұлға ретінде қалыптасуына да осы факторлар ерекше ықпал етті. Әкесі – Имантай Сәтбайұлы өте білімді әрі ауқатты кісі болған. Омбыдағы медреседе оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін үйренген, орыс тілін меңгерген. Қаныштың немере ағасы – Әбікей Сәтбаев Омбыдағы семинарияны бітірген, өте білімді әрі дарынды азамат болған. Сондай-ақ Кәрім, Ғазиз (Бөкеш) деген ағалары да семинарияда оқыған, білімді, өнерлі жандар болған. Қаныштың ғылым-білімге құштар болып өсуіне ортасы әсер еткені сөзсіз. Ғалымның өзі де анкетасында: «Алған білімдерім үшін үлкен ағайыным, зиялы қауым өкілі – Әбікей Зейінович Сәтбаевқа өмір бойы қарыздармын деп білемін», – деп жазады (Қаныш аға..., 1989).

Әбікей Сәтбаев алаш зиялыларымен тығыз байланыста болады. Алты жасынан Ақкелін болысының орталығындағы ауыл мектебінде оқып, түркі (шағатай) әдебиетінің үлгілерімен танысқан, араб, парсы тілдерін меңгерген Қанышты 1911 жылы Әбікей Павлодардағы екі кластық орыс-қазақ мектебіне түсіреді. Алғыр да зерек Қаныш 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына оқуға түседі. Бұл оқу орнында Қаныш Сәтбаев Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Жүсіпбек Аймауытұлымен бірге оқып, «Алаш» қозғалысының ең жас әрі белсенді мүшелері, насихатшылары болады. Әлихан Бөкейхан, Сұлтанмахмұт Торыайғыров, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Нәзипа Құлжанова сынды алаш зиялыларымен кездеседі. 1918 жылы мұғалімдер семинариясын бітіріп, Семей қаласындағы қазақ мұғалімдеріне арналған педагогикалық курстарда жаратылыстану пәнінен сабақ берді. 1919-1920 жылдары Семей губерниясындағы Павлодар уезіне қараған Ақ келін болысындағы №4 ауылда мұғалім болады (Нұрпейісов, 1999). Қазақ мектептерінде жаңа жүйеге сәйкес оқулық жоқ екенін түсінген Қаныш Сәтбаев оқулық жазуды мақсат етеді. Бұл жағынан алғанда, ғалымның Ақымет Байтұрсынұлына ұқсастығын көреміз. 1895 жылдан мектепте сабақ бере бастаған ғалым «Оқу құралы», «Тіл – құрал» (дыбыс жүйесі мен түрлері, сөз жүйесі мен түрлері, сөйлем жүйесі мен түрлері), «Әдебиет танытқыш» сынды еңбектерді жазғаны белгілі.

Ақымет Байтұрсынұлы 1920 жылы Қазақ АКСР халық ағарту комиссары (министр) болып сайланған соң (Орталық..., n.d.) қазақ тілінде оқулық шығару, аудару мәселесін қолға алғаны белгілі. Мұрағат деректеріне сүйенсек, сол кезде Ә. Бөкейхан «География», «Астрономия», Е. Омаров «Алгебра», «Геометрия», «Физика», М. Жұмабаев «Педагогика», Ж. Аймауытов «Дидактика», Ф. Ғалымжанов «Физика», Б. Сәрсенов «Геометрия», И. Тұрғанбаев «Арифметика», Қ. Кемеңгерұлы «Химия», «Жаратылыстану» пәндері бойынша оқулықтарды қазақ тіліне аударған (Сәтбаев, 2009: 11-12). Қ. Сәтбаев Том қаласындағы институтта оқып жүріп, А. Киселевтің «Алгебрасының» негізінде қазақша оқулық құрастырып шығады. Еңбекті жазуға 1919 жылы кірісіп, 1924 жылы қолжазбасын Қазақстан Халық ағарту комиссариатының ғылыми-әдістемелік кеңесіне тапсырады.

Еңбек жоғары бағаланып, баспаға жіберілген. Алайда баспада алгебра таңбаларын белгілейтін шрифтер мен матрицалар болмағандықтан, кітап шықпай қалады да 1927 жылы Мәскеудегі «Центриздатқа» жіберіледі. «Центриздат» пен «Казиздаттың» арасында түсініспеушілік туындауына байланысты кітап тағы басылмай қалады (Қыр баласы, 1925).

1929 жылы латын әліпбиіне көшуге байланысты қолжазба латын әріптерімен жазылып, баспаға өткізіледі. Алайда оқу бағдарламалары өзгертіліп, Қ. Сәтбаевтың оқулығы мүлде басылмай қалады. Бүгінде ғалымның араб әліпбиімен жазған қолжазбасы да (592 бет), латын графикасымен жазылған қолжазбасы да (1400 беттен астам) ҚР Мемлекеттік орталық архивінде сақталған. Оқулықтың қолжазбасын оқу барысында Қ. Сәтбаев Әлихан Бөкейханның «Орыстың кітабын қазақшалағанда білімін, дәлел-әдісін бөктеріп, қанжығаға байлап, «Қараңғы қазаққа апарып берем», – деп, кітапшаның басына тымақты кигізіп, кісені беліне буындрып, қазақтың қылыш құлан жалына мінгізіп әкеткен оң болады» деген (Жолдыбаев, 1926) ұстанымын басшылыққа алғанын байқадық. Еңбектің алғы сөзінде ғалым: «Оқылған, тиянақталған ережелерді қолданып дағдылану үшін тиісті жерлерінде шәкірттердің өзіндік шешуіне 114 есеп беріліп отыр. Бұл есептердің көбі ел ішіндегі, жұрт аузындағы есептер (мысалы, «Торғай мен қамыстар» есебі «100 сомға 100 тері сату» есебі, басқа да сол сияқты) кей жерлерде орыс негізінен алынды, бірақ олардың сұрау жөндері мен есеп шарттары қолдан келгенше қазақ тұрмысына жанастыруға қам істедік. Бұл жол арқылы есеп жүйелері түсінікті түрге еніп, қазақ шәкірттерінің ұғынуына, пайдалануына, білуіне қолайлырақ болар деген сенім бар», – дейді (Қыр баласы, 1925).

Бұл ұстаным кітаптың өн бойында сақталған. Мысалы: «Екеуінің қайсысы сыйымдырақ екендігін айыру керек болсын. Онда біз не істейміз? Әрине, бір ыдыс аяқты аламыз да сол ыдыс аяқпен санап отырып торсықтар толғанша суды құямыз. Мысалы, бір торсыққа 18 ыдыс аяқ, екінші торсыққа 6 ыдыс аяқ су сыйса, онда бірінші торсық екіншіден 3 есе сыйымдырақ болғандығы, өйткені 18-дің ішінде 3 рет 6 болатындығы мәлім».

Айрық пен Жыландының арасы 20 шақырым болса, екеуінің аралығында Айрықтан 7 шақырым жерде өзен ағатын болса, егерде мен өзеннен 2 шақырым жерде бара жатқан бір жолаушымен: «Айрықтың арасы неше шақырым болады?» – десем, бұл сұрақта да көмескілік болмақшы. Өйткені бұл сөзден жолаушы өзенінің Айрық жағында 2 шақырымда ма, жоқ Жыланды жағында 2 шақырымда бара жатыр ма? Белгісіз. Егер жолаушы өзеннің Айрық жағында болса, онда Айырықпен екі арасы $7-2=5$ шақырым болмақ. Егерде жолаушы Жыланды жақ бетінде бара жатса, онда ізделген ара $7+2=9$ шақырым болмақшы. Бұл көмескілікті жою үшін маған қойған сұрауымда жолаушының өзеннің қай жағында бара жатқандығын анық айтуым керек. Байқасақ бұл 4 мысалдың ішіндегі сөйленген шамалар бәрінде айқын болуы үшін өлшемдерімен қатар олардың бағытың, бағытына анықтау керек болады. Мұндай шамаларды «бағытты шамалар» дейді (векторные величины) (Қыр баласы, 1925).

Келтірілген мысалдардан ғалымның қазақ танымына жақын, тұрмыста қолданылатын бұйымдарды (ыдыс аяқ, торсық), жер-су атауларын (Айрық, Жыланды), өлшем атауын (шақырым), т.с.с. қолданғанын байқаймыз. Яғни оқулықты қазақ тіліне аударған кезде адресант, адресат факторын, аялық білімін ескеріп, қазақтың дүниетанымына, діліне лайықтаған.

Осы ұстаным терминдерді қолдануынан да байқалады. Әрине, XX ғасырдың басында пән атауларына қазақша балама табу оңайға соқпады. 1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылады да оны А. Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;
 ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;
 б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, еуропа сөзін алу (Жолдыбаев, 1926).

Қ. Сәтбаев комиссияның ұстанымдарын басшылыққа алған. Ол туралы кітаптың кіріспесінде де ескертеді: «Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығымен қатар керекті терминдер табу ауыр жұмыс болды. Қай пәнде болсын, әсіресе есеп пәндерінде әрі бір ұғымның атыш әрі ықшам, әрі дәл түрінде тауып отыру – аса керекті және ауыр нәрсе. Мұның үстіне қазіргі Қазақстан баспа сөзінің “пән тілін көпшілік тілінен алыстатпасқа” деген ережесін еске алсақ пән ұғымдарына дәл үйлесетін, және көпшілік тілінің ішінен орын алатын керекті пән сөздерін табудың қиыншылығы артық қабат ұсталмақшы. Кітап ішіне кірген пән сөздерінің барлығы Орынбордағы білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп шығыш отыр. Сөйтсе де, мұндағы алынған терминдердің бәрі тиісті ықшамдарға дәл үйлес келеді деп кесіп айтуға әрине болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы “суф дегеннен мүлтіксіз”, мінсіз және нысанды болып отырмайтындығы мәлім. Қашанда тұңғыш нәрсенің ең ауыр міндеті кейінгі буынның сың пікірінің назарын тек өзінің барлығымен ғана көрсетіп өту болмақшы. Мұнан кейін кемін толықтырып, артығын алып, пішінін лайықты үлгіде салып түзету көптің талқысынан туатын қатаң сынның ғана қолынан келетін нәрсе» (Қыр баласы, 1925).

Ғалым алгебраға қатысты терминдерді мейлінше қазақыландырып алғанын байқаймыз:

дробь	бөлшек
слагаемое	қоспа
величина	шама
значение	мәні
теорема	түйін
сложение	қосу
вычитание	алу
умножение	өсіру
деление	бөлу
единица	бірлік
числитель	жарнақ
знаменатель	бөлгіш
частное	еселік
степень	дәреже
корень	түбір
равенство	теңдік
неравенство	теңсіздік
скобки	қоршау
восходящая степень	үдеме дәреже
нисходящая степень	азба дәреже
равносильные уравнения	мәндес теңдеулер
неопределенное уравнение	көмескі теңдеу
приближенный корень	жуықтас түбір
приближенный корень с недостатком	олқы түбір
приближенный корень с избытком	қалқы түбір
подобные радикалы	шоғырлы сандар
отношение	ара
уравнение	теңдеу
больше	артық
меньше	кем
система уравнений	теңдеулер жүйесі

неизвестное	белгісіз
задача	есеп
бесконечность	шексіздік
правило	ереже
окружность	шеңбер
ряд	қатар
основание	негіз
выражение	әлпет

Келтірілген пән атауларының басым бөлігі бүгінгі таңда да қолданылып келеді (түбір, теңдік, теңсіздік, теңдеу, шама, мән, қосу, алу, бөлу, шеңбер, бірлік, бөлгіш, т.с.с.).

Ғалым пән атауларын жасауда сөзжасам тәсілдерін, сөзжасам үлгілерін, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбектерді шебер пайдалана білген. Сол арқылы сөздің сөзжасамдық қабылетін арттырып, уәжін күшейте түскен:

множитель	өсіргіш
множимое	өсірілетін сан
произведение	өсірінді
делимое	бөлінбе
делитель	бөлме
относительная величина	мазмұндық шама
высший член	жоғары мүше
низкий член	төменгі мүше
предыдущие члены	ілгері мүшелер
последующие члены	кейінгі мүшелер
переменная величина	өзгермелі шама
постоянная величина	өзгерімсіз шама
независимая переменная	ерікті өзгерме
зависимая переменная	еріксіз өзгерме
кривая	майыспа
ветки кривой	майыспаның бұтақтары
вершина кривой	майыспаның басы
точки кривой	майыспаның ноқаттары
срочные взносы	кесімді салымдар
срочные уплаты	кесімді өтемдер
простые скобки	жақша қоршау
квадратные скобки	тік қоршау
извлечение корня	түбір табу
показатель степени	дәреже көрсеткіш
положительная величина	дұрыс шама
отрицательная величина	теріс шама
измерение	өлшеу
единица измерения	өлшеуіш
одночлен	бірмүшелік
многочлен	көпмүшелік
направленные величины	бағытталған шамалар
точный квадрат	дәл шаршылық
квадратное уравнение	шаршылық теңдеу
нормальный вид квадратного уравнения	шаршылық теңдеудің кәдімгі түрі

Бүгінгі таңда шет тілдегі нұсқасы қолданылып жүрген атаулардың қазақ тіліндегі баламасы берілген:

коэффициент	сан өсіргіш (каписент)
арифметика	есеп жүйесі
формула	өрнек
сумма	қосынды
температура	жылылық
теорема	түйін
функция	берне (еріксіз өзгеріс)
непрерывная функция	үздіксіз өзгеру
прерывная функция	үздікті өзгеру
прямая функция	түзу өзгеру
обратная функция	кері өзгеру
сложные проценты	еселі өсімдер
симметрия	үйлесім
ось симметрии	үйлесім белдігі
обратная теорема	кері түйін
диаметр	өре (диаметр)
радиус	өріс (радийус)
элемент	тек (элемент)
абсолютная величина	негізгі шама
арифметическое среднее	есеп орталығы
геометрическое среднее	еселік орталығы
прогрессия	дәуірлеу
арифметическая прогрессия	есеп дәуірлеуі
восходящая прогрессия	өспе дәуірлеу
нисходящая прогрессия	азба дәуірлеу
разность прогрессии	дәуірлеу айырымы
геометрическая прогрессия	еселі дәуірлеу
показатель прогрессии	дәуірлеу еселігі

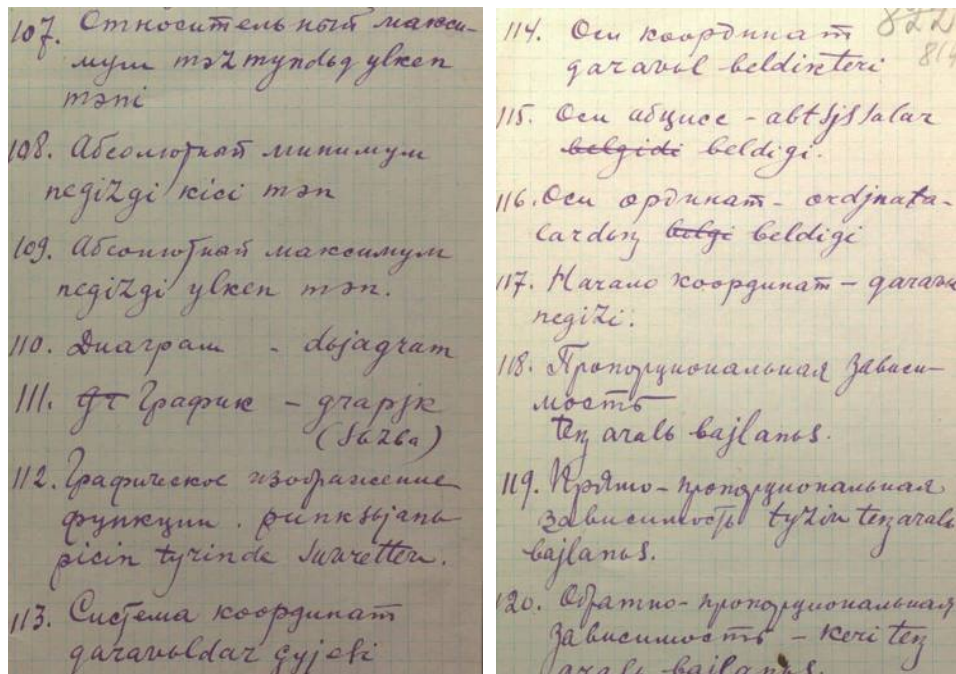
Қазақ тілінен баламасы табылмаған жағдайда ғалым шет сөздерді қазақ тілінің дыбыс заңдылығына сәйкес бейімдеп алған:

значащие цифры	мәнді сыйпырлар
диаметр	өре (дыаметр)
радиус	өріс (радийус)
диаграмма	дыяаграм
график	грапик (сызба)
графическое изображение функций	пунксийаны пішін түрінде суреттеу
функция	берне (еріксіз өзгеріс)
значения функции	пунксийаның мәндері

Алайда әрдайым тілдің дыбыс жүйесіне сәйкестендіріле бермеген. Мұндай қолданыс әсіресе латын графикасымен жазылған қолжазбада жиі кездеседі:

оси абцисс	атсциссалар белдігі
оси ординат	ординаталардың белдігі
парабола	парабола
мантисса	мантисса
логарифмическое уравнение	логарифм теңдеуі
радикал	радикал
алгебра	алгебра (алжебір)
график	грапик (сызба)
логарифм	логарипм
система логарифмов	логарипмдердің жүйесі

натуральные логарифмы	нағыз логарипмдер
десятичные логарифмы	ондық логарипмдер
логарифмирование	логарипмдеу
логарифмическое уравнение	логарипм теңдеуі
коэффициент	сан өсіргіш (капитсент)

Мұндай ала-құлалық сол кездегі қоғамдық-саяси ахуал, заман талабынан туындағаны байқалады. 1929 жылдары терминдерді барынша қазақыландырып, тіл заңдылығына бейімдеген алаш зиялылары қудаланып, еңбектерінен ұлтшылдық, ескішілдік сарын іздеген еді. Сондықтан енді орыс тіліндегі нұсқаға мейлінше жақындату, қазақ тілінде баламасы болса да, орыс тіліндегі нұсқаны қолдану, халықаралық терминдерді аудармау, т.с.с. үдерістер етек алды. Осыған байланысты еңбектің алғы сөзінде Қ. Сәтбаев: «Есеп пәндерінің ішіндегі амал және әлпет белгілері мәдениетті жұрттарда қашан да ортақ түрде болып келе жатыр. Бұл ортақшылықтың ғылымда беретін пайдасы санап бітіргісіз, өйткені есеп пәндері тілінің өз белгілері бар екені мәлім. Есеп тілінің жалпылануы – біріншіден, пәннің кеңеюіне, екіншіден, оны үйреніп білудің және әдістеу жолдарының жетілденуіне көп себеп болатыны айқын. Есеп әлпеттерінің тілі Еуропа елдерінде латын (рум) әріптері болып келді. Сондықтан қай тілде болсын жазылған есеп кітаптарының тек ішіндегі сөздер бөлек болғанмен әлпеттері, өрнектері, пішіндері бәрінде бір түрде болып отырады. Өрнек пішіндерінің ортақ түрде болғандығы өз елінің ана тіліндегі мектептеріне қанағаттанарлықтай негізде білім алған шет жерлерге барып оқитын, әсіресе кезбе шәкірттерге ыңғайлы болар еді», – дейді (Қыр баласы, 1925).

Бүгінгі таңда XX ғасырдың басында жарық көрген еңбектерді қазіргі қоданыстағы жазуға қотарушылар сөздерді, терминдерді қазіргі нормаға сәйкес таңбалайды. Бұл – сол кездегі ғалымдардың ұстанымдарына жасалған қиянат. Себебі ол кезде шет тілдік сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімдеуде нақты ұстаным, заңдылық болды. Ол турасында А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанов, т.с.с. зиялылардың еңбектерінде жан-жақты сөз болды. Ал еңбектерді қазіргі нормаға сәйкес жазу – біріншіден, ғалымдардың терминдерді таңбалаудағы ұстанымдарын бұрмалау болады, екінші жағынан, оқырмаған жалған ақпарат береді. Ал сол кездегі норманы сақтау – XX ғасырдың басындағы терминжасам ұстанымдары, ғалымдардың көзқарастары, қоғамдағы экстралингвистикалық ахуал, талас-тартыс турасында мол ақпарат бере алады. Қ. Сәтбаевтың оқулығында у, й дыбыстары дауыссыз дыбыс ретінде

таңбаланып, алдынан дауысты дыбыстар жазылып отырған:

основные свойства	негізгі қасиеттер
извлечение корня	түбір табу
сложение	қосыу
вычитание	алу
умножение	өсіріу
деление	бөліу
непрерывная функция	үздіксіз өзгеріу
прерывная функция	үздікті өзгеріу
прямая функция	түзу өзгеріу
обратная функция	кері өзгеріу
способ сравнения	салыстыру тәсілі
способ сложения	қосыу тәсілі
способ вычитания	алу тәсілі
действия над радикалами	радийкалдардың амалдары
соединения	құрастыру
размещения	орналастыру
перестановка	алмастыру
сочетание	теріу

XX ғасырдың басында жазылған еңбектер сол кезеңдегі ғалымдардың ұстанымдарынан мол ақпарат бере алады. Сол себепті ол еңбектерді дереккөз ретінде санауға да болады. Қаныш Сәтбаевтың еңбектерін зерттеу арқылы ғалымның терминжасамға қатысты ұстанымдарын, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров сынды алаш зиялыларының ұстанымдарын қалай сабақтастырғанын анықтауға, термин сөздердің қалыптасуына, тұрақтануына, қалыптануына (кодификациялануына) қосқан үлесін пайымдауға, сол арқылы XX ғасырдың басындағы қазақ әдеби тілінің, функционалды стильдерінің дамуына, ғылыми стильдің дамуына қосқан үлесін салмақтауға болады.

Қаныш Сәтбаев терминжасамда ғана емес, білім-ғылымды ұйымдастыруда да алаш зиялыларының ұстанымын жалғастырушы болды. А. Байтұрсынұлы 1922 жылы Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы болды (Дулатов, 1922). Қ. Сәтбаев КСРО Ғылым академиясының базалар мен филиалдар кеңесінде, КОКП ОК ғылым бөлімінде, КСРО Ғылым Академиясында ҚазКСР Ғылым академиясын ұйымдастыру қажет екенін дәлелдеді. 1944-1946 жылдар аралығында 11 жаңа ғылыми-зерттеу институттары құрылып, болашақ академияның бас ғимаратының жобасы әзірленді. 1946 жылдың 3 маусымында ҚазКСР Жоғарғы кеңес Президиумының мәжіліс залында өткен Академияның бірінші жалпы жиналысында Қаныш Сәтбаев оның академигі әрі президенті болып сайланды. Қ. Сәтбаев академия президенті ретінде ғылым мен өндірісті байланыстыруға, ғылыми жетістіктерді өндіріске енгізуге үлкен мән берді. Ғалым Ұлттық ғылым академиясын 1946-1952; 1955-1964 жылдар аралығында 16 жыл басқарды. Қаныш Имантайұлы физика-математика ғылымдарының, ядролық физиканың дамуына ерекше көңіл бөлді. Ғалымның бастамасымен ядролық физика институтының комплексті құрылысы қолға алынды. Қазақ ССР Ғылым Академиясында биология, медицина ғылымдарының бірнеше саласы, зоология, паразитология, адам физиологиясы, микробиология, вирусология, ботаника, физиология, археология, этнография, тіл, әдебиет, өнер, экономика, құқық, философия салаларындағы ғылыми-зерттеулердің дамуына мұрындық болып, ғылыми институттар ашты. Ғылым мен өндірісті байланыстыру мақсатында Өскемен, Қарағанды, Атырау, т.с.с. қалаларда Қазақстан Ғылым Академиясының институттарын ашты. 1946 жылы Алматыда химия ғылымдары институты, 1958 жылы Орталық Қазақстанда Қарағанды химия-металлургия институты, 1959 жылы Батыс Қазақстанда Гурьев мұнай және табиғи тұз химиясы

институты ашылды, сол жылы Оңтүстік Қазақстанда химия ғылымдары институтының Шымкент бөлімшесі және Орталық Қазақстанда Қарағанды институтының Теміртау бөлімшесі ұйымдастырылды.

Қазақстанның Ғылым академиясына Мәскеу, Ленинград, Киевтен ғалымдарды шақырып, жұмысқа алды. Әрқайсысына қазақ жастарынан аспирант бектіп, ұлт мамандарын даярлауды көздеді. Ө.Байқоңыров, Ш.Шокин, Ш.Есенов, А.Машани, С.Зиманов, Е. Бөкетов, т.с.с. ғалымдар легін қалыптастырды. Маңғыстауда мұнай мен газдың мол қорлары бар екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Атырауда мұнай мен табиғи тұз ғылыми-зерттеу институтын ашты (Қаныш аға., 1989).

Қ.Сәтбаевтың қазақ ғылымына, мәдениеті мен өнеріне қосқан үлесі ұшан теңіз: 1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» жырын жариялап, алғы сөзін жазады; қазақ әндерін жинақтаған А.Затаевичке «Бүркітбай», «Гауһартас», «Алтыбасар», т.с.с. 25 әнді орындап, түсініктерін берген; 82 жастағы Мұрын жырау Сеңгірбайұлынан «Қырымның 40 батыры» дастанын жазып алуға түрткі болады; А.Машани мен Н.Ахметованың Фараби мұрасын жинақтап, аударуға қатысты бастамаларын қолдап, Қазақстанда фарабитану ғылымының қалыптасып, дамуына үлес қосады... Бір мақаланың көлемінде Қаныш Сәтбаевтың қазақ ғылымының дамуына қосқан үлесін талдап, сараптап шығу мүмкін емес.

Ұлт жанашыры, ұлттық ғылымның қолдаушысы болған ғалым алыс-жақын шет елдерге де кеңінен танылған, академиктің дарын-қабылетін, сұңғылалығын бүкіл әлем мойындаған. Қаныш Имантайұлы Лондонның геологиялық мұражайын аралап жүргенінде гид бір тасты нұсқап: «Бізде – Ұлыбританияда сирек кездесетін тас», – дейді. Қ. Сәтбаев тасты әрлі-берлі қарап ол тастың Қазақстанның, оның ішінде Орталық Қазақстан, Қарсақбай деген жердің тасы екенін айтады. Шындығында, ол тасты тексерген кезде XIX ғасырдың аяғында бір ағылшын капиталисі Қазақстаннан алып барған тас болып шығады. Ол туралы естіген кезде У.Черчилль қайран қалып: «Туған жерінің тасын кез келген геолог тани бермейді. Бұл – Кеңес одағындағы №1 геолог қой!» – деп тамсанады. Кейін Кеңес одағына келген кезде Н.Хрущевтен: «Сіздің елдегі аз ұлттардың ішінде бір ұлы ғалым бар. Білесіз бе?» – деп сұрайды. Н. Хрущев армян, грузин, т.с.с. ұлттарды атайды. Сонда У.Черчилль: «Жоқ, таппадыңыз. Сіздер өздеріңіздің ұлы ғалымдарыңызды танымайды екенсіздер! Ол – Қаныш Сәтбаев деген қазақ!» – дейді (Абай, 2008). Н.Хрущев У. Черчилльді шығарып салысымен Алматыға келіп, Ғылым академиясында, Геология институтында болып, Қаныш Сәтбаевтың еңбектерімен танысады.

Қаныш Сәтбаевтың сұңғақтығына сүйсінген Уинстон Черчилль: «Қазақтардың бәрі сіз сияқты ірі ме?» – деп сұрағанында Қаныш Имантайұлы: «Мен қазақтардың ішіндегі ең кішкентайымын. Менің халқым менен де биік!» – деп жауап берген екен. Осы сөзінің өзі ғалымның абыройын асқақтатып, мерейін үстем етті.

Елінің ертеңін ойлаған, ұлт мүддесін көздеген Қаныш Сәтбаевтың мұрасын ұлттық құндылық, мәңгілік мұра ретінде бағалау мақсатымен бірнеше істі қолға алу керек: 1) ғалымның еңбектерін бүгінгі таңдағы инновациялық парадигмаларға сәйкес жаңа қырынан, жаңа аспектіде зерттеу қажет. Ғалымның ұстаным-тұжырымын кейінгі ұрпаққа үлгі қылу мақсатында жыл сайын «Сәтбаев оқулары» атты дәрістер кешенін өткізіп тұру қажет. 2) Қ.Сәтбаев Атырау қаласында ҚазКСР ҒА көшпелі сессиясын жүргізді. Батыс Қазақстанның жер қойнауын кешенді зерттеуге мұрындық болды. 1946 жылы 6 шілдеде Гурьевте (қазіргі Атырау қаласы) академик Сәтбаевтың бастамасымен өлкенің табиғи ресурстарын зерттеу үшін мұнай мен газ бойынша маманданған ғылыми-зерттеу мекемесі – Қазақ ғылыми-зерттеу геологиялық барлау мұнай институты құрылды. Ғалым Атырауда Қазақстан Ғылым Академиясының әр саладағы институттарын ашуға мұрындық болды. Қ.Сәтбаев Дендерге де барған. Сондықтан батыс өңіріндегі мұрағат (архив) қорларындағы материалды жинақтап, ғалымның өмірімен байланыстыра отырып кітап етіп құрастыру керек. Ол кітаптың сәтбаевтанушыларға да,

өлкетанушыларға да, тарихшыларға да берері мол болмақ. 3) «Алгебра» атты оқулығын арнайы зерттеп, терминдерді сараптау қажет, бүгінгі таңда ғылыми айналымға енгізуге болатын терминдердің тізімін жасап, терминология орталықтарына ұсыныс жасау қажет.

Қорытынды

Қаныш Сәтбаевтың термин жасаудағы ұстанымдары қазақ ғылыми терминологиясының дамуында іргелі орын алады. Оның «Алгебра» оқулығында жасалған атаулардың басым бөлігі бүгінгі күнге дейін қолданыста. Ғалым халықтық тіл мен ғылыми стильді ұштастыра отырып, ұлттық ғылым тілінің негізін қалыптастыруға үлес қосты. Зерттеу нәтижелері Қ.Сәтбаев мұрасының қазіргі терминология үшін де өзекті екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- Абай (Ибраһим Құнанбаев). (2008). *Өлең – сөздің патшасы*. Алматы.
Қаныш аға. *Естеліктер*. (1989). Алматы: Жазушы.
Нұрпейісов, К. (1999). *Ахмет Байтұрсынұлы – аса ірі қоғам және мемлекет қайраткері. Ұлттық рухтың ұлы тіні*. Алматы: Ғылым.
Орталық мемлекеттік мұрағат. (б.ж.). *81-қор, 1-тізім, 285-іс, 18-байлам*.
Сәтбаев, Қ. (2009). *Алгебра: оқу құралы*. Астана.
Қыр баласы. (1925). Пийзійкелік жағырапыйа. *Еңбекші қазақ, №320*.
Жолдыбаев, М. (1926). Қазақ тілін байытамыз. *Еңбекші қазақ, 12.VIII*.
Дулатов, М. (1922). Ахмет Байтурсынович Байтурсынов. *Труды Общества изучения Киргизского края, Вып. 3*. Оренбург.
Құрманбайұлы, Ш. (2014). *Терминологияның ғылыми негіздері*. Алматы, Қазақ университеті.
Құрманбайұлы, Ш. (2010). *Қазақ терминологиясы: қалыптасу, даму жолдары*. Алматы, Сөздік-Словарь.
Құрманбайұлы, Ш. (2012). *Алаш зиялылары және терминология*. Алматы, Абзал-Ай.

References

- Abai (Ibrahim Kunanbayev). (2008). *The word is the ruler*. Almaty.
Qanysh aga. *Memoirs*. (1989). Almaty: Zhazushy.
Nurpeisov, K. (1999). Akhmet Baitursynuly – a major public and state figure. In *The Great Fabric of National Spirit*. Almaty, Gylm.
Central State Archive. (n.d.). *Fund 81, list 1, file 285, bundle 18*.
Satbayev, K. (2009). *Algebra: textbook*. Astana.
Qyr balasy. (1925). Piiziyselik geography. *Enbekshi Kazakh, №320*.
Zholdybayev, M. (1926). Enriching the Kazakh language. *Enbekshi Kazakh, 12.VIII*.
Dulatov, M. (1922). Akhmet Baitursynovich Baitursynov. *Proceedings of the Society for the Study of the Kyrgyz Region, Issue 3*. Orenburg.
Kurmanbaiuly, Sh. (2014). *Scientific foundations of terminology*. Almaty, Kazakh University.
Kurmanbaiuly, Sh. (2010). *Kazakh terminology: formation and development*. Almaty, Sozdik-Slovar.
Kurmanbaiuly, Sh. (2012). *Alash intellectuals and terminology*. Almaty, Abzal-Ai.

Ornai Zhubai, Almas Uderbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ¹alm-ornai@mail.ru, ²a.uderbayev@satbayev.university)

Formation and Development of Mathematical Science in the Kazakh Language in the Early 20th Century

Abstract. This article examines the principles of developing mathematical terminology in the Kazakh language introduced by the prominent scholar Kanysh Imantaevich Satbayev. Based on his textbook *Algebra*, the authors analyze his methods of term formation and his effective use of the word-formation potential of the Kazakh language. The study highlights Satbayev's efforts to adapt terms to the national worldview, explain scientific concepts through elements of Kazakh everyday life, and adjust international terms to the phonetic system of the Kazakh language. Satbayev's terminological approaches are also considered in relation to the principles of the Alash intellectuals. The findings demonstrate that K. Satbayev's contribution to terminology played a significant role in the development of functional styles of the Kazakh literary language and in the establishment of the scientific style.

Keywords: Kanysh Satbayev, terminology, term formation, Kazakh language, *Algebra* textbook, scientific style, Alash intellectual.

Орынай Жубай, Алмас Удербаев

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Казахский национальный исследовательский технический университет имени

К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹alm-ornai@mail.ru, ²a.uderbayev@satbayev.university)

Формирование и развитие математической науки на казахском языке в начале XX века

Аннотация. В статье рассматриваются принципы создания казахской математической терминологии, выработанные выдающимся ученым Канышом Имантаевичем Сатпаевым. Авторы, опираясь на его учебник «Алгебра», анализируют методы терминотворчества, особенности использования словообразовательных возможностей казахского языка. Выявляется стремление ученого адаптировать термины к национальному мировосприятию, объяснять научные ұғымы через реалии казахского быта, а также приспособлять международные термины к звуковым закономерностям казахского языка. Терминологические позиции Сатпаева рассматриваются в связи с принципами алашских деятелей. В результате исследования делается вывод о том, что вклад К. Сатпаева в терминологию способствовал развитию функциональных стилей казахского литературного языка и формированию научного стиля.

Ключевые слова: Каныш Сатпаев, терминология, терминотворчество, казахский язык, учебник «Алгебра», научный стиль, деятели Алаша.

Авторлар туралы мәлімет:

Жұбай О. – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7220-7869>

Үдербаев А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Information about authors:

Zhubai O. – Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7220-7869>

Uderbayev A. – Candidate of Philology, Associate Professor, K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Сведения об авторах:

Жубай О. – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7220-7869>

Үдербаев А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Әдебиеттану / *Literary studies* / Литературоведение

GTAR 17.07.91

Bilimsel makale

Samet Azap

Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye

(E-mail: sametazap@kastamonu.edu.tr)

Abay Kunanbayev ve Yunus Emre Felsefesinde Sevgi

*“Ben gelmedüm da’viyiçün
Benüm işüm seviyiçün
Dostun evi gönüllerdür
Gönüller yapmağa geldüm”
Yunus Emre*

Özet. XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay Kunanbayev, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. O, aldığı eğitimin ve beslendiği kaynakların neticesinde ortaya koyduğu yeni ve modern felsefi görüşleri ile kendisinden sonra gelen birçok şaire de ilham kaynağı olmuştur. Onun özellikle Kara Sözleri (nasihatleri) ve şiirleri Kazak edebiyatına yenilik getirmiştir. Abay felsefesinin merkezinde insan vardır. İnsana ait özellikleri anlatırken halkın cehaleti, iyilik, dostluk, sevgi, aşk, dürüstlük, yardımseverlik, örf ve adetler gibi birçok kavram üzerinde de insanları düşünmeye sevk eder. Kazak toplumunda gördüğü aksaklıkları, cehaleti, tembelliği eleştiren Abay özellikle Kara Sözler (nasihatler)’inde oldukça sert bir üslup kullanır. Onun eleştirisi özelde Kazak halkına görülse de aslında tüm Müslüman toplumuna ve insanlığadır. Yunus Emre de Abay gibi çağının gür sesi ve çağları aşan bir seslenişin sembolüdür. 13. yüzyılın son yarısı ve 14. yüzyılın başlarında yaşamış Türkmen bir derviş olan Yunus Emre, Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biridir. Yunus Emre, tarih boyunca aşk ve sevgi şairi olarak tanınmıştır. Şiirlerinde en çok aşk ve sevgiyi dile getirmiştir. Bütün varlıkların yaratıcı olan Allah’a olan sevgiden ötürü tüm varlıkları sevmemizi istemiştir. İnsan sevgisi olmadıktan ve hatta gönül kırıldıktan sonra yapılan ibadetin bile nafiye olacağını şiirinde dile getirir. Gönüller yapmaya geldim diyen Yunus Emre ile Türkçe, yeniden doğmuş, kökleşmiş, aşk ve mana dili olarak yeni bir kimlik kazanmıştır. Onun şiirlerindeki temel felsefe de Abay gibi insan ve insana ait en önemli değerlerin başında gelen ‘sevgi’ kavramıdır. “Yaradanı severim Yaradandan ötürü” diyen Yunus Emre ile “İnsanoğlunun mahşerde sorumlu tutulması, yaratılışındaki adalet ve sevgidir.” diyen Abay’ın düşünceleri paraleldir. Farklı yönlerle ele alınan, üzerine sayısız makale ve kitap yazılan farklı coğrafyalarda ama aynı gönül ikliminde yaşamış bu iki güçlü şairinin felsefi görüşlerinde en çok öne çıkan ortak kavram ‘sevgi’dir. İnsan sevgisi etrafında birleşen bu iki şairin gerek beşeri gerekse ilahi sevgi ve aşk görüşleri çağlar boyunca birçok insana yol gösterici olmuştur. Bildiride, Abay ve Yunus Emre’nin sevgi anlayışı hakkındaki görüşleri açıklanacak ve karşılaştırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Abay Kunanbayev, Yunus Emre, Sevgi, Kazak, İnsanDOI: <https://doi.org/10.71078/v0vwjb77>

Alındı: 9.08.2025; Kabul edildi:29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Sevgi evrensel bir değerdir. Kâinatı ve sonsuz evreni yaratan Tanrı’ya atfedilen ‘gizli bir hazine idim bilinmeyi istedim ve alemi yarattım’ ifadesi de aşkın, sevginin bir yansımasıdır. İnsanoğlunun yaratılışında da sevginin birleşimi sevginin tohumu vardır. Hakikatin eşliğinde

de insanın mayasında da olan sevgi şüphesiz ülkü bir değerdir.

Sevgi, İslam mutasavvıflarından ilk çağ filozoflarına, Kutsal kitaplardan, psikologlara/ felsefecilere, Peygamberlerden Budalara dini, dili, ırkı ne olursa olsun kitapların ve insanların üzerine en çok söz söylediği, tanımladığı ve deneyimlediği kavramdır. “Platon’a göre, Sevgi Tann’sı Eros, güzele yönelir, ilgisi güzel olanadır. Güzel olan ilgimizi çeker, güzeli severiz. Güzel bir kişiye duyduğumuz sevgi bizi bilgelik sevgisine ve güzelliğin kendisinin «Formuna» (İdeasına) götürebilir.”¹ İmam-ı Gazalî’ye göre ise “sevgi, canlı varlığın haz veren bir nesneye karşı meyil duymasıdır.”² İslamiyette sevgi genel olarak üç şeyde toplanmıştır. Allah sevgisi, Rasûlullah (sa.) sevgisi ve diğer insan ya da mahlukata karşı duyulan sevgi. Bunların en büyüğü Allah sevgisi, sonra Rasûlullah Sevgisi bundan sonra da Allah ve Rasûlü dışındaki insanlara karşı duyulan sevgi gelir.

Sevgi yeme-içme gibi insan gereksinimlerindedir. Maslow’a göre, insanın gereksinimleri aşamalı bir sıra izlemektedir. Temeldeki fizyolojik gereksinimler (açlık, susuzluk, cinsellik, vb). giderilmeden, insanın daha üst düzeydeki gereksinimlerinin karşılanması mümkün olamamaktadır. Fizyolojik gereksinimler ve güven gereksinimi, temel gereksinimlerdir. Sevgi ve benimsenme gereksinimi üçüncü sırada yer almaktadır. Dördüncü basamaktaki saygınlık gereksinimi ve beşinci basamakta ise kendini gerçekleştirme gereksinimi bulunmaktadır. Maslow’a göre, insan aile, okul, iş ve meslek yaşantıları içinde başka insanlarla birlikte olmaktadır, insanları sevmek ve insanlar tarafından sevmek isteği içindedir. Sevemediği ya da sevilmediği bir ortamda yaşamak insana acı verir. İnsan yaşamı boyunca sevgi peşinde koşar.³

Ünlü psikolog Erich Fromm *Sevme Sanatı* kitabında sevgi türlerinden bahseder. Karşı cinse duyulan sevgi dışında, anne sevgisi, baba sevgisi, havyan sevgisi, tabiat sevgisi vs. gibi türlerde görülen sevgi, bireysel hayatın ön koşuludur; “sevgi olmadan insanlık bir gün için bile var olamaz.”⁴ söylemiyle Fromm sevgini varlığın ön koşulu olduğu izlenimi verir. Freud ise sevgiyi “cinsel içgüdünün yansıması ve yüceltilmesi” olarak ele almaktadır. Freud’a göre yaşam içgüdü (Eros), ölüm içgüdü (Thanatos) ve libidinal enerji, insan sevgisinin kaynağıdır. Eros içgüdüünün başat olduğu ruhsal durumlarda, cinsellik egemen olmaya başlamakta ve aşk, sevgi, cinsel doyum, temas gereksinimleri ortaya çıkmaktadır.⁵ Sevgi kavramı etrafında farklı tanımlar getirilse de temel bir gereksinim ve arzu biçimi olarak tanımların yoğunlaştığı görülür.

Sevgiye getirilen bakış açıları ve tanımların tamamına yer vermek mümkün değildir. Kısaca sevgi nedir sorusunun cevabına farklı tanımlar bu şekilde getirilebilir. Ayrıca Fromm’un da altını çizdiği gibi farklı sevgi türlerinden bahsedilebilir. Karşı cinse duyulan sevgi, anne sevgisi, baba sevgisi, kardeş sevgisi, tabiat sevgisi vs çoğaltılabilir. Ancak bildiride ele alınacak sevgi tanımı daha geneldir. İnsan sevgisi ve sevgi etrafında Yunus Emre ile Abay’ın görüşleri karşılaştırılarak özelden genele sevgi kavramı üzerinde durulacaktır.

Abay Kunanbayev’in Kazak Edebiyatındaki yeri

Kazak yazılı edebiyatının kurucusu kabul edilen Abay Kunanbayev (1845-1904) edebi hayatına şiirle başlamış daha sonra “Kara Sözler” adı verilen nesir alanında oldukça ses getiren eser kaleme almıştır. Abay’ın “Kara Sözler” eseri, Kazak Edebiyatı’nın nesir alanında en güzel örneklerinden biridir. Bu eserin neredeyse tamamı nasihat tarzında olup toplamda 45 sözden oluşmaktadır. Farklı konularda nasihat tarzında yer yer sert bir üslupla kaleme aldığı “Kara Sözler” adlı eserinde, sosyal adaletsizlik, hasetlik, övünme, yalan, dedikodu, tembellik, bilgisizlik gibi konuları ele almıştır. “Kara Sözler”, tıpkı Ahmet Yesevi’nin Hikmetleri ya da

1 Emel Koç, “Platon ve Yunus Emre Düşüncesinde Sevgi ve Aşk”, Felsefe Dünyası, 2000/2, Sayı: 32, s. 41.

2 İmam-ı Gazâlî, *Kalplerin Keşfi*, Saadet Yayınları, İstanbul, s.38.

3 Yener Özen; Fikret Gülaçtı (2010), “Duyusal Alan Öğrenilerinden Sevgi ve Sevgi Kuramları (Sevgiye Dair Söylenceler)” *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi Cilt: 1 Sayı: 2 Aralık*, s. 147.

4 Erich Fromm (2007), *Sevme Sanatı*, (Çev. Özden Saaatçi-Karadana), İlyay Yayınları, İzmir, s. 26.

5 Yener Özen; Fikret Gülaçtı, a.g.m., s. 136.

Yusuf Has Hacıp'in "Kutadgu Bilig" i kadar felsefi bir derinlik taşımaktadır.

Çok yönlü bir fikir adamı olan Abay'ın düşünce dünyasının oluşmasında hem Batılı hem de doğulu aydınların önemli yeri vardır. Abay özellikle edebiyata merak sararak Doğu klasiklerini okudu. Nizâmî, Ali Şir Nevâî, Fuzûlî, Sadî Şirâzî ve Hâfız Şirâzî gibi nazım ustalarının eserleriyle tanıştı. Bu yıllarda şiir de yazmaya başladı.⁶ Abay ayrıca Rus edebiyatının aydınları Puşkin, Gogol, Tolstoy, Saltıkov, Dostoyevski ve batının ünlü alman idealisti, Hegel'in eserleriyle tanışır ve birçok dünya klasiklerini de analiz eder. Bütün bunlar Abay'ın düşünce dünyasının şekillerini oluşturan temellerdir.⁷ Ünlü Kazak yazar Muhtar Avezov, Abay hakkında şu tespitte bulunur; "Ulu realist şair, geleneksel şiirin dar çerçevesini genişletmiştir. O, Kazak şiirine çeşitli yenilikler getirmiştir. Kazak hayatının gerçek yanını olduğu gibi yansıtmıştır. Yaşadığı dönem Kazak halkının sosyal dokusunu incelemiştir. Buradan Abay'ın şiirlerinin muhtevasının geniş olduğunu çıkarmak mümkündür. Onun şiirlerinin başlıca teması; adaletsizlik, medeniyetsizlik, yönetici ve beylerden halka yansıyan kötü davranışlar, çekemezlik, övgü, tembellek ve bölünmüşlüktür. Abay, insanın sadece kötü huyları ile zulüm ve insafsızlığını eleştirmekle kalmamıştır. Onun büyüklüğünü sağlayan unsurların başında, eleştirmekle yetinmeyip doğru yolu da göstermesi gelir. Nitekim o, yaptığı eleştirilerle Kazaklara ilim ve medeniyetin yolunu açmıştır. Eserlerinde, zorluklardan kurtulmanın yolunun; çalışmak, ilim yapmak ve insan haysiyetini korumaktan geçtiğini bildirir."⁸

Abay'ın şiirleri ve Kara sözleri ile Kazak edebiyatına yeni bir soluk getirmiştir. Farklı konularda kaleme aldığı eserleri onun felsefi yönünün ve çok yönlü birikiminin de göstergesidir. O, kendinden sonra gelen birçok şaire ve yazara da örnek olmuştur. Avezov'un dört ciltlik eserine "Abay Yolu" adını vermesi Abay'ın Kazak edebiyatındaki yerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Muhtar Avezov tarafından Abay hakkında bir bilim dalı kurulmuştur. Abaytanuv yani Abay'ı tanımak, anlamak, bilmek artık kendi başına bir bilim dalı olmuştur. Abay'ın eserlerini ilk kez toplu halde matbaada bastırması ve yayınlamıştır. Avezov ayrıca, Abay'ın hayatı ve sanatını, ilmi görüşlerini derin incelemelerle araştırıp çok kapsamlı bir monografi hazırlamıştır. Abay üzerine çok fazla makale yazmıştır. O günlerden itibaren Abay'ın mirası, sanat ve dil yönüyle hala incelenmektedir."⁹

Yunus Emre ve Şiir Evreni

Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Yunus Emre (1241-1321) hakkında bilgiler oldukça tartışmalıdır. Hangi yıllarda yaşadığı, nerede doğduğu vs. Ancak, Yunus Emre'nin iyi bir medrese eğitimi gördüğü, burada din bilimlerini öğrendiği, Arapça ve Farsçayı iyi derecede bildiği konusunda tereddüt yoktur. Yunus Emre'yi gerçek kimliğine kavuşturan süreç ise Hacı Bektaş Veli'yi ziyaretiyle başlayan ve Tapduk Emre'nin dergâhında devam eden arınma ve olgunlaşma dönemidir. Yunus Emre, bu sürecin sonucunda tasavvufi öğretilerini, hikmetli şiirler söyleyerek ve yaşayarak halka -onların diliyle ve onlardan biri olarak- sunmuştur. Bu yüzden 700 yılı aşkın bir süredir şiirleri dilden dile dolaşmaktadır. Yunus Emre'nin yaşadığı dönem, Anadolu'nun en karışık dönemine denk gelir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması henüz tamamlanmamış, buna karşın iç isyanlar ve dış müdahaleler olabildiğince artmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışı, beyliklerin ortaya çıkışı, Moğol İstilasası ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu gibi tarihin iz bırakan önemli dönüm noktaları bu dönemde olmuştur.¹⁰ Yunus Emre ayrıca birçok kaynağa göre Mevlana, Hacı Bektaş-ı Veli gibi mutasavvıflarla aynı dönemde yaşamış hatta onlarla görüşmüştür.

Yunus Emre Divanını hazırlayan Tatçı'nın da belirttiği gibi, "Yûnus'un asıl dehası, Türkçe'yi bir sanatçı duyarlılığıyla kullanmasında aranmalıdır. O, Türkçe tasavvuf ve manâ dilinin kurucusudur. Dilimiz, Yûnus'un kalemiyle estetikleşmiş, edebîleşmiş ve yeniden

6 Muhtar Avezov (2004), *Abay Colı Roman-Epopeya*, Cilt I, Almatı: Cazuşı Baspası, s. 53

7 M. Hopaç, (2013), "Kazak aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme". *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 37, Celalabat, Kırgızistan, Temmuz-Ağustos, s. 2.

8 İsmail Zeyneş, Ali Abbas Çınar (1995), *Abay'ın Eserlerinden Seçmeler*, Ankara: Türksöy Yayınları, 375.

9 Ekrem Ayan (2017), *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 18

10 Erdoğan Boz (2021), *Yunus Emre, Divan (Fatih Yazması)*, Ankara, Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, s. 2.

hayat bulup yayılmıştır.”¹¹ O Türkçe’nin edebi dil haline gelmesinde önemli katkılar sağlamış isimlerin başında gelir. Yine Tatçı’ya göre, “Yûnus’un dünyasını “Allah aşkı, tevâhid düşüncesi, ahlâk ve gelenek” gibi dört önemli kavram oluşturur. O, düşüncelerini şiirle ifade ederken sâde, fakat, derindir. Yûnus Emre’nin idealize ettiği tip, «insân-ı kâmil» tipidir.” Abay Kunanbayev de özellikle “Kara Sözcükler” adlı eserinde Yunus Emre gibi ideal insan tipi çizer.

Yunus Emre, evrensel bir şair olarak sınırları aşan bir üne sahiptir. Öyle ki evrensel düşünce ve mesajları dolayısıyla UNESCO tarafından 2021 yılı, 1971 ve 1991 yılları gibi bütün dünyada “Yunus Emre Yılı” olarak ilan edilmiştir.

Yunus Emre’nin bilinen iki eseri vardır; Dîvan ve Risâletü’n-Nushiyye. Bunların her ikisi de şairin ölümünden çok sonra yazıya geçirilmiş ve çoğu şiirler ya değiştirilmiş ya da kendinden sonra gelen ve mahlasça aynı olan diğer Yunus’ların şiirleriyle karışmıştır.¹² Yunus Emre’nin az bilinen eseri Risâletü’n-Nushiyye bir öğüt kitabıdır. Abay’ın Kara sözleri de nasihatler kitabı olarak bilinir. Bu bağlamda iki şairin şiir ve nesir alanında arkalarında benzer tarzda eserler bırakmışlardır. Ancak bildiride çok yönlü olan bu iki şairin felsefi dünyalarında yani şiir ve nasihat eserlerinde ‘sevgi’nin kapladığı yere bakılacaktır.

Abay Kunanbayev ve Yunus Emre Felsefesinde Sevgi

Aralarında yaklaşık olarak 600 yıl olan iki farklı coğrafya da farklı yüzyıllarda yaşayan bu iki şair arasında pek çok benzerlik bulunmaktadır. Özellikle insana ve sevgiyi bakış açıları oldukça benzerdir. Batılı ve Doğulu şairleri/yazarları iyi bilen ve onlardan istifade eden Abay’ın Yunus Emre’yi de duymuş ve hatta şiirleri eline geçmiş olabilir. Ancak bu konuda elimize ulaşan bilgi yoktur. Danday Issakulı’ya göre, Kazak halkı Yunus Emre’nin şiirleriyle ancak bağımsızlığın kazanılmasından sonra tanışmaya başlamıştır denilebilir. Yunus Emre’nin Divan’ı muhtelif tarihlerde Ebubekir Nilibayev, Malik Otarbayev ve Svetkali Nurjanov tarafından Kazakçaya aktarılmıştır.¹³

Yunus’un şiirlerindeki aşk, ilahi aşktır. Yunus’a göre eğitimin amacı da kalbi temizlemektir. Allah sevgisi de yürek aracılığıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla mümin kulun kalbi nurlu, gönlü halistir. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Kazak şairi Abay da tıpkı Yunus’un dile getirdiği kalp temizliği hususuna yazdığı dizelerde dikkati çekmektedir.

Abay ismi, annesi Uljan’ın oğlunu severken söylediği “abayım, abayjanım” şeklindeki sevgi ifadesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonra İbrahim ismi yerine Abay ismi yayılmış ve bu da şairin mahlası olmuştur.

Abay gerek şiirlerinde gerekse “Kara Sözcükler”inde insana ait özelliklere eğilirken sevgiye de ayrı bir parantez açar. “Abay’ın şiirlerindeki sevgi teması başta Muhtar Avezov olmak üzere Zeki Ahmetov, Mekemtas Mirzahmetov, Tursın Jurtbay ve Garifolla Esim gibi “Abaytanuv” (Abay Araştırmaları) sahasının üstatlarınca incelenmiştir. Zikredilen araştırmacılar, Abay’ın eserlerindeki sevginin mahiyetini, türleri ile boyutlarını çok yönlü olarak anlatırlar.” (Kunanbayev, 1986: 52)

Abay şiirlerinde ve “Kara Sözcükler”inde hem beşeri hem de ilahi aşkın mahiyeti, sevme şekilleri, türleri farklı şekillerde yer alır. Abay felsefesinde, “sevgisiz dünya boştur.” Ve “İnsanoğlunu aşkla yaratan Allah’ı sen de canından çok sev”¹⁴ düşüncesi hakimdir. Bu düşünce Yunus Emre’nin “Elif okuduk ötüri bâzâr eyledik götüri, Yarattılmışı severiz Yaradandan ötüri.” beyitiyle aynı paralelde bir sevgi anlayışını ifade eder.

Yunus Emre insanı severken din, mezhep, ırk ayrımı da gözetmez. Herkese aynı Mesafededir. Birini sevip öbürüne sırt çevirmez veya beyaz ırkı sevip siyah ırkı yermez bu insanoğluna yakışmaz. Allah’ın yarattığı her şey güzeldir. Kâinata, özellikle de insana bir gözle bakmayarak ayrımcılık yapanlar hakikatte âsîdirler:

11 Mustafa Tatçı, (1990), *Yûnus Emre Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 2

12 Boz, a.g.e, s. 8.

13 Danday Issakulı (2022), “Yunus Emre İle Abay: Manevi Devamlılık”, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran, Sayı: 5, s. 1.*

14 Abay İbrahim Eki Tomdık Şıgarmalar Jıynagı, Birinşi Tom, Ölender men Poemalar.

*“Yetmiş iki millete bir gözle bakmayan
Halka müderris olsa hakîkatte âsîdir.”*

Yunus Emre’ye göre, insan; sevmek ve sevilmek için yaratılmıştır. Kavga etmek, kin beslemek, nefret onun tabiatına aykırıdır. Bu gerçeği Yunus şöyle ifade ediyor:

*“Ben gelmedim da’vî için benim işim sevi için
Dostun evi gönüllerdür gönüller yapmaya geldim.”
(...)
“Gelin tanış olalım işi kolay kılalım
Sevelim sevilelim dünyâ kimseye kalmaz.”*

Dünyaya kavga etmek için değil, sevmek ve sevilmek için geldiğine inanan Yunus, görevinin gönül yapmak olduğunu söylüyor. Çünkü gönül dostun yani Allah’ın evidir.¹⁵ Abay’ın şiirlerinde ve “Kara Sözler”inde de insanın erdemli bir varlık olduğunun altı çizilir. Abay’ın otuz sekizinci Kara Söz’ünde bu konu üzerinde durmuştur. Allah’ın kulları için bereketli yağmurlar, yeşillikler, meyveler, ağaçlar, kuşlar verdiği pınarlar, ırmaklar, sular, suyun dibinde balıklar yarattığını, güneşi yeryüzüne ısı vermesi için yarattığını anlatır. “Dünyanın tümü insanlar için yaratılmıştır” der. “Bunlara bakın ve düşünün” der. Bunların hepsinde yaratanın insana olan sevgisi vardır. Ve ona göre insan bu sevgiye karşılık bir cevap vermelidir.¹⁶

*Dost ‘ışka ulaşalıdan dünyâ ahiret bir oldı
Ezel ebed sorarısân dünile bugündür baña*

Dost’un sevgisine ulaşalıdan beri dünya ve ahiret farkı kalmadı; bana bilinmeyen geçmiş ve gelecek nedir diye sorarsan, dün ve bugündür.¹⁷ Diyen Yunus Emre’de dost sevgisi önemli yer tutar. Burada kastedilen Allah dostluğudur. Ancak Allah dostluğuna sevgisine kavuşmak da insanı sevmekle mümkündür. Abay otuz yedinci Kara Söz’ünde yukarıdaki cümleleri destekler nitelikte şu sözleri söylemektedir: “Sadece kendin için çalışırsan, kendisi için yayılan hayvan gibi olursun, insanlık için çalışırsan Allah’ın sevgili kullarından biri olursun.”¹⁸ der. Ayrıca, “İnsanoğlunu zaman yetiştirir ve olgunlaştırır, her kim kötü ise onun akrabalarının ve çağdaşlarının da bu kötülükte payı vardır. Onlar da bu kötülüğe ortaklırlar”¹⁹ diyen Abay, “dostunu söyle sana kim olduğunu söyleyeyim” düşüncesinden hareketle insanın insanı etkilediğinin altını çizer.

Yunus Emre’ye göre her insan, din, ırk, millet, renk, sınıf farkı gözetilmeksizin sevmeyi ve sevilmeyi hak etmektedirler. Onun en çok bilinen beyitlerinden olan;

*Adımız miskindir bizim, Düşmanımız kindir bizim
Biz kimseye kin tutmayız, Kamu âlem birdir bize.*

Beyitinde insanın kin ve nefretten arınarak her insana eşit yaklaşması gerektiğini söyler. Ayrıca Yunus Emre başka bir şiirinde ilmin ve okumanın öneminin Hakkı bilmek olduğunu söyler.

*“İlim ilim bilmekdir ilim kendin bilmekdir
Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır.
Okumaktan ma’nî ne, kişi Hakkı bilmekdir
Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emekdir.”²⁰*

Abay sevgi ve ilim hakkında söylediği 38. Kara Söz’ü ise şu şekildedir;

15 Sevgi, a.g.m., s. 101.
16 Ayan, a.g.e., s. 55-56.
17 Boz, a.g.e., s. 34.
18 Ayan, a.g.e., s. 59.
19 Ayan, a.g.e., s. 60.
20 Tatçı, a.g.e., s. 105.

“Dikkatle okuyup, anlarsanız içinize sevgi dolar. Sevgi, evvela insanın insanlığı, akıl, ilim dedikleridir. Bunun bulunmasına sebepler, önce iyi huy ve can sağlığı, bunlar doğduğundan itibaren olur, kalanı iyi baba, iyi anne, iyi arkadaş, iyi öğretmenden ibarettir. Talep, sevgi kavramından çıkar. İlim ve bilime olan sevgi demin söylediğimiz üç şeyden oluşur.”²¹

Yunus Emre'nin şu beyti de Abay düşüncesiyle paraleldir.

*Neyi severiseñ îmanuñ oldur
nice sevmeyesin sultanuñ oldur*

Neyi seversen îmanın odur; nasıl sevmezsin (çünkü) efendin odur. diyen Yunus Emre sevginin yansıtıcı özelliğine ve kalp temizliğine dikkati çeker. Ayrıca halis kalp ile Allah sevgisine de insanın iman ile yönelmesi gerektiğini söyler. Abay'ın gerek 38. Kara Söz'ünde gerekse diğer Kara Söz'lerinde değindiği gibi her şey sevgiyle Allah'ı sevmekle başlar.

“İnsan ilme, bilime, hakikate, gerçeğe heveslenerek, her şeyin kökenini, hikmetini bilmeye çalışır. O Allah'ın ilmi değil, her şeyi bilen ilme olan tutku, bu da insana kendince ilim verir. Bu Allah'a olan sevgidir. İlim, Allah'ın bir görüntüsüdür, o hakikat, ona olan sevgi hem hak hem de insanlıktır. Aksine para kazanmak, övünmek, izzet, hürmet kazanmak gibi şeylerin sevgisi ile ilim ve bilimin hakikati bulunamaz.”

Sevginin en yücesi olan Allah sevgisi Yunus Emre'nin de şiir evreninin iskeletinin oluşturur. Yunus Emre insan sevgisini de Allah sevgisine dayandırır;

*Gök yüzünde isa ile, Tur dağında Musa ile
Elimdeki asâ ile, çağırayım Mevlâm seni
Derdi öküş Eyyup ile, gözü yaşlı Yakup ile
Ol Muhammed-i mahbub ile çağırayım Mevlâm seni*

Bu bağlamda Abay da Yunus Emre gibi kulu sevmenin Allah'ı sevmekle başladığını belirtir. İnsan; tabiatı, insanları, hayvanları her şeyi kibirden uzak bir gönülle sevecek ve Allah'ın dostları seviyesine yükselecektir. Abay'ın da dediği gibi, “Kim seni severse aynı sevgiyi ona göstermen borç değil midir?” (Toprak, 2020:95)

Garifolla Esim'in Abay hakkında yaptığı tespiti göre Abay felsefesinde sevgi sadece Allah'a adanmalıdır. “Mahabatpen Jaratkan adamzattı, sen de suy ol Allanı cannan tatlı” (Muhabetle yaradan insanoğlunu, sen de sev O Allah'ı candan da çok). Allah'ı sevmenin anlamı O yaratıcıdır.

*Jurektin akıl suatı,
Mahabbat kılsa Taniri uşin
Allah rızası için seversen,
Kalbin akli suvattır. (Zeyneş, 1995:12)*

Sonuç olarak; aralarında altı yüzyıl olan Yunus Emre ve Abay Kunanbayev felsefesinde sevgi yönüyle birçok benzerlik vardır. Bu benzerlikler çoğaltılabilir. Sevgi evrensel bir değerdir. Yunus Emre'nin de çok bilindik bir beytinde söylediği gibi;

*Gelin tanış olalım işi kolay kılalım
Sevelim sevilelim dünya kimseye kalmaz.*

Kaynakça

Aşa, E. (n.d.) İbrahim Abay Kunanbayev'in Edebî Çehresi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 27, s. 48.

Avezov, Muhtar (2004). *Abay Colı Roman-Epopeya*, Cilt I, Almatı: Cazuşı Baspası.

²¹ Ayan, a.g.e., s. 97.

- Ayan, Ekrem (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Iskakulı, Danday (2022). Yunus Emre İle Abay: Manevi Devamlılık, *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran, Sayı: 5, s. 1-7.
- Duisebayeva, Dinara (2020). Abay Kunanbayoğlu'nun Şiirlerinde Sevgi *Doğumunun 175. Yılı Anısına Uluslararası Abay Kunanbayoğlu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Kasım, s. 155-167.
- Erdoğan, Boz (2021). *Yunus Emre, Divan (Fatih Yazması)*, Ankara, Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.
- Esim, Garifolla (2016). *Hakim Abay*, Çev: Bayram Sürekli, Gülkhanis Arıstanova, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Fromm, Erich (2007). *Sevme Sanatı*, Çev. Özden Saaatçi-Karadana, İlya Yayınları, İzmir.
- Hopaç, M. (2013). Kazak aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme. *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 37, Celalabat, Kırgızistan, Temmuz-Ağustos.
- Kunanbayev, Abay (1986). *Eki Tomdik Şıgarmalar Jıynagı, Birinşi Tom, Ölender men Poemalar. İmam-ı Gazâlî, Kalplerin Keşfi*, Saadet Yayınları, İstanbul.
- Koç, Emel (2000). Platon ve Yunus Emre Düşüncesinde Sevgi ve Aşk, *Felsefe Dünyası*, 2, Sayı: 32.
- Özen, Yener & Gülaçtı, Fikret (2010). Duyusal Alan Öğrenilerinden Sevgi ve Sevgi Kuramları (Sevgiye Dair Söylenceler). *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi Cilt: 1 Sayı: 2 Aralık*.
- Sevgi, Ahmet (2012). Yunus Emre'de İnsan Sevgisinin Evrensel Niteliği Üzerine, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter*, p.99-103.
- Tatçı, Mustafa (1990). *Yûnus Emre Divânı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*. Ankara.
- Toprak, B. (2006). *Yunus Emre Divanı*, Odunpazarı Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Zeyneş, İsmail & Çınar, Ali Abbas (1995). *Abay'ın Eserlerinden Seçmeler*, Türksoy Yayınları, Ankara.

Reference

- Aşa, E. (n.d.). İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun edebî çehresi. *Journal of Turkish Language and Literature*, 27, 48.
- Avezov, M. (2004). *Abay colı: Novel-epopee* (Vol. I). Almaty: Cazuşı Publishing House.
- Ayan, E. (2017). *The mirror of an era: Abay Kunanbay and the "Kara Sözler"*. Ankara: Ahmet Yesevi University Press.
- Iskakuli, D. (2022). Yunus Emre ile Abay: Manevi devamlılık. *International Journal of Yunus Emre Social Sciences*, 5 (June), 1–7.
- Duisebayeva, D. (2020). Love in the poems of Abay Kunanbayoğlu. In *Proceedings of the International Abay Kunanbayoğlu Symposium on the 175th Anniversary of His Birth, November 25–27*. (pp. 155–167).
- Erdoğan, B. (2021). *Yunus Emre, Divan (Fatih Manuscript)*. Ankara, Yunus Emre Institute Publications.
- Esim, G. (2016). *Hakim Abay* (B. Sürekli & G. Arıstanova, Trans.). Konya, Çizgi Publishing House.
- Fromm, E. (2007). *The art of loving* (Ö. Saatçi-Karadana, Trans.). İzmir, İlya Publishing.
- Hopaç, M. (2013). An essay on the effects of Abay Kunanbayev's ideas on Kazakh enlightenment. *Academic Review Journal*, 37, July–August, Celalabat, Kyrgyzstan.
- Kunanbayev, A. (1986). *Collected works in two volumes* (Vol. 1: Poems and poems).
- Imam al-Ghazali. (n.d.). *Kalplerin keşfi*. İstanbul: Saadet Publishing.
- Koç, E. (2000). Love and passion in the thought of Plato and Yunus Emre. *World of Philosophy*,

32, 2000/2.

Özen, Y., & Gülaçtı, F. (2010). Sensory field learning of love and theories of love (Legends of love). *Middle East Technical University Journal of Social Sciences Research*, 1(2), December.

Sevgi, A. (2012). On the universal nature of human love in Yunus Emre. *Turkish Studies*, 7(1), 99–103.

Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı*. Ankara, Ministry of Culture and Tourism Publications.

Toprak, B. (2006). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul, Odunpazarı Municipality Publications.

Zeyneş, İ., & Çınar, A. A. (1995). *Selections from the works of Abay*. Ankara, TÜRKSOY Publications.

Самет Азап

Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

(E-mail: sametazap@kastamonu.edu.tr)

Абай Құнанбаев пен Юнус Эмре философиясындағы сүйіспеншілік

Аңдатпа. XIX ғасырда алғашқы үлгілері қалыптаса бастаған қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы саналған Абай Құнанбаев – қазіргі қазақ әдебиетінің ең маңызды өкілдерінің бірі. Ол алған білімі мен сусындаған қайнар көздерінің нәтижесінде қалыптастырған жаңа әрі заманауи философиялық көзқарастарымен кейінгі көптеген ақындарға шабыт берді. Әсіресе оның Қара сөздері мен өлеңдері қазақ әдебиетіне тың серпін әкелді. Абай философиясының өзегінде – адам. Ол адамға тән қасиеттерді сипаттай отырып, халықты надандық, ізгілік, достық, сүйіспеншілік, махаббат, адалдық, мейірімділік, дәстүр мен әдет-ғұрып секілді көптеген ұғымдар төңірегінде ойлануға жетелейді. Қазақ қоғамындағы кемшіліктерді, надандық пен жалқаулықты сынаған Абай Қара сөздерінде өткір тіл қолданды. Оның сыны тек қазақ халқына ғана емес, барша мұсылман қоғамына және жалпы адамзатқа арналды.

Абай секілді Юнус Эмре де өз дәуірінің асқақ дауысы әрі ғасырлардан асып жеткен үннің символы болды. XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басында өмір сүрген түрікмен дервіші Юнус Эмре – түрік әдебиетінің аса көрнекті ақындарының бірі. Ол тарихта махаббат пен сүйіспеншілік жыршысы ретінде белгілі. Шығармаларында ең көп қозғаған тақырыбы – сүйіспеншілік пен махаббат. Жаратушыға деген сүйіспеншіліктің нәтижесінде барлық жаратылысты сүю қажеттігін уағыздады. Адамға деген сүйіспеншілік болмаған жағдайда, тіпті ғибадаттың өзі мәнсіз екенін жырлады. «Мен адамдардың жүрегін жасауға келдім» деген Юнус Эмре арқылы түрік тілі махаббат пен мағына тілі ретінде қайта түлеп, жаңа болмысқа ие болды.

Оның шығармаларындағы басты философия – Абайдікі секілді адам және оған тән ең асыл құндылық – сүйіспеншілік. «Жаратқанды Жаратқаннан сүйемін» деген Юнус Эмренің ойы мен «Адам баласының ақыретте жауап берері – жаратылыстағы әділет пен сүйіспеншілік» деген Абайдың көзқарасы өзара үндеседі. Әртүрлі кеңістікте, түрлі қырынан қарастырылғанымен, екеуінің де философиялық жүйесінде ең көп көрініс тапқан ортақ ұғым – сүйіспеншілік. Адамға деген махаббат төңірегінде тоғысқан бұл екі ақынның әрі рухани, әрі іләһи сүйіспеншілік туралы көзқарастары ғасырлар бойы талай адамға жол көрсетіп келеді. Мақалада Абай мен Юнус Эмренің сүйіспеншілікке қатысты көзқарастары талданып, салыстырылып қарастырылады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, Юнус Эмре, сүйіспеншілік, қазақ, адам.

Samet Azap

*Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye
(E-mail: sametazap@kastamonu.edu.tr)*

Love in the Philosophy of Abay Kunanbayev and Yunus Emre

Abstract. Abay Kunanbayev, considered the founder of Kazakh written literature that began to emerge in the 19th century, is one of the most significant representatives of modern Kazakh literature. With the education he received and the sources that nourished him, Abay introduced new and modern philosophical views that inspired many poets after him. Especially his Words of Edification (Kara Sozder) and poems brought innovation to Kazakh literature. At the center of Abay's philosophy stands the human being. While describing human characteristics, he also urges people to reflect on concepts such as ignorance, kindness, friendship, love, honesty, generosity, and traditions. Criticizing the shortcomings, ignorance, and laziness within Kazakh society, Abay often employed a sharp tone in his Words of Edification. Although his criticism targeted the Kazakh people in particular, in reality, it extended to the entire Muslim community and humanity at large.

Similarly, Yunus Emre was the powerful voice of his time and a symbol of a message that transcends centuries. A Turkmen dervish who lived in the late 13th and early 14th centuries, Yunus Emre is one of the most prominent poets of Turkish literature. He has long been remembered as the poet of love. His poetry often emphasizes love and affection. He encouraged people to love all beings because of their Creator. He stressed that without love for fellow human beings, even worship would be meaningless. Declaring "I came to build hearts," Yunus Emre gave Turkish language a new identity as a language of love and meaning.

The core philosophy of his poetry, like Abay's, is centered on the human being and love as its most essential value. The thought of Yunus Emre - "I love the Creator because of the creation" - parallels Abay's idea that "humans will be held accountable in the afterlife for justice and love in their creation." Although their approaches differ and they lived in different geographies, the most prominent common concept in their philosophical views is love. United around the idea of human love, their perspectives on both earthly and divine love have guided countless people across centuries.

This paper will present and compare Abay and Yunus Emre's views on love.

Keywords: Abay Kunanbayev, Yunus Emre, Love, Kazakh, Human..

Yazar hakkında bilgi:

Samet Azap – Filoloji Doktoru, Doç., Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4047-1443>

Автор туралы мәлімет:

Самет Азап – филология ғылымдарының докторы, доцент, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4047-1443>

Information about authors:

Samet Azap – Doctor of Philology, Lecturer, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4047-1443>

IRSTI 17.82.90

Research article

N. Berikkyzy*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.**(E-mail: nursik_141@mail.ru)***Analysis of Askar Egeubaev's Work in the Field of Literary Criticism**

Abstract. In analyzing Askar Egeubaev's work literary criticism not only gives an aesthetic assessment of the work of art, but also analyzes how the depicted reality of life has turned into artistic reality, explains its essence, identifies and gives direction to the current peculiarities of literary life. The national character of Askar Egeubaev's poetics is a special feature of the poet's work. He is a great poet who has been able to show himself in this regard in every possible way. He is a patriotic poet, and he says about the patriotism problems in his works, connecting his great humanity, who bowed heads before his native land and people, their customs and traditions, with national ideas in his poems. One of the differences between literary criticism in his work and the history of literature is that it analyzes today's works and evaluates them from the point of view of the modern era requirements. Although criticism arose in ancient times, for a long time it could not go beyond the author's direct liking or disliking of a work of art, and as the literature genre began to develop the goals and tasks of literary criticism also became stronger. Also, the history of the birth and development of Askar Egeubayev's critical thinking was different in each period and literature.

The article not only talks about the poet's great respect for the Kazakh people and their life principles, great personalities, sacred language and land, but also emphasizes that it is an exemplary and moral act. In general, it is worth mentioning that the issue of patriotism in the poet's poetry makes a great contribution to the education of the next generation.

Keywords: literary criticism, literary criticism, poetics, prose, patriotism, national interest, value

DOI: <https://doi.org/10.71078/c9a2k922>

Received: 09.08.2025; Accepted: 29.09.2025; Available online: 3.10.2025.

Introduction

You cannot navigate the boundless world of literature with the work of one of its representatives. However, just as it is not necessary to drink the water of a well to know the taste of its water, I believe that by talking about the poetry of one poet, you can learn some truth about the literature of a country.

The literature of each country has its own period of growth. The 60s-70s of the 20th century are called the golden age of Kazakh literature, especially Kazakh poetry. The list of writers who raised Kazakh poetry to a new level during that period, such as Tolegen Aibergenov, Mukagali Makataev, Mendekesh Satybaldiev, Mukhtar Shakhanov, Fariza Ongarsynova, etc., is continued by the names of the next people: Iranbek Orazbayev, Yesengali Raushanov, Askar Yegeubay, Ulykbek Esdauletov, Temirkhan Medetbekov, Kenshilik Myrzabekov, Askar Kirebayuly, etc. Like other contemporaries, Askar Egeubay was a poet of his era, the Soviet era. He firmly believed in the equality idea, freedom, and the future of socialism. He spoke about the struggle and labor of his contemporaries on that way. To a certain extent, it is not difficult to notice the traces of campaigning in his poems. However, he did not remain a slave to pure ideology. The mood, thoughts, and feelings of the poet, who could not fit into the narrow mold of the time

and could not freely expand his horizons, are clearly visible in his works.

Nevertheless, Askar Egeubay is a great poet. He did not imitate anyone, did not flatter, did not «collect any flaws or shortcomings», and «speaks his own words». He managed to become a unique person created from «poetry and state». He was recognized by the reading public. He raised the spirit of Kazakh poetry. Poetry gave wings to the word, gave courage, and improved poetic forms.

Therefore, we believe that literature lovers need to re-read, recognize, and understand the poet during the period of independence. It is necessary to form a new perspective that analyzes the poet's works from the perspective of the idea of humanity as a whole. We will then accurately recognize both the height he reached and the place where he said, «Oh, I couldn't say it!». We will see the greatness of Askar Egeubay, that he is among the greatest people who have climbed to the highest peak of poetic art.

As the poet Zhuban said, «The poem is not good if it doesn't say about good things» A. Egeubayev is one of our poets who, by nature, added a powerful accent to the dark Kazakh poetry, and sang the truth of the unstable era with an inspirational sense that was not only inspiring but also free. His works do not need to be analyzed for modern readers, let alone introduced. Therefore, the poet, who was especially appreciated by the poetry-loving community of our native people as a perfect and complete work, made a significant contribution to Kazakh poetry with his many selected poems such as «Kyran Gumyr», «Oliara», «Oylan Kazakh», «Zheltoksan», «Alaman», «Taikazan», «Mys shahary», «Shu batyr», «Sphinx», «Kala salgan Kazakhtar». He was also constantly engaged in translation works. In particular, his translation of the pearls of ancient Turkic literature was not only a difficult turning point in the creative life of the writer, but also a remarkable phenomenon in the history of Kazakh spirituality in the 20th century. It would not be an exaggeration to say that this step of Askar Egeubayev was the beginning of the first significant revival and renewal in our literature.

Materials and methods

Askar Egeubay was an epic poet, one of the talents who enriched the genre of the poem in Kazakh poetry in terms of content and form. He wrote many expressive poems written on various topics, in a mysterious and melodious lyrical-philosophical, thoughtful and fiery romantic-publicistic tone. Undoubtedly, they will also be critically analyzed, seriously evaluated, and will become the basis for a worthy conversation.

The article provides a comprehensive analysis of the literary monuments texts based on Askar Egeubay's works related to the study of ancient Turkic heritage. There has been determined artistic system in the texts of ancient literary monuments.

Academician S. Kirabayev: "The study of people's mood brought Askar to the history of the Kazakhs, to the eras of its origin. He studied the spiritual wealth of the Turkic world. His epic poems («Taikazan», «Shu batyr», «Mys shahary», «Zhyl basy», «Saraishyk») are designed to reveal and sing the secrets of the reality of that era, which are instructive for today. The author was so immersed in medieval monuments that he was inspired to write a novel-essay «Zhusip Balasagun» (2005). The most important thing is that Askar erected a monument to himself with his own labor» (Qirabaev, 2000).

Independence of our country opened the way for a new way of thinking of the nation, the discovery of new sides of knowledge, the spiritual science revival. He began to pay attention to new aspects of research in determining the history of literature, the laws of development, the artistic world of the work, and the individuality of the art of speech. In the works of S. Kirabayev «Independence of the Nation and Literature» (1995), Sh. Eleukenov «Literature and the Destiny of the Nation» (1997), our national literature was analyzed in a new way with an independent system of thinking (Qalqabaeva, 2021).

Results and discussion

The first poem «Kyran Gumyr» is a lyrical and philosophical poem, characterized by its accuracy and truthfulness, which successfully revealed a moment in the life of the great writer M. Auezov. «Kyran Gumyr» was published in 1974 and received positive reviews from literary critics. Arkabay Dadebayev, who studies the poet's heritage, wrote: «... «Kyran Gumyr» was one of the poet's first broad-minded works. The epic «Alaman», published in 1995, is unique in its own destiny and nature. Between these two poems, the poet's poems, such as «Zheltoksan», «Oliara», «Oylan Kazakh...», which covered the tense periods of the people's fate have been published. If we say that the epic «Alaman» is the peak of Askar's epic poetry, then before this period he wrote a number of notable works both in literary criticism and in the field of Turkic studies. What does the writer write, what did he do, from what part did he appear?! How close can he get to the hearts of the people? The writer's work can be evaluated only in this context. I am not just giving two significant epics from the poet's creative life as examples. «Kyran Gumyr» is an epic that focuses on the events of one of the most tense moments in the life of Mukhtar Auezov. It received a good review in literature. I say this because I am a sympathizer of Auezov's heritage. At that time, one of the first poems written by the young poet, the arshin «Kyran Gumyr», seemed to be the first successful and successful step of the young poet in a large genre. At that time, people could have paid attention to the young poet's epic only because they were interested in the facts related to the life of the beloved Mukhan.

Having recognized the historical truth in the poem that a boy named Oraz, who came from the countryside, was going to become a great poet, Mukhtar Auezov returned to Ust-Kamenogorsk to listen to that artist. This time, the father of the singer, Uder Aksakal, presented the writer with an eagle as a gift. Mukhtar left the eagle with the arshin, saying that he would get it when he came back. However, he could not return - he died in Moscow from a serious illness. Hearing this news, Uder Aksakal sighed heavily and sent the eagle to freedom. The poet describes this situation as follows:

*Umyta alman, kezderdi sol ak tandai,
Otken kunder kus bop kanat kakkandai.
Mukhtar ozi sanasinda halyktinn
Birge eseip, samgap bara zhatkandai* ("Kyran Gumyr") (Egeubai, 2006).

The artistic solution in the poem is that Mukhtar's life is equal to the life of an eagle. Yes, Mukhtar's life was a life equal to the life of an eagle. The poem is short and skillfully written. The language of the epic is easy to read, it captivates the reader and leads him forward. The author summarizes the poem in the following way:

*Makhabatpen, zhasymenen zhurektin
Bir anyzdi kasipten zhyr ettim.
Uly Mukhtar, has onerdin ruhy,
Baurasin dep sanasyn zhas tulektin....* ("Kyran Gumyr") (Egeubai, 2006).

After reading the poem, you will be surrounded by warm feeling. We see the greatness of the Kazakh people, who were able to glorify their great ones, the wisdom of finding such qualities as humanistic intelligence, honesty, loyalty to friendship in only one great writer.

The national character of Askar Egeubayev's poetics is a special feature of the poet's work. He is a great poet who has shown himself in this regard in every possible way. He is a patriotic poet, and he writes about the problems of patriotism in his works, connecting his great devotion to his homeland and people, their customs and traditions with the national ideas in his poems.

It is worth noting that the poet not only respects the Kazakh people and their life principles, great personalities, sacred language and land, but also sets good example. In general, it can be said that the patriotism problem in the poet's works makes a great contribution to the education

of the next generation. We have analyzed the miracle of the poet's artistic skill and agility in making artistic decisions, as a multitalented person, who speaks about the many secrets of life and speaks about it with a spirit.

The poet's epic poetic spirit is most fully manifested in his epic poem «Alaman». The core of the epic is also based on historical facts and real events related to the Alaman race during the great Abai festival in 1995. When talking about these, it is impossible not to recognize and understand the writer's mature and perfected power in the epic genre. You feel the poetic inspiration, like a lute, that is like a flute that is played with its mouth. With that poetic power and that close-to-life authenticity, Askar Egeubayev's epic poem has taken its place among the best works.

«The Alaman race story published at the end of 1995, was familiar to the general public even before the work was written. The tragic event of the Alaman race during the Abai festival in Zhidebay was a word that was in the hearts and mouth of every Kazakh at that time. The poet's skill, as well as his quick perception of the subject, which the people admired and thirsted for, opened the door to a wonderful creation of modern Kazakh poetry. The poem, tragic and touching events revived the mood long familiar from the tragedy in the reader's mind» (Ahmetov, 2008). Z. Akhmetov's conclusion indicates poet's skill which revealed the vitality and unique nature of the epic work. The poet shows a good example of artistic skill and thoughtfulness, of the ability to weave events into the fate of the people in the poem:

*Aitar zherde, aitpai akyr, shydaman,
Tarakanga baige tikken bul adam!
Burgege de baige tikken bul adam!
Itterdi de talastyryp kynadai
Ateshterdi «urit soktap» shulagan!
Muning bari oiyna aste kirmegen,
Kairan babam, kairatindi pir korem.
Zhetpeitindei bolsa dagi birdenem,
Keide zhaksi bilmegendi bilmegen...
Kumai tazy, kyran burkit, saigulik,
Kazagymnin zhan azygy aigili.
Er kanati tistenegen zhuirik at,
Sol kanatpen kundi kushkan, aidy ilip.
Baige tikse, arnagan tek zhylkyga,
Zherding bultyn koskan kokting bultina..... («Alaman») (Egeubai, 2006).*

Here, the love of a child who gazes with loving eyes at the perfect beauty of his native land, filled with joy in his soul and body, patriotism, a fundamental artistic idea that honors Kazakh traditions and character, and the personalities of citizens who have worked tirelessly to build a bright palace of the future with their creative work, come together with sincerity and a logic that only a skilled writer can imagine.

The poem contains a wonderful picture, along with the nature beauty, a great sacred feeling that breaks your soul and burns your core, a true, warm love for your native land. The sincerity and persuasiveness of this feeling are also amazing. New proverbs and sayings of modern literature are also in accordance with the poetic nature and model of these.

When we discuss proverbs and sayings, aphorisms, and winged witty sayings, we rely on the theory of the beloved Akhmet Baitursynov. Akhmet Baitursynov classifies proverbs, aphorisms, and folk sayings into the poetic branch of Kazakh oral literature. The folk literature characteristics and structures such as poetic sayings and folk sayings, which the great Kazakh scholar wrote are often seen in the works of ancient Turkic literature we are talking about (Egeubaev, 1999).

Literary critic, well-known scholar Zeynolla Serikkaliev said about the nature and teachings of the poem: "This is a saga about honor. A poem of honor. A work that will make you see noble qualities and fill your heart. A monument to the perseverance of a child who continued the way of his deceased runner and crossed the finish line with his two lungs in his hands – a Kazakh child's memory. If we want to become a nation, let us only wish that such words of art that honor every virtue that shines through will always develop" (Serikqaliev, 1984).

From the outside, the event in the saga is an event that many witnessed during the chaotic race at Abai's great wedding. Askar looked at that event that made many people tremble with poetic and philosophical eyes. It depicts the aspiration of a young boy who died of exhaustion as he approached the finish line. Instead of an exhausted race, a boy who whipped himself runs through the crowd. If you look at it this way, it seems like a topic that would fit into the scope of a single poem. However, the poet seeks and finds a greater meaning in it. The structure of the epic is divided into six thematic cycles, like a race. Throughout the «Alty ainalym», the poet not only describes the horse's race, he creates a psychological plot intertwined with the inner world. In six circles, the intertwining of man and time, nature and the waves of the soul, the intense tension, the heat of thought, feeling, and character, does not let the reader out of his grip for a moment. In the section «Kazakh dalasi»:

*Kairan dalam!
Korgende kairan kalam,
Kazyk tappai kialga sairandagan...
Ien baylyk, kenistik, zhailau zhagam...
Atten bari buirsin kairan magan?!
Beu, kazeken bailikti keship zhurip,
Kakir-shukir dunie kalai zhisyn... («Alaman») (Egeubai, 2006).*

The inner connection between the boy and the horse awakens a mysterious and pure feeling of creation. In the poem, the soul of the horse, flying brightly, landing on the horse, and dragging it to the finish line, the last breath of the race horse, the gurgling of the angelic child's feelings, alternating with the soul of the soul, are undoubtedly a manifestation of the search for the soul that expands the scope of Kazakh poetry. In the epic poem «Alaman», the famous incident from the Alashka Abay festival (the horseman, who came first and cried because of the sudden death of his horse, who came first, and ran across the finish line with his wise courage, rolled up his sleeves, and ran with his head held high, was not taken into account by the judges who judged the race with the wisdom inherent in his dances) is depicted in a poem that is as beautiful and majestic as the Alashka Abay festival. It is a punishment for the heroes, a punishment for the heroes who are not aware of their customs and traditions.

Taking another example, the Kyrgyz researcher O. Karaev mentions words such as sword, axe, arrow, whip, shield in the «Kutadgu bilik» (Karaev, 1981). He lists a number of words related to livestock farming, military life, and natural characteristics (barley, milk, wool, stallion, sheep, archer, cheesemaker, etc.). There is no doubt that these words are not unique to any Turkic people. We also find such word cognates and uniqueness in the Central Asia, the Caucasus peoples' languages and the Russian Turks.

Scientist Rabiga Syzdykova says about this phenomenon: "Of course, the presence of certain words or figures in the mother tongue of monuments and modern Turkic languages, or in this one, cannot prove at once that they are the heritage of the people who have mastered that language," but nevertheless concludes that it has had an impact on both oral and written forms of the Kazakh literary language (Syzdykova, 1993).

His friend and fellow student, the art critic Zhursun Yerman, in his memoirs "In the Race of Life...": "The Askar of our group was cut off at the moment when he became the Askar of all Kazakhs. He wrote the poem "Alaman". In it, the poet skillfully described how a brave

runner first reached the shelf and fell. The same fate befell Askar himself. He also reached the shelf in the life race and stumbled. He could not win his race. One of the features of the poem "Alaman" that inspires a person is its harmony with the breath of modern times. This is today's Kazakhs' fate. Askar's this epic poem, which depicts the Abai festival in a poetic form, is today's «Kulager». Embroidering the fate of a nation through a single event is a feat of poetic skill. This epic poem is about the contradictory and complex dynamics of man and society. The fate of a Kazakh boy in a fierce battle is the fate of the Kazakh people and the country in the modern world. The Abai festival alternates and intertwines. The poet speaks competing with the unstable flow of these two channels. This is, without a doubt, a work born from the rapid confluence of talent and skill, knowledge and intuition, which he fully concludes with the following statement: (Erman, 2000).

The pathos of the following lines from the chapter «Alaman-Anyz» of the work «Alaman» («Epic of Honor») does not decrease even a bit until the end of the epic: «Kos shekeden kun tiip, tuiaginda – kum kuip, tobende – aspan tungiuk tula-boiga zhyyn kuip, suiylp kan, birde uiyp, omyrauda oinap mung kuiyn, zheter zherge zhete almai, oza bir shabu – bir kiyn, oza bir shappau bir kuik!» At the end of the poem, the poet is moved: «My dear boy - Kazakh, I will write back the wound that has fallen on your soul.» In general, a mysterious and fair competition of the alaman creation. The fate of Akan and the «Kulager» of dear Ilyas inevitably come to mind. The fact that the thoughtful poet Askar responded to a shocking fact of the great gathering in this way cannot fail to impress anyone with the courage inherent in the power of poetic art.

The prominent literary critic T. Kakishuly evaluates the epic poem «Alaman» as follows: «The poem, poured out with the hoof of a horse in the clear channel of the epic poem Ilyas, is also a high point of Askar Egeubayev's poetic biography» (Kakishuly, 2001). Even today's generation recognizes that this work is worthy of that assessment.

We would like to dwell on the research works and creativity of Askar Egeubayev in detail:

The second volume of the collection of selected works of the outstanding poet Askar Egeubayev has collected his poems and epics. The poet's epics «Kyran Gumyr» (about M. Auezov's life), «Sphinx», «Saryarka», «Oylan, Kazakh», «Zheltoksan», «Astana», «Shu Batyr», «Alaman», «Saraishyk», «Baghdad Khikayasy», «Taikazan», «Mys Shahary» (Baghdad Khikayasy), «Zhyl Basy», «Makhabbat kitaby», «Dunie zhalgan, zhan zhalgyz» and other poems and epics are presented in a group. They are rich in historical data, artistic poetic works depicting the complex fate of the Kazakh people. The system of epics, which tells the history and fate of towns in the Kazakh steppe, forms an artistic poetic network in itself. Philosophical reflections about the country and land, society, and contemporaries are presented in a systematic manner, with a breadth of artistic worldview.

The poet's first collection, «Moldir tuma: pema men olender,» includes a group of poems and a poem called «Kyran Gumyr.» In his lyrical poems, the author reflects on the times and contemporaries, on his native land nature, and on youth. In the epic, the great artist Mukhtar Auezov, taking a moment from his life, tells a story about the art heritage of the inheritance of generations, and the study of traditions. The language of his poems is conveyed by beautiful, clear metaphors. The best previously unpublished poetic works written in recent years by the famous poet and scholar Askar Egeubayev in «Alaman: The Book of Epics» have been collected. «Zheltoksan», «Alaman», «Oliara», «Oylan, Kazakh!» In his epics, the poet expressed the difficult life of the Kazakh people on the great path of independence, the breath of contradictory renewal in the language of poetry, while the mysterious epic called «Myn bir tunnen son...», which captures the mysterious feelings and harmonious moral image of our contemporaries in the music of a mysterious poem, is a unique book in terms of content and style.

The new poetry book of the outstanding poet, literary researcher, Doctor of Philology Askar Egeubay, «Taikazan: Epics and Poems», has been supplemented by a series of epics that

describe the history and fate of Kazakh steppe towns. His lyrical poems about the country and land, society, and contemporaries, as well as philosophical reflections, reveal new sides of talented artist's search.

The poet's works, which harmoniously combine mystery and intellectual sophistication, and his own signature in literature, stand out in the modern world of poetry with their unique literary character.

The epics «Taikazan», «Shu batyr», «Mys shahar (Baghdad story)», «Zhylbasy» and poems filled with modern secrets are valuable works as a poetic chronicle of the era of the revival and revival of the Kazakh people. Askar Egeubayev's book «Syr men symbat» as a whole considers one issue - the state of modern Kazakh poetry. The author, analyzing significant works published in the last ten years, reflects on the poetry genre features in terms of innovation, skill, time and heroism, aesthetic ideal, and poetic worldview. In particular, the topic of the search for poetry by later generation representatives who entered literature in the seventies is the topical theme of the work. The scientist's book «Syr men symbat» is distinguished not only by its compositional integrity, the topicality of the issues raised, but also by its broad scope.

Conclusion

In short, Askar Egeubayev is a figure born to lead the public life. His poetic feature is national height. As a national poet, he loved his native people infinitely. He devoted all his talent and energy to making them known not only in the Union, but also to the world. The Kazakh people beautifully depicted the dangerous path of the past history and skillfully depicted the formation of the destiny of the nation. He revealed the national features and qualities of the Kazakhs. A sense of nationalism characterized his entire creative life. He was widely recognized as a lyrical and epic poet, translator, and outstanding organizer of literary work.

In order to contribute to the development of Kazakh lyricism, the poet was always working on improving and perfecting his artistic skills. Although he left behind a rich legacy and a considerable artistic treasure. The poet's beautiful and mysterious poems have been tested by the of time and have become a spiritual source that is necessary to people. He made a great contribution to deepening the content of Kazakh poetry and improving its form.

A talented artist who brought a historical theme to Kazakh literature, especially to artistic prose, who deeply understood the power of the word art, who, no matter what topic he touches on, puts forward the mysterious world of man, reflects on this environment, and does not list documents and events in his works that have inspired various thoughts about the history of the nation. Askar Egeubayev, who is skilled in describing the artistic chronicle of that historical period, the time and space of that period, the fate of an individual person with the psychological phenomena in the soul of the hero and the movement of spiritual upheavals in his mind, is a unique phenomenon in Kazakh literature, taking into account our national values.

Briefly saying we see Kazakhs' true national poetry in Askar Egeubayev's work. Apart from the fact that the sacred Kazakh land and water, mountains and steppes are reflected in the Askar Egeubayev's poems, his unique perspective, unique expressive language, and inspiration have given immortal life to the words. I believe that the poet's works are of great importance in developing in young people qualities such as citizenship, courage, patriotism, and nationalism, and in developing patriotism among younger generation.

References

Ahmetov, Z. (2008). Üş tağan (alğy söz ornyna) [Three horseshoes (instead of a foreword)]. In *Alaştıñ Asqary: Maqala, öleñ, estelikter* [Asqar of Alash: Articles, poems, memories]. Almaty,

Arda.

Egeubaev, A. (1999). *Ejelgi дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі* [The artistic system of Kazakh literature in ancient times]. Almaty, Aikos.

Egeubai, A. (2006). *Taңdamaly ығармалар жинағы* [Collection of selected works] (Vol. 1). Almaty, Ölke.

Erman, J. (2000, March 29). Asqar asqan asu [Askar is a great leader]. *Almaty aqşamı.*

Käkişüly, T. (2001, June 8). Qazaqtyñ tarihyn da, ädebietin de baiytqan eñbek [A work that enriched both Kazakh history and literature]. *Ana tılı.*

Karaev, O. (1981). O terminah i nazvaniah v poeme "Kutadgu bilik" [About terms and names in the poem *Kutadgu bilik*]. *Sovetskaia türkologia*, (3), 86.

Qalqabaeva, S. (2021). *Ädebiettanudyñ teorialyq mäseleleri* [Theoretical issues of literary studies]. Almaty, Qazyğürt baspasy.

Qirabaev, S. (2000). *Täuelsizdik ruhymen* [In the spirit of independence]. Astana, Foliant.

Serikqaliev, Z. (1984). Tülpar tüiağymen tögilgen jyr [A poem poured out with the hoof of a horse]. *Jüldyz*, (2).

Syzdyqova, R. (1993). *Qazaq ädebi tilinñ tarihy* [History of the Kazakh literary language]. Almaty, Ana tılı.

Әдебиеттер тізімі

Ахметов, З. (2008). Үш таған (алғы сөз орнына). *Алаштың Асқары: Мақала, өлең, естеліктер*. Алматы, Арда.

Егеубаев, А. (1999). *Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі* (Монография). Алматы, Аикос.

Егеубай, А. (2006). *Таңдамалы шығармалар жинағы* (Т. 1). Алматы, Өлке.

Ерман, Ж. (2000, 29 наурыз). Асқар асқан асу. *Алматы ақшамы*.

Караев, О. (1981). О терминах и названиях в поэме «Кутадгу билик». *Советская тюркология*, (3), 86.

Кәкішүлы, Т. (2001, 8 маусым). Қазақтың тарихын да, әдебиетін де байытқан еңбек. *Ана тілі*.

Қалқабәева, С. (2021). *Әдебиеттанудың теориялық мәселелері*. Алматы, Қазығұрт баспасы.

Қирабаев, С. (2000). *Тәуелсіздік рухымен*. Астана, Фолиант.

Серікқалиев, З. (1984). Тұлпар тұяғымен төгілген жыр. *Жұлдыз*, (2).

Сыздықова, Р. (1993). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Алматы, Ана тілі.

Н. Берікқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
(E-mail: nursik_141@mail.ru)

Асқар Егеубаевтың көркем шығармашылығын талдау

Аңдатпа. Асқар Егеубаевтың шығармашылығын талдауда әдеби сын көркем шығармаға эстетикалық баға беріп ғана қоймай, бейнеленген өмір шындығының көркемдік шындыққа қалайша айналғандығын саралайды, оның мән-маңызын түсіндіреді, әдеби өмірдің бүгінгі ерекшелігін айқындап, бағыт сілтейді. Асқар Егеубаев поэтикасының ұлттық сипаты ақын шығармашылығының ерекше қыры. Ол өзін осы тұрғыда жан-жақты көрсете алған ірі ақын. Оның ұлтжанды, елсүйгіш ақын екенін, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының алдында тізе бүккен үлкен адамгершілігін өлеңдеріндегі ұлттық

идеяларымен сабақтастыра жырлаған. Шығармашылығындағы әдеби сынның әдебиет тарихынан бір айырмашылығы ол – бүгінгі шығармаларды талдап, оларға қазіргі кезең талаптары тұрғысынан баға беру. Сын көне заманда туса да, ол ұзақ уақыт автордың тікелей көркем шығарманы ұнатуы немесе ұнатпауы дәрежесінен аса алмайды, және әдебиеттің жанрлары жіктеліп, өркен жая бастаған сайын әдеби сынының мақсаты мен міндеті де күшейе түседі. Сондай-ақ Асқар Егеубаевтың сыншылдық ой-пікірдің туу да, өркендеу тарихы әр кезеңде, әр әдебиетте әр қилы болды.

Мақалада ақынның қазақ халқы мен оның өмірлік ұстанымдарына, ұлы тұлғаларына, қасиетті тілі мен киелі жеріне зор құрметпен қарайтынын сөз етіп қана қоймай, үлгі аларлық, өнегелі іс екенін ерекше айтқан жөн. Жалпы, ақын поэзиясындағы патриотизм мәселесінің ұрпақ тәрбиесіне зор үлес қосатыны сөз болады. Сан қилы талант иесінің, өмірдің сан алуан сырларын тілге тиек етіп, оны асқақ рухпен айтуы ақынның суреткерлік шеберлігінің, көркемдік шешімдер жасаудағы ұтқырлығының ғажайыптығын саралап айқындадық.

Түйін сөздер: әдебиеттану, әдеби сын, поэтика, проза, патриотизм, ұлттық мүдде, құндылық.

Н. Бериккызы

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: nursik_141@mail.ru)*

Анализ художественного творчества Аскара Егеубаева

Аннотация. Анализируя творчество Аскара Егеубаева, литературная критика не только дает эстетическую оценку художественному произведению, но и дифференцирует то, как реальность изображенной жизни превратилась в художественную реальность, объясняет ее значение, определяет сегодняшнюю специфику литературной жизни и направляет ее. Национальный характер поэтики Аскара Егеубаева-особый аспект творчества поэта. Он крупный поэт, который смог проявить себя в этом контексте. Он был националистическим, любящим поэт, в своих произведениях он воспевал вопросы патриотизма в сочетании с национальными идеями родного края и народа, его традиций и обычаев, его великой человечности, преклонившей колени перед ним в своих стихах. Одним из отличий литературной критики в творчестве от истории литературы является анализ современных произведений и оценка их с точки зрения требований современного периода. Несмотря на то, что критика зародилась в древности, она долгое время не может превышать степени прямой симпатии или неприязни автора к художественному произведению, и по мере того, как жанры литературы классифицируются и процветают, цель и задача литературной критики также становятся сильнее. Также у Аскара Егеубаева была история рождения и процветания критического мышления на каждом этапе, в каждой литературе.

В статье следует особо отметить, что поэт не только с уважением относится к казахскому народу и его жизненным принципам, великим личностям, священному языку и Святой Земле, но и является примером, нравственным делом. В целом, проблема патриотизма в поэзии поэта вносит большой вклад в воспитание поколений. Мы выделили чудеса художественного мастерства поэта, его мобильности в создании художественных решений, рассказав о самых разных тонкостях жизни.

Ключевые слова: литературоведение, литературная критика, поэтика, проза, патриотизм, национальный интерес, ценность.

Information about author:

Berikkyzy Nursaule – PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2481-8890>

Автор туралы мәлімет:

Берікқызы Нұрсәуле – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты. Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2481-8890>

Сведения об авторе:

Бериккызы Нурсәуле – PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2481-8890>

GTAR 17.07.41
Bilimsel makale

Döne Arslan

Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.
(E-mail: darslan@kastamonu.edu.tr)

Abay Kunanbayev'in Şiirleri ve Kara Sözlerinde Toplumsal Değerlerin Temsili

Özet. Bu tebliğ, 19. yüzyıl Kazak toplumunun sosyal ve düşünsel dönüşüm sürecinde önemli bir figür olan Abay Kunanbayev'in şiirleri ve Kara Sözüleri aracılığıyla toplumsal değerlerin nasıl temsil edildiğini incelemektedir. Abay, sadece bir şair değil, aynı zamanda bir ahlak filozofu ve halk aydını olarak Kazak kültürünün modernleşmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Şiirlerinde bireysel sorumluluk, ahlaki erdem, çalışkanlık, eğitim ve dini bilinç gibi temalara yer vererek birey merkezli bir değer inşası gerçekleştirmiştir. Kara Sözüleri adlı nesir eseri ise bu değerleri daha doğrudan, sistemli ve eleştirel bir şekilde ele alarak toplumsal yapının aksayan yönlerini ortaya koyar.

Tebliğde, Abay'ın şiirleri ile Kara Sözüleri karşılaştırmalı olarak ele alınmakta; ahlak, eğitim, çalışkanlık, adalet ve din gibi temalar üzerinden biçimsel ve tematik paralellikler ortaya konmaktadır. Şiirlerde daha çok mecazlı, estetik bir anlatım ön plandayken, Kara Sözüleri'de yalın ve öğretici bir dil hâkimdir. Her iki türde de amaç, Kazak halkını cehalet, tembellik ve ahlaki yozlaşmadan kurtararak "adam bol" (insan ol) ideali etrafında bilinçli ve erdemli bireylerden oluşan bir toplum inşa etmektir. Abay'ın bu anlayışı, yalnızca 19. yüzyıl Kazak toplumunu değil, çağdaş Kazakistan'ın toplumsal ve kültürel yapısını da derinden etkilemeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, Kara Sözüleri, Kazak edebiyatı, Toplumsal değerler, Ahlak ve eğitim

DOI: <https://doi.org/10.71078/smndwc72>

Alındı: 09.08.2025; Kabul edildi:29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı, Kazak toplumunun kültürel, sosyal ve düşünsel yapısında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönüşüm sürecinin en önemli temsilcilerinden biri olan Abay Kunanbayev (1845–1904), Kazak halkının sadece şairi değil; aynı zamanda ahlaki önderi, düşünürü ve eğitimcisi olarak da kabul edilmektedir (Ayan, 2017: 1-3).

Abay'ın kaleme aldığı şiirler ve nesir formundaki Kara Sözüleri, dönemin geleneksel yaşam tarzı ile modern değerler arasında bir köprü vazifesi görmüş; bireysel erdemlerden toplumsal sorumluluğa kadar geniş bir yelpazede halkına rehberlik etmiştir.

Abay'ın eserlerinde işlediği temel değerlerin başında ahlak, eğitim, adalet, doğruluk, dinî bilinç, çalışkanlık ve bireysel sorumluluk gibi evrensel temalar gelir. Bu değerlerin her biri, sadece bireyin iç dünyasını inşa etmeyi değil, aynı zamanda toplumun ortak vicdanını güçlendirmeyi hedefler. Onun düşünce yapısında halkın cehaletten kurtulması, eğitime yönelmesi ve ahlaki bir toplum yapısının kurulması esas alınır (Sametova, 2024: 398). Bu yönüyle Abay, Kazak Aydınlanma hareketinin en önemli aktörlerinden biri olarak değerlendirilir (Hopaç, 2013: 1-2).

Şiirlerinde çoğu zaman doğrudan halkına seslenen Abay, bireylerin iç muhasebesini teşvik ederken toplumsal yozlaşmayı da sert biçimde eleştirmiştir. Cehalet, tembellik, riyakârlık, çıkarıcılık gibi davranışlar onun şiir ve düzyazılarında sıkça yerilen tutumlardır. Bu açıdan Abay'ın dili hem öğretici hem de sorgulayıcıdır. Abay'ın «insan olmak» ideali, sadece bireysel

erdemlerle sınırlı değildir; bu ideal, toplumun ilerlemesi ve ahlaki bir düzenin tesisiyle bütünleşmiştir (Beylur, 2023: 3).

Kara Sözler, bu ahlaki ve toplumsal öğretilerin en yoğun biçimde ifade bulduğu metinlerdir. Abay bu eserlerinde yalnızca nasihat vermekle kalmamış, aynı zamanda dönemin Kazak toplumuna dair derin bir eleştiri ve teşhis sunmuştur. Dinî inançların şekilcilikten arındırılması, eğitimin yaygınlaştırılması, halkın bilinçlendirilmesi ve ideal bir insan tipinin oluşturulması gibi konular Kara Sözlerin ana eksenini oluşturur (Sharifova, 2021).

Abay'ın hem şiirsel hem de düzyazı dilinde ortaya koyduğu bu değerler, modern Kazak kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Onun ortaya koyduğu fikirler, yalnızca 19. yüzyıl Kazak toplumunu değil, bağımsız Kazakistan'ın bugünkü toplumsal yapısını da derinden etkilemeye devam etmektedir (Ayan, 2017).

Bu tebliğde, Abay Kunanbayev'in şiirleri ve Kara Sözleri temelinde inşa ettiği toplumsal değerler sistemi çok boyutlu bir yaklaşımla analiz edilecektir. Bu bağlamda, Abay'ın eserlerinde ortaya koyduğu ahlaki ilkeler, eğitime yüklediği anlam, inanç ve birey-toplum ilişkisi gibi konular incelenerek, onun ideal insan ve toplum anlayışı açıklığa kavuşturulacaktır.

1. Abay'ın Şiirlerinde Toplumsal Değerler

Abay Kunanbayev'in şiirleri, Kazak toplumunun ahlaki yapısını sorgulayan, bireyleri eğitime, çalışmaya, erdemli davranışlara yönlendiren didaktik bir yapı taşır. Şairin amacı yalnızca estetik bir haz oluşturmak değil, aynı zamanda toplumda dönüşüm yaratacak değerleri inşa etmektir. Bu nedenle Abay'ın şiirlerinde ahlak, eğitim, birey-toplum ilişkisi ve çalışkanlık gibi temel toplumsal değerlerin yoğun biçimde işlendiği görülür.

Ahlaki İlkeler ve Erdemli İnsan Tipi

Abay'ın şiirlerinde ahlaki değerlere büyük önem verilir. Onun idealize ettiği insan tipi dürüst, alçakgönüllü, sabırlı, şefkatli, kanaatkâr ve vicdan sahibidir. Şair, "Beş dost" ve "Beş düşman" kavramlarıyla bireyin sahip olması ve uzak durması gereken davranış biçimlerini açıkça ortaya koyar:

"Pes nerseden kaşık bol, bes nersege aşık bol, adam bolam deseniz"

(Değersiz şeylerden kaç, beş şeye âşık ol; insan olmak istiyorsan...) (Kunanbayev, 1995: 112)

Bu beş temel değer; talep (istek), emek, derin düşünce, kanaat ve merhamettir. Bu şekilde Abay, ahlaki değerlerin yalnızca bireysel değil, toplumsal faydaya dönük olduğunu vurgular (Ayan, 2017: 114-115).

Cehalet ve Eğitimsizlikle Mücadele

Abay'ın şiirlerinde en fazla üzerinde durduğu sorunların başında cehalet gelir. Ona göre toplumun geri kalmasının temelinde eğitim eksikliği ve öğrenmeye karşı ilgisizlik yatmaktadır. "Bilim Bulmadan Övünme" şiirinde şöyle der:

"İlimsiz ahiret de yok, dünya da yok.

Gençliğimde bilimi önemsemedim, büyüyünce de elime düşmedi." (Kunanbayev, 1995, s. 103)

Bu ifadelerle Abay, cehaletin insanın hem bu dünyasını hem de ahiretini kararttığını dile getirir. Eğitimin sadece bir araç değil, insanın kendisini gerçekleştirmesi için zorunlu bir süreç olduğunu belirtir (Beylur, 2023, s. 4).

Çalışkanlık ve Tembellik Karşıtlığı

Abay, tembelliği toplumsal bir felaket olarak görür. Onun şiirlerinde tembellik; yoksulluk, rezillik ve ahlaki çöküntünün kaynağıdır. Şair bu durumu şu dizelerle ifade eder:

"Enbek etsen erinbey,

Toyadı karnın tilenbey."

(Çalışırsan yılmadan, doyar karnın dilenmeden.) (Kunanbayev, 1995, s. 88)

Bu yaklaşımda alın teri kutsanırken, tembellik toplumu geri çeken en büyük hastalık

olarak görülür. Abay, özellikle gençleri çalışmaya, üretmeye ve sorumluluk almaya çağırır. “Esas Önemlisi Ekip Biçmektir” adlı şiirinde:

“Bey olmak, Bolıs olmak marifet değil,
Çok çalışmaktan gayrı, hepsi de yalan!” (Kunanbayev, 1995, s. 99)

Toplumsal Eleştiri ve Sosyal Bozulma

Abay, sadece bireysel zaafı değil, dönemin yöneticilerini ve toplumsal çarpıklıkları da şiirlerinde hedef alır. Kadıların ve bolısların (yöneticilerin) rüşvetçi, ahlaksız ve halktan kopuk tutumlarını sert bir dille eleştirir:

“Atların sineklerden korunmak için yaptığı gibi durmadan baş sallama”
(Yöneticilerin sahte saygı ifadelerini hicveder.) (Ayan, 2017, s. 118)

Şairin bu dizelerinde, sömürge yönetimi altında yaşayan Kazak halkının ahlaki çöküşüne tanıklık eden bir aydın profili belirgindir.

2. Abay’ın Kara Sözlerinde Toplumsal Değerler

Abay Kunanbayev’in Kara Sözler adlı eseri, 19. yüzyıl Kazak toplumunun sosyal, ahlaki ve kültürel meselelerini ele alan derinlikli bir düşünce metnidir. Sohbet tarzında kaleme alınan bu 45 sözlük eser, sadece bireysel davranışlara değil, aynı zamanda dönemin sosyal düzenine, eğitim anlayışına, ahlaki yozlaşmaya ve yöneticilere dönük sert eleştiriler içerir. Abay, halkın geri kalmışlığı karşısında yalnızca şikâyet etmekle yetinmemiş, bu sorunların üstesinden gelebilmek için çözüm odaklı bir ahlak ve eğitim anlayışı geliştirmiştir.

Ahlak ve Erdem

Kara Sözler’de en fazla öne çıkan değerlerden biri ahlaktır. Abay, bireyin kişisel olgunluğunu sadece dini ibadetlerle değil, akıl, vicdan ve erdemle desteklenmiş bir yaşam tarzıyla tanımlar. On üçüncü sözde şöyle der:

“Hangi emre iman edilirse, onun gerçekliğine akıl ile varmak, akıl yolu ile delillendirmek imandır.”
(Kunanbayev, 1995, s. 81)

Bu ifadeyle, inancı körü körüne bir teslimiyet olarak değil, akıl süzgecinden geçirilmiş bir bilinç hali olarak tanımlar. Abay’a göre, ahlaki ve dini bütünlük için bireyde hem vicdan hem de akıl işlevsel olmalıdır.

Adalet ve Sosyal Eleştiri

Abay, Kara Sözler’de adaletsizliği ve toplumda yaşanan eşitsizlikleri eleştirirken, özellikle üçüncü sözde halkın yöneticileri olan bolıslık (muhtar) seçimlerinde yaşanan yozlaşmaya değinir:

“Halk arasındaki iyi insanların aleyhine, yalan yere ‘çaldı, yağmaladı’ diyerek suç isnat edilir. İftira ile seçim dışı bırakılırlar.” (Ayan, 2017, s. 66)

Bu örnekler, Abay’ın sadece bireyi değil, sistemi ve kurumları da hedef alan bir ahlakî reformcu olduğunu gösterir.

Çalışkanlık ve Tembellik

Abay, tembelliği hem bireysel hem de toplumsal çöküşün kaynağı olarak görür. Altıncı sözde şu ifadeleri kullanır:

“Müzmin tembel, dalgacı... görünüşün iyi, için pis. Sonunu düşünmez, bir şekilde yaşayayım der. Bu hâle düşmektense, Allah’ın gönderdiği ecel daha hayırlıdır.” (Ayan, 2017, s. 69)

Otuz üçüncü ve otuz yedinci sözlerde ise çalışmanın ve zanaat edinmenin gerekliliğini vurgular:

“Hiç tembellik yapmadan çalışmak gerekir... Şansla padişah olmaksızın aklıyla yükselen yeğdir.”
(Ayan, 2017, s. 92, 96)

Bu sözler, Abay'ın alın terine verdiği değeri ve Kazak toplumunu üretkenliğe çağıran bir tavır geliştirdiğini ortaya koyar.

Eğitim ve Cehaletle Mücadele

Kara Sözler'in genelinde eğitimin, bireyin ve toplumun ilerlemesindeki kilit rolü vurgulanır. Abay'a göre cehalet, sadece bireysel bir eksiklik değil, toplumsal yozlaşmanın temelidir. Üçüncü sözde bu konuda şöyle der:

"Tembel kişi korkak ve gayretsiz olur; gayretsiz kişi övünge ve korkaktır; övünge kişi akılsız ve arsız olur." (Ayan, 2017, s. 57)

Otuz sekizinci sözde ise daha genel bir tanım yapar:

"Tembellik, tüm dünyadaki sanatın düşmanıdır." (Ayan, 2017, s. 106)

Bu ifadeler Abay'ın, eğitimsizliğin tembelliğe, tembelliğin de ahlaki çöküntüye yol açtığı yönündeki düşünsel sistemini açıkça gösterir.

Dini Bilinç ve Vicdan Eğitimi

Kara Sözler'de dini değerler, şekilcilikten uzak bir ahlaki bilinçle harmanlanarak sunulur. Abay, ibadetlerin mekanik değil, anlamlı olması gerektiğini savunur. On üçüncü sözde belirttiği gibi iman, akıl ile temellendirilmelidir. Aynı zamanda halkın dini yanlış anlamalarına da sıkça gönderme yapar. Ona göre gerçek iman, bireyin davranışlarında ve vicdanında görünmelidir.

3. Genel Değerlendirme ve Karşılaştırma

Abay Kunanbayev'in şiirleri ile Kara Sözler'i arasında biçimsel farklılıklar bulunsa da içerik bakımından büyük bir bütünlük göze çarpar. Her iki türde de Abay, bireyin iç dünyasından başlayarak toplumsal yapıya uzanan geniş bir değerler dizgesini işler. Bu yönüyle Abay'ın eserleri hem birer edebî metin hem de ahlaki-sosyal birer rehber niteliği taşır.

Biçimsel Farklılıklar, Tematik Bütünlük

Şiirlerinde Abay daha estetik, mecazlı ve çağrışım yüklü bir dil kullanırken; Kara Sözler'de doğrudan, yalın ve öğretici bir söylem tercih etmiştir. Bu fark, şiirlerin duygusal ve çağrışımlı doğası ile düzyazının mantıksal ve anlatıcı yönünün gerekliliklerinden kaynaklanmaktadır. Ancak her iki türde de ortak tema, "ideal insan" ve "ahlaklı toplum" tasavvurudur (Ayan, 2017: 114).

Ortak Temalar ve Vurgular

1. **Ahlak:** Şiirlerde «beş dost, beş düşman» şeklinde sınıflandırılarak mecazlı anlatımla sunulan ahlaki yapı, Kara Sözler'de daha somut ve sistematik bir biçimde açıklanır (Kunanbayev, 1995: 112, 81). Ahlak, Abay'ın hem birey hem toplum için temel dayanağıdır.

2. **Eğitim ve Cehalet:** Şiirlerde cehaletin birey üzerindeki etkisi öne çıkarken ("İlimsiz ahiret de yok, dünya da yok"), Kara Sözler'de bu durum bir sosyal teşhis haline getirilmiştir. Özellikle 6. ve 38. sözlerde tembellik, cehalet ve yüzeysellik toplumsal çöküşün temel nedenleri olarak açıklanır (Ayan, 2017: 69, 106).

3. **Çalışkanlık:** Şiirlerde alın teri kutsanırken ("Enbek etsen erinbey, Toyadı karnın tilenbey"), Kara Sözler'de üretkenliğin sadece bireysel değil toplumsal bir zorunluluk olduğu belirtilir. Özellikle 33. söz, çalışkan insan ile şans eseri yükselen birey arasındaki farkı vurgular (Ayan, 2017: 92; Kunanbayev, 1995: 99).

4. **Toplumsal Eleştiri:** Şiirlerde semboller ve benzetmeler yoluyla yapılan eleştiriler, Kara Sözler'de adeta sosyolojik bir gözlemci titizliğiyle doğrudan ifade edilir. Her iki türde de yöneticiler, din adamları ve halkın gaflet içindeki tutumu sert bir dille eleştirilir (Beylur, 2023: 5).

5. **Din ve Vicdan:** Abay'ın din anlayışı her iki türde de şekilcilikten uzak, bilinçli ve ahlaka dayalı bir inanç sistemi şeklindedir. On üçüncü sözde "akıl ile iman" kavramı vurgulanırken, şiirlerde bu daha çok «sahte dindarlık» eleştirisi üzerinden görünürlük kazanır (Kunanbayev,

1995: 81).

İdeal Bireyden İdeal Topluma

Abay, birey merkezli bir ahlak inşa etmeye çalışırken, nihai hedef olarak sağlıklı ve ilerici bir toplum öngörür. Ona göre birey; akıl, irade ve ahlak sahibi olmadıkça, toplum da yozlaşmaya mahkûmdur. Bu bağlamda, şiirlerinde bireysel uyanışı hedeflerken, Kara Sözler’de sistemsel eleştiriler üzerinden daha kolektif bir iyileşme önerir.

Sonuç

Abay Kunanbayev, yalnızca Kazak edebiyatının kurucusu değil, aynı zamanda halkını hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ahlaki, düşünsel ve kültürel bir dönüşüme çağıran bir mütefekkindir. Onun şiirleri ve Kara Sözler’i, birbirini tamamlayan iki temel yapı taşını oluşturur. Abay, şiirlerinde çoğunlukla bireye seslenirken, Kara Sözler’de doğrudan halkın geneline ve yöneticilere hitap eder. Her iki türde de ortak amaç, cehalet, tembellik, ahlaki yozlaşma ve bilinçsizlik gibi unsurlarla mücadele ederek Kazak toplumunu “adam bol” (insan ol) ilkesi çerçevesinde yeniden inşa etmektir.

Abay’ın şiirlerinde yer verdiği ahlaki ikilikler –“beş dost, beş düşman” gibi– bireyin kendi iç dünyasında gerçekleştirmesi gereken bir muhasebeyi teşvik ederken; Kara Sözler’de bu iç muhasebe, toplumun tamamına yansıtılan sosyolojik ve felsefi bir sorgulamaya dönüşür. Eğitim, din, çalışkanlık, dürüstlük, vicdan ve özgür düşünce; Abay’ın inşa etmeye çalıştığı ideal toplumun temel yapı taşlarıdır.

Gerek estetik gücü yüksek şiirlerinde, gerekse sade ve doğrudan anlatımlı Kara Sözler’inde Abay, geleneksel Kazak yaşamını modernleşmenin eşiğinde ahlaki bir sorguya çeker. Bu sorgulama, sadece 19. yüzyıl Kazak toplumunun değil, çağdaş Kazakistan’ın da hâlen karşı karşıya olduğu sorunlara ışık tutmaktadır. Bugün dahi Abay’ın “ahlaklı birey-erdemli toplum” tasavvuru, yalnız Kazak halkı için değil, tüm Türk dünyası ve hatta evrensel düzlemde insani değer arayışında olan tüm topluluklar için güçlü bir referans niteliğindedir.

Sonuç olarak, Abay’ın şiirleri ve Kara Sözleri, geçmişiyile yüzleşen ama geleceği inşa etmek isteyen bir toplumun düşünsel temelini atmıştır. Onun eserleri, edebiyat ile düşünceyi, bireyle toplumu, gelenek ile modernliği aynı potada eriterek çağları aşan bir anlam ve değerler sistemi sunmaktadır.

Kaynakça

Ayan, E. (2017). *Bir Devrin Aynası: Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

Beylur, S. (2023). Kazak Modernleşmesinin Habercisi Abay Kunanbayoğlu’nun Eserlerinde Eğitim, Din ve Aile. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 1–8.

Hopaç, M. (2013). Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine. *Akademik Bakış Dergisi*, (37), 1–11.

Kunanbayev, A. (1995). *Kara Sözder men Ölender* [Kara Sözler ve Şiirler]. Almatı, Jazuşı baspası.

Sametova, Z. (2024). Abay’ın Çocuk Eğitimi ile İlgili Görüşlerinin Kazakistan’ın Eğitim Politikalarına Yansımaları. *Millî Eğitim*, 53(241), 397–408.

Sharifova, S. (2021). Abay Kunanbayev’in Kara Söz Eserinin Tür Özellikleri, Sorunsalları ve Edebi Dili. *Azerbaijan National Academy of Sciences*.

References

Ayan, E. (2017). *The Mirror of an Era: Abay Kunanbay and the Book of Words*. Ankara, Khoja

Ahmed Yasawi University Press.

Beylur, S. (2023). Education, Religion, and Family in the Works of Abay Kunanbayev, the Herald of Kazakh Modernization. *Izmir Journal of Social Sciences*, 5(1), 1–8.

Нораç, М. (2013). On the Influence of Abay Kunanbayev's Thoughts in Kazakh Enlightenment. *Academic Review Journal*, (37), 1–11.

Kunanbayev, A. (1995). *The Book of Words and Poems*. Almaty, Zhazushy Publishing House.

Sametova, Z. (2024). Reflections of Abay's Views on Child Education in the Educational Policies of Kazakhstan. *National Education*, 53(241), 397–408.

Sharifova, S. (2021). Genre Features, Problematics, and Literary Language of Abay Kunanbayev's "Book of Words." *Azerbaijan National Academy of Sciences*.

Дөне Арслан

Кастамону университети, Кастамону қаласы, Түркия.

(E-mail: darslan@kastamonu.edu.tr)

Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен «Қара сөздерінде» қоғамдық құндылықтардың көрінісі

Аңдатпа. Бұл мақалада XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік және ой-саналық жаңғыру үдерісінде маңызды рөл атқарған Абай Құнанбайұлының өлеңдері мен қара сөздері арқылы қоғамдық құндылықтардың қалай бейнеленгені қарастырылады. Абай – тек ақын ғана емес, сонымен қатар моральдық философ әрі ағартушы ретінде қазақ мәдениетінің жаңғыруында жетекші тұлға болған. Ол өз өлеңдерінде жеке жауапкершілік, адамгершілік, еңбекқорлық, білім және діни сана тақырыптарын қозғап, тұлғалық негізде құндылықтар жүйесін қалыптастырды. Ал «Қара сөздер» атты прозалық еңбегінде бұл құндылықтарды тікелей, жүйелі және сыни тұрғыда талдап, қоғамның кемшіліктерін ашып көрсетті.

Мақалада Абайдың өлеңдері мен қара сөздері салыстырмалы түрде талданып, адамгершілік, оқу-білім, еңбек, әділет және дін секілді негізгі тақырыптар бойынша формалық және мазмұндық ұқсастықтар анықталады. Өлеңдерде көбінесе көркем, бейнелі тіл қолданылса, «Қара сөздерде» қарапайым әрі тәрбиелік сипаттағы тіл басым. Екі жанрда да Абайдың түпкі мақсаты – қазақ халқын нағандық, жалқаулық пен моральдық азғындаудан арылтып, «адам бол» ұраны төңірегінде саналы әрі ізгілікті қоғам қалыптастыру. Абайдың бұл идеялары тек XIX ғасырдағы қазақ қоғамына емес, қазіргі Қазақстанның да әлеуметтік-мәдени дамуына терең әсерін тигізіп отыр.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, Қара сөздер, қазақ әдебиеті, қоғамдық құндылықтар, адамгершілік пен білім

Done Arslan

Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye

(E-mail: darslan@kastamonu.edu.tr)

Representation of Social Values in the Poems and *Kara Sözcükler* of Abay Kunanbayev

Abstract. This paper examines the representation of social values in the poems and *Kara Sözcükler* (*Book of Words*) of Abay Kunanbayev, a prominent figure in the sociocultural and intellectual transformation of 19th-century Kazakh society. More than just a poet, Abay was a moral philosopher and public intellectual who played a pioneering role in the modernization of Kazakh culture. In his poems, Abay emphasizes individual responsibility, moral virtue, diligence, education, and religious consciousness, promoting a value system grounded in

personal development. In contrast, his *Kara Sözlər* offers a more direct, systematic, and critical examination of these values, addressing the structural flaws of Kazakh society at the time.

The paper presents a comparative analysis of Abay's poetry and prose, focusing on core themes such as ethics, education, labor, justice, and faith. While his poetry employs a more metaphorical and aesthetic language, the *Kara Sözlər* adopt a straightforward and didactic tone. In both genres, Abay's ultimate goal is to guide the Kazakh people away from ignorance, laziness, and moral decay, toward the ideal of "adam bol" ("be a true human being"). His vision seeks not only to cultivate virtuous individuals but also to establish a just and enlightened society. Abay's intellectual legacy continues to influence not only 19th-century Kazakh life but also the sociocultural identity of contemporary Kazakhstan.

Keywords: Abay Kunanbayev, *Kara Sözlər*, Kazakh literature, Social values, Ethics and education.

Yazar hakkında bilgi:

Döne Arslan – PhD, Doktor Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0550-9554>

Автор туралы мәлімет:

Дөне Арслан – PhD, аға оқытушы, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0550-9554>

Information about authors:

Döne Arslan – PhD, Assistant Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0550-9554>

GTAR 17.07.51

Bilimsel makale

Ecem Gül İlek¹, Ömer Faruk Ateş²*Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.**(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)***Kudaybergen Jubanov'a Göre Abay ve Şiiri**

Özet. Kudaybergen Jubanov, Kazakistan'ın 20. yüzyılın başında yetiştirdiği büyük bir Türkolog ve aydındır. Stalin'in başlattığı kızıl terörün kurbanı olan Jubanov, 38 yıllık kısa hayatına Kazakçanın temel sorunlarını konu alan çok sayıda bilimsel çalışma sığdırmıştır. Bununla birlikte Jubanov yalnızca bir dilbilimci değildir. Onun Kazak edebiyatını ve ediplerini değerlendirdiği önemli çalışmaları da vardır. Bunların başında modern Kazak edebiyatının kurucusu kabul edilen Abay Kunanbayev ile ilgili yazdığı "Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı" başlıklı makale gelir. Bu makalede Jubanov, Abay'ın poetikasını şekillendiren etkenleri, şairin beslendiği kaynakları ve Çağatay edebiyatı geleneğinden koparak nasıl orijinal bir şair olduğunu açıklar. Jubanov'un yaptığı bazı değerlendirmelerde dönemin koşulları nedeniyle Sovyetler Birliği'nin ideolojik söylem biçimlerinin izleri bulunur. Bu çalışmada Kudaybergen Jubanov'un "Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı" adlı makalesinde Abay Kunanbayev'e edebiyat eleştirisi bağlamında nasıl yaklaştığı ele alınacak ve Sovyet edebî eleştirisinin belirlediği kuralların Jubanov'u nasıl etkilediği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, Kudaybergen Jubanov, sosyalist realizm, edebiyat eleştirisi

DOI: <https://doi.org/10.71078/bgr79144>

Alındı: 09.08.2025; Kabul edildi:29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Kazak edebiyatı asırlar boyunca sözlü kültür temelinde varlığını sürdürdüğü için yazılı anlamda edebiyat eleştirisi bu coğrafyada gelişmemiştir. Batılı anlayışla modern edebî tenkidin ilk örneklerini 19. yüzyılın sonlarında Şokan Velihanov'un ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Yazılı modern edebiyatın kurucusu Abay Kunanbayev 19. yüzyılın ikinci yarısında edebiyat sahnesine çıkmıştır. Dolayısıyla Abay, yazılı Kazak edebiyatının temelini atarken onun eserlerini edebî tenkide tâbi tutarak ilmî ölçütlerle değerlendirecek bir otorite de yoktur. Edebî tenkidin ilk örneklerini veren Velihanov, dönem olarak Abay'dan sonradır. Bu nedenle Abay'ın edebî şahsiyetinin ve eserlerinin ilk değerlendirilmesi, ancak 20. yüzyılın başında Alaş döneminde mümkün olmuştur. Milliyetçi ideoloji temelinde modern bir edebiyat tesis etmek isteyen Alaş edebiyatçılarının önde gelen isimlerinden Ahmet Baytursinov, Abay'la ilgili yazı kaleme alan ilk eleştirmenlerdendir. Fakat kısa süre sonra Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'ne bağlanması nedeniyle Abay'a dair çalışmalar yapmak zorlaşmıştır. Sovyetler Birliği, sosyalist realizm adını verdiği edebiyat görüşünü dayatmış, aynı zamanda edebî eleştirinin ölçütlerini de kendisi belirlemiştir. Bu yaklaşıma göre sosyalist realizmin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalan yazar ve şairler başarılı, bağlı kalmayanlar ise gerici ve halk düşmanıdır. Abay, Sovyet dönemi öncesinde yaşadığı için sosyalist realizmin ilkeleri ile tanışmamış, bu doğrultuda eserler verememiştir. Sovyet yaklaşımına göre Abay'ın yaşadığı dönem, gerici ve feodal bir dönemdir. Din ve gelenekle bağı olan Abay da gerici kabul edilmelidir. Hâl böyleyken Abay ile ilgili objektif bir değerlendirme yapmak Sovyet döneminde mümkün değildir. Kudaybergen Jubanov'un "Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı" adlı makalesi, böyle

bir ortamda yazıldığı için Kazak tenkit tarihi açısından özellikle önemlidir. Bu çalışmada Jubanov'un Sovyet koşullarında Abay'ı nasıl ele aldığı ortaya konmaya çalışılacaktır.¹

Klasik Bir Şair Olarak Abay

Jubanov, makalesine verdiği isimden de anlaşılacağı gibi Abay'ı Kazak edebiyatının klasiği olarak kabul eder. 19. yüzyıldaki Müslüman Türk dünyasının içinde bulunduğu ahvali değerlendirerek makalesine başlayan Jubanov, Abay'ın çöken bir medeniyet içerisinde istisnai yere sahip bir aydın olduğunu söyler. Jubanov'a göre Abay, yalnızca Kazak edebiyatının değil, komşu Türk halklarının edebiyatlarının da parlayan bir yıldızıdır. Yazar, Abay'ın yaşadığı 19. asrı nitelendirirken Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Karakalpakistan gibi Türk halklarının bu dönemde "İslâm medeniyetinin kirli yorganını" örttüğünü ve bu yorganın altında nefes alamadığını savunur. Burada Orta Çağ boyunca Orta Asya Türk coğrafyasına hâkim olan müşterek Müslüman Şark medeniyetine çok sert bir eleştiri yapıldığı görülür. Eleştirinin dozunun bu kadar sert olmasını Sovyet dönemi koşullarına bağlamak gerekir. Zira Jubanov'un Abay gibi Müslüman bir şairi olumlu yönleriyle ele aldığı bir makalenin sansüre takılmadan yayımlanabilmesi için, devrim öncesinde hâkim olan İslam medeniyeti dairesini ve değerlerini eleştirmesi bir zorunluluktur.

Jubanov'a göre bu çöküş döneminde edebiyat da müşterek İslam medeniyeti tarafından şekillendirilen Çağatay edebiyatı etkisi altında olduğundan gerici bir nitelik taşır. Bu edebiyatın Arap ve Fars edebiyatlarından giren aruz vezni ve alıntı sözcüklerden oluşması Jubanov'un eleştirdiği bir başka husustur. Çağatay şairleri saf Türk dilini kaba bir dil olarak kabul ettikleri gibi Türklerin millî vezni olan hece ölçüsünü de parmak hesabı olarak küçümser. Jubanov, bu sebeple Çağatay edebiyatını eleştirdikten sonra Türkmen şair Mahtumkulu'nun belli ölçüde de olsa Çağatay edebiyatı etkisini kırarak Türk halk şiirine yaklaşmasını olumlu bir gelişme olarak kabul eder. Bu alanda asıl atılımı Abay'ın yaptığını savunur.

Makalenin devamında dönemin Tatar aydınları eleştirilir. O dönemde Abay'a denk tutulabilecek iki isim vardır. Bunlar Şehabettin Mercani ve Yakup Nasiri'dir. Mercani ve Nasiri, Jubanov'a göre İdil-Ural bölgesinde oluşan "dinî fanatizm sisinin" arasından ışık veren iki aydındır. Yazarın Tataristan'da tecdit fikrini savunan modern İslamcılarını dahi "dini fanatizm sisi" olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir. Jubanov, Merjani'nin "köhne İslam medeniyetini akılla yamamaya çalıştığını" söyleyerek Abay'ın da din konusunda Merjani ile aynı tutumu benimsediğini belirtir. Jubanov'a göre 19. yüzyıl aydın ve şairlerinin akli ve bilimi ön plana çıkartan bir din yorumuyla İslam'ı modernizm ile sentezlemeye çalışması, eski bir giysiye yapılan yama olmanın ötesine geçemeyecektir. Burada yazar, elbisenin tamamen çıkartılması gerektiğine işaret ederek dolaylı yoldan devrimin kazanımlarına bağlı olduğunu, devrim öncesine dair yapılan iyileştirme çalışmalarını yetersiz bulduğunu ifade etmiş olur.

Jubanov, Abay'ı değerlendirirken vereceği olumlu hükümlere Sovyet cephesinden gelecek tepkilerin önünü almak için bazı açıklamalar yapar. Yazarın "19. asırda Kazak köyünde yaşayan, kürklü kaftan giyen, Cengiz dağlarında yaylayan Abay'dan işçi devriminin lideri ya da Kapital'in yazarı olmasını beklememiz haksızlık olur. Onun boyuna uygun bir kürk biçmek gerekir." demesi bu açıdan manidardır. Jubanov, "Abay'ı Marksist-Leninist olmadığı için suçlamayalım zira onun döneminde Kazak bozkırında böyle bir düşüncenin gelişmesine uygun şartlar yoktu" demek ister gibidir.

Jubanov'a göre Abay'ın en önemli özelliği, Kazak dilinin gelişimine sunduğu katkıdır. Jubanov, Abay'ın hem eski halk şairlerinden hem de Çağatayca yazan klasik edebiyat şairlerinden farklı bir tutum sergileyerek Orta Asya Türk şiirinde yeni bir yol açtığını savunur. O dönemde gerek Kazak edebiyatında gerekse komşu Türk halklarının edebiyatlarında

¹ Bu çalışmada Ömer Faruk Ateş, Bagila Muratbek ve Assau Kairat tarafından Türkiye Türkçesine "Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği" adıyla aktarılan ve 1 Kasım 2024 tarihinde "Jubanov Okumaları" adlı konferans kitabında yayımlanan metin esas alınmıştır. Alıntılar ve sayfa numaraları bu metne aittir. Bkz. Ömer Faruk Ateş, Bagila Muratbek ve Assau Kairat, "Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği", K.K.Жұбановтың 125 жылдығына орай «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі ХІ халықаралық конференциясы материалдарының жинағы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы, Ақтөбе өңірлік университеті, 2024, s. 54-67.

geleneksel şiiri dönüştürecek böyle büyük bir hamle yapabilen başka bir şair yoktur. Jubanov'a göre Abay'ın şiirde yaptığı devrimin bir benzerini daha sonra Tatar şiirinde Abdullah Tukay yapacaktır.

Jubanov, İsmail Gaspıralı ve Hüseyinzade Ali Bey'in Kırım ve Azerbaycan'da başlattığı ortak edebî dil hareketini Türkçülüğün neden olduğu bir sorun olarak görür ve Türkçülüğü de bir hastalık olarak kabul eder. Sovyetler sayesinde Kırım Tatarca'sının ve Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesi altında erimekten kurtulduğunu savunur. Mahalli lehçelerin müstakil birer edebî dil olmasını savunan bu yaklaşıma göre Abay, Kazakça yazarak Kazak dilinin yok olmasını önlemiştir. Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesini edebî dil hâline getiren Neriman Nerimanov'dur ve Abay'dan yıllar sonra bunu başarabilmiştir. Bu tespitleri yaparken Jubanov, Abay sayesinde Kazakçanın Azerice ve Tatarca'dan daha önce bağımsız bir hüviyete kavuştuğunu savunup bu başarıyı Abay'ın şairliğine bağlar. Jubanov'un bu tutumu, her Türk lehçesinin bağımsız birer dil olmasını savunan Sovyetler Birliği'nin resmî dil politikası ile uyum içerisindedir.

Jubanov'a göre Abay'ı büyük yapan yetiştiği muhitin olumsuz şartlarına rağmen başardığı yenilik hamlesidir. Abay, daha gelişmiş bir kültürel ortamda yetişen Tatar şair ve aydınların sahip olduğu fırsatlara sahip değildir. Ayrıca Ege Denizi kıyısında yetişen bir Yunan filozofunun ya da Avrupalı bir Rönesans sanatçısının şartlarına da sahip olamamıştır. Kazak bozkırında kendisine rehberlik edecek öncü bir rol modeli de yoktur. Fakat kendi dehasıyla bir "Çoban Yıldızı" gibi parlamış ve kendisinden sonra gelenlere rehber olmayı başarmıştır.

Jubanov'a göre Abay'ın üzerindeki Çağatay edebiyatı etkisi onun acemilik dönemiyle sınırlıdır. 19 yaşından sonra Abay, klasik Çağatay şiiri geleneğinin dışına çıkmayı başarmıştır. Çağatay şiiri divane âşıkları anlatan lirik bir şiirdir. Aşk duygusunun arka planında da İslam tasavvufuna dayanan bir mistisizm vardır. Sevgili tipi ise mücerrettir ve bu sevgilinin kim olduğu bile belli değildir. Oysa Abay'ın şiirinde bu özellikler yoktur. Şark şiir geleneğindeki dünyadan vazgeçme ve sofu olma düşüncesine de Abay yer vermez. Çağatay şiiri kadercidir. Abay ise çalışmaya ve iradeye inanır. Jubanov'un Abay'ı klasik şiirden ayıran özellikler olarak mücerret sevgili tipinden uzaklaşması, kaderciliğe karşı çıkması ve iradeyi ön plana çıkarması gibi özellikleri zikretmesi, Tanpınar ve Mehmet Kaplan'ın Şinasi'nin şiirini klasik edebiyattan ayıran unsurlar olarak saydığı özelliklerle benzerlik gösterir. Buradan hareketle modernleşme süreçlerinin yarattığı poetik dönüşümün Türk dünyasının farklı coğrafyalarında benzer şekilde görüldüğü yorumunu yapmak mümkündür.

Jubanov'a göre 1864 yılından itibaren Abay'da Çağatay etkisini aramak beyhude bir çabadır. Çünkü:

1. Çağatay edebiyatının esas yönü mistisizmdir. Abay'da bu yoktur.
2. Çağatay edebiyatının dili, Arap-Fars dilinden etkilenen bozuk bir dildir. Abay'da böyle sözcüklerle fazla karşılaşılmaz.

3. Çağatay edebiyatında şiir ölçüsü Arap ve Fars'ın aruz ölçüsüdür. Abay bunu erken bırakmıştır.

4. Abay Çağatay aruzunu kullanmanın dışında, bu şiirin başka karakteristik özelliklerini de beraberinde kendi şiirine ekleyebilirdi. Abay'ın Çağatay şairleriyle hiç ortak bir karakteri yoktur. Jubanov bu noktada Abay'ın "boğazına kadar Doğu geleneğinin çamuruna battığını", fakat sonra bu bataklıktan çıkmayı başardığını söyler (s. 60). Müslüman-Şark şiirinin "çamur" ve "bataklık" olarak nitelendirilmesi, geleneğe yönelik oldukça sert bir söylemdir.

Jubanov'a göre Abay'ı besleyen kaynaklardan biri halk edebiyatı olsa da halk şiirinin poetik yolu ona dar gelmiş ve Abay zamanla bu yolu aşmıştır. Kazak edebiyatını sözlü edebiyat derecesinden çıkararak, "bin yıllardır alışkanlık hâline gelip ete kemiğe sinen" eski sözlü edebiyat geleneğinden kurtaran kişi Abay'dır. Eski sözlü edebiyattaki fazla ara sözlerden Kazak edebiyatını ilk temizleyen de Abay'dır.

Jubanov'un Abay hakkındaki şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

“Abay, eski Doğu'nun egzotik sanatlarından biri olan Çağatay edebiyatını iyi tanımış, onda ruhuna ilham bulamamış, ileri Avrupa örneğin seçerek o yolda ilerlemekle birlikte Kazak halk edebiyatı mirasını da araştırarak değerlendirmiş, ondan gerekli olan unsurları almış bir sanatçıdır.” (s.65)

Burada Jubanov, Abay'ın geleneği birebir sürdürmeyerek modern edebiyatla tanıştığını fakat geleneğin bazı imkânlarından beslenmeyi sürdürdüğünü söylemektedir. Abay, halk şiirine tenkidî bir gözle bakmış ve onun kendince iyi yanlarını alarak geleneksel şiiri bir elemeye tâbi tutmuştur. Jubanov, Abay'ın halk şiirinde kullanılan ölçü ve kafiyeleri değiştirmesini de önemli bir yenilik olarak görür.

Jubanov'a göre Abay'ın halk şiiri sahasındaki en önemli icraatları şunlardır:

a) Sözlü edebiyatın özelliği sayılan şiirdeki fazla boş sözleri çıkartmıştır

b) Sürekli aynı şekilde tekrar eden imgeleri yeni bir şekle sokmuştur

c) Kazak şiirini tür açısından geliştirmiş, yeni vezin ve uyaklar kullanarak şiirde farklı bir ahenk yakalamıştır.

d) Arapça-Farsça kelimeleri atarak Kazak dilinin zenginliğini ortaya çıkartmıştır (s. 66).

Abay'ın bir diğer önemli yanı Bayron, Shiller, Gothe, Puşkin, Lermontov, Tolstoy gibi sanatçıları okuyarak modern edebiyatı tanıması ve bu yolla Kazak edebiyatının modernleşmesine öncülük etmesidir. Jubanov, Abay'ın Rusça'dan yaptığı tercümelemleri bu açıdan mühim bulur.

Sonuç

Kudaybergen Jubanov, Sovyet döneminde Abay hakkında edebî eleştiri kaleme almış ender âlimlerden biridir. Bir dilbilimci olan Jubanov, Abay'ın Kazakçanın edebî dil hâline gelmesine katkısı üzerinde durmuştur. Ayrıca geleneksel halk edebiyatı ve Çağatay edebiyatının sınırlarını aşarak modern edebiyata yönelme konusunda Abay'ın yaptığı yenilikleri vurgulamıştır. Abay'ın tür, biçim, vezin, uyak gibi konularda yaptığı yeniliklere, klasik imajları ve aşk anlayışını dönüştürmesine, dilde sadeleşme çabasına özellikle vurgu yapan Jubanov, yaptığı değerlendirmelerde Sovyet edebiyat eleştirisinin ideolojik söylem biçimlerinden kurtulamamıştır. Bunu yazarın makaleyi kaleme aldığı dönemin koşullarıyla ilişkilendirmek gerekir. Kudaybergen Jubanov'un “Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği” adlı makalesi, ihtiva ettiği cesur değerlendirmeler nedeniyle “Abaytanuu” sahası için bugün hâlâ önemini korumaktadır.

Kaynakça

Aşa, E. (n.d.) “İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 27, 48.

Ateş, Ö.F., & Muratbek, B., & Kairat, A. (2024). “Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği”, *Қ.Қ.Жұбановтың 125 жылдығына орай «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі ХІ халықаралық конференциясы материалдарының жинағы. Ақтөбе, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті*, 54-67.

References

Aşa, E. (n.d.). The Literary Persona of İbrahim Abay Kunanbayev. *Journal of Turkish Language and Literature*, Vol. 27, p. 48.

Ateş, Ö. F., Muratbek, B., & Kairat, A. (2024). “Abay – The Classic of Kazakh Literature.” In *Proceedings of the XI International Conference “Zhubanov Readings,” dedicated to the 125th anniversary of K.K. Zhubanov* (pp. 54–67). Aktobe, K. Zhubanov Aktobe Regional University.

Ілек Әджем Гүл¹, Атеш Өмер Фарук²

*Кастамону университети, Кастамону қаласы, Түркия.
(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)*

Құдайберген Жұбанов бойынша Абай және оның поэзиясы

Аңдатпа. Құдайберген Жұбанов (1899–1938) – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның аса көрнекті түркітанушысы және ағартушысы. Сталиннің қызыл қырғынының құрбаны болып, небәрі 38 жыл ғана өмір сүргеніне қарамастан, ол қазақ тілінің негізгі мәселелерін талдауға арналған көптеген ғылыми еңбектер жазып үлгерді. Алайда Жұбанов тек тілші ғана емес еді; ол қазақ әдебиеті мен оның өкілдерін бағалауға бағытталған маңызды зерттеулер де жүргізді. Солардың ішінде ең маңыздыларының бірі – қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаушы деп танылған Абай Құнанбаевқа арналған «Абай – Қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласы. Бұл еңбегінде Жұбанов Абай поэтикасын қалыптастырған факторларды, ақынды нәрлендірген қайнар көздерді және оның Шағатай әдебиеті дәстүрінен бөлініп, өзіндік дара ақын болып қалыптасуын түсіндіреді. Дегенмен, сол дәуірдің саяси жағдайына байланысты Жұбановтың кейбір пайымдарынан Кеңес өкіметінің идеологиялық дискурсының ізі байқалады. Бұл зерттеуде Құдайберген Жұбановтың «Абай – Қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында Абай Құнанбаевқа әдеби сын тұрғысынан қалай қарағаны талданып, кеңестік әдеби сын қалыптастырған қағидалардың оған қалай ықпал еткені айқындалады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, Құдайберген Жұбанов, социалистік реализм, әдеби сын

Ecem Gül İlek¹, Omer Faruk Ateş²

*Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye
(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)*

Abay and His Poetry According to Kудaybergen Jubanov

Abstract. Kудaybergen Jubanov (1899–1938) was one of Kazakhstan’s most prominent Turkologists and intellectuals in the early 20th century. Despite his short life of 38 years, cut short as a victim of Stalin’s red terror, he produced numerous scholarly works addressing the fundamental issues of the Kazakh language. Yet Jubanov was not solely a linguist; he also made important contributions to the study of Kazakh literature and its writers. Among his literary studies, the most significant is the article “Abay – The Classic of Kazakh Literature,” which focuses on Abay Kunanbayev, recognized as the founder of modern Kazakh literature. In this article, Jubanov analyzes the factors shaping Abay’s poetics, the sources that influenced him, and how he broke away from the Chagatai literary tradition to emerge as an original poet. Some of Jubanov’s evaluations reflect traces of the ideological discourse of the Soviet Union, shaped by the conditions of his era. This study discusses Jubanov’s approach to Abay Kunanbayev within the framework of literary criticism and examines the influence of Soviet literary norms on his interpretation.

Keywords: Abay Kunanbayev; Kудaybergen Jubanov; socialist realism; literary criticism.

Yazar hakkında bilgi:

Ecem Gül İlek – Araştırma Görevlisi (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Ömer Faruk Ateş – PhD, Doçent, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Автор туралы мәлімет:

Ілек Әджем Гүл – магистр-оқытушы, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Атеш Өмер Фарук – PhD, доцент, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Information about authors:

Ecem Gül İlek – Research Assistant (MA), Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Ömer Faruk Ateş – PhD, Associate Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

ҒТАР 17.07.41

Ғылыми мақала

А. Турсынбаева¹, Х.А. Шимшек²¹*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан*²*Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия**(E-mail: ¹aigul_73kz@mail.ru, ²simsekahmet@kastamonu.edu.tr)***Абай қарасөзіндегі «толық адам» идеясы**

Аңдатпа. Қазақ рухани мәдениетінде поэзияның алатын орны ерекше. Адам және қоғам өмірінің ең көкейтесті, ең күрделі және маңызды мәселелерін қозғаған, толғаған, өмірге қажетті құндылықтарды егжей-тегжейіне жеткізе талдап, жіктеп беретін поэзия болды.

Бұл мәселеде Абай поэзиясының орны ерекше. Абай поэзиясының тілі, шеберлігі, мазмұн тереңдігі, астары сайын далада тарап жатқан поэтикалық шығармалардан басқаша, өзгеше болды. Жай көзге ашыла қоймайтын адам табиғатының тылсым сырларын өте терең бейнелегені соншалық кейбір өлеңдерінің мән-мағынасын абайтанушылар әлі де талдау үстінде. Абай өлеңдерін бірден толық түсіне қоюдың оңай емес екендігін кезінде Ахмет Байтұрсынов атап айтқан еді.

Түйін сөздер: Абай, ақын, қарасөздер, таным, толық адам

DOI: <https://doi.org/10.71078/ympaje44>

Түсті: 09.08.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Поэзиялық туындыда бейнеленген өмір шындығынан, сол шындықтан туындайтын сезім-әсерлер әлдеқайда маңызды. Шын мәнінде, Абай өлеңдерін біреулерді сынау үшін жазған жоқ. Ішкі сезімдерін тербетіп, санасын, арын, жүрегін қозғап түзету үшін жазды.

Абай дүниетанымын толық талқылағанда екі түрлі таным, талдау принциптерін ұштастырып бірге қолдану шарт. Біріншісі, тарихи нақтылық принципі, яғни, Хакім еңбектерін туғызған заман, әлеуметтік орта, саяси жағдайлармен байланыста қарастыру; екіншісі – қазіргі заман сұраныстары тұрғысынан қарап, бүгінгі ұрпақ ұғым-түсініктері, құндылықтарымен, идеалдарымен үйлестікте тіркестіре қарастыру. Себебі, Абай мұрасы өткінші құбылыс емес.

Абай шығармашылығына терең бойлап кіру үшін тағы да бір қажетті нәрсе – концептуалдық көзқарас. Хакімнің өлеңдері болсын, немесе «Қара сөздерін» алайық, бәрінің өзегі – адам мәселесі, тұлғаның қырлары мен сырлары, арманы, мақсаты, ақылы, жүрегі, қаракеті. Ондай концептуалдық көзқарас, философиялық әдіс – экзистенциализм. Бүкіл Абай поэзиясы экзистенциалдық сарында жазылғандықтан оны талдап, жіктеу де, толық түсіну де осы әдістің ұғымдары мен түсініктері негізінде өтуі қажет.

Абайдың шығармашылық келбетін, дүниеге деген көзқарасын айқындаған үш қайнар көзі туралы өткен отызыншы жылдардың өзінде-ақ М. Әуезов көшелі пікір қалдырғаны есімізде. «Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ақыны» атты еңбегінде заңғар классик былай деген: «Ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің үш түрлі мол арнасы данышпан ақынның творчестволық ісіне рухани азық болды. Абайдың бүкіл ой-қиялына, әлеуметтік, ақындық ісіне дем беріп, шапағатты нәр алған арнаның бірі – халықтың өзі жасаған, ауыздан-ауызға тараған баспа жүзінде сақталып келген

қазақтың бағзы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы... Ақындығына рухани дем беріп, азық болған екінші арна – шығыс мәдениетінің тамаша мұрасы, араб-иран және түрік халықтарының классикалық поэзиясы, үшінші арна – орыс мәдениеті, Еуропа мәдениеті» (Әуезов, 1997: 159).

«Гете мен Абай» атты құнды эссе-еңбек жазған Г.К. Бельгер Абай поэзиясының терең философиялық қасиеттерін аша отырып, «Гете және Шығыс», «Абай және Батыс» деген тақырыптар өздерінің зерттеушілерін күтіп тұр дейді. Абай ұлы данышпан. Жол бастауы М. Мырзахметовтың «Абай және Шығыс», А. Машановтың «әл-Фараби және Абай» атты еңбектерімен ашылса керек. Әйтпесе, Абайдың өзі атап көрсететін Шығыстың ұлы ғұлама ақындары Фирдоуси, Низами, Хафиз, Жәми, Сағди, Науаи, Сәйхали секілді алыптардың поэзиясының ізі хакім шығармаларында мен мұндалап тұрған жоқ па? Ендігі бір жерде Сократ, Платон, Аристотель, Спенсер, Пушкин, Лермонтов, Гете, Толстой сарындары, ойлау жүйелері де байқалып қалады.

Тәуелсіздік жылдары Абайдың діни-философиялық бағытта жазылған еңбектерінің жұлдызы жаңаша туды. Оның «Қарасөздер» деп аталып жүрген дүниесі қайта оқылып, тереңіне бойлай ашылып, жаңа сырлары мен қырлары қылаң беріп, бүкіл Абай шығармашылығына шынайы сипат беріле бастады.

Зерттеу әдістемесі

Абай қарасөздерін атауға байланысты бірнеше пікірлер болды. 1956 жылы басылып шыққан Х.Ж. Сүйіншәлиевтің «Абайдың қара сөздері» атты монографиясында бұл сөз жеке қарастырылмайды. Автор «өсиет ретінде кеңес сөз үлгісіне (поучение, беседа) жатқызуды жөн санадық» дейді де өтеді (Сүйіншәлиев, 1956: 12). Көбесов «Абай сыры оңай емес» деген мақаласында басқаша пікір білдіреді. Ол былай дейді: «...Бұл еңбекті қара сөз, кеңес сөз немесе қарапайым кәдуілгі «ғақлия» қатарына жатқызудың реті, қисыны келіңкіремейді. Бұған Абайдың өзі қойған «Китаб тасдиқ» атының өзі-ақ жақсы дәлел бола алады. «Тасдиқ» деген араб сөзін «сенім», «растау», «бекіту» деп аударуға болады, сонда бұл еңбек «Сенім кітабы», «Растау немесе бекіту кітабы» болып ғылыми атау алады» (Абай, 1998: 242), яғни, автор қара сөздерді дербес ғылыми педагогикалық шығарма дегенге келтіреді. Мазмұнынан басқа көптеген этнопедагогикалық терминдердің (хакім, ғалым, хауас, хұлық, жауанмәрт, инсаният, нақлия, ғақлия, ғибрат, ишарат және де т.б.) жиі ұшырасуын да тілге тиек етеді. Соңында мынадай топшылау жасайды: «Абайдың бұл бірегей (біртума) еңбегінің түпнұсқасын данышпан бабасы әл-Фараби салып кеткен Шығыстың классикалық педагогикалық трактат (рисалат) деп айтуға негіз бар, өйткені сырттай шолып танысқанның өзінде мұндағы тұнып тұрған педагогиканы байқамау мүмкін емес; (Сүйіншәлиев, 1956: 224).

Абай шығармашылығының ең басты зерттеушісі академик М. Әуезов «Қара сөздерді» түпкілікті сараптаған бірден-бір ғалым. Ол мынадай анықтама береді: «Жалпы алғанда, Абайдың осы барлық қарасөз дейтін мұралары көркем прозаның өзінен бөлек, бір алуаны боп қалыптасады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естелік, мемуар да емес. Стили, мазмұны жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінше адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді» (Әуезов, 1995: 210).

Сонымен Абай шығармашылығымен нақты айналысқан белгілі төрт ғалымда төрт түрлі анықтаманы кездестіріп отырмыз.

Біреуі, «өсиет ретіндегі кеңес сөз» десе, екіншісі, педагогикалық трактат (рисалат) дейді де, үшіншісі, ойшылдық жүрекжарды сөз, сыр дегенге саяды, төртіншісі, тек Абайға тән көркем сөз түрі дегенге тоқтайды.

Бұл төрт пікірдің төртеуінде де, әрине, тілге тиек етердей терең мағына бар.

Сүйіншәлиевтің өсиет ретінде айтылған сөз деуі, Абай шығармасы қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен әдебиетінде кездесетін Күлтегін, Білге жазба ескерткіштерінен басталатын, кейінірек Майқы би, Төлеби, Әйтеке би, Қазыбек би қалдырған ұлағатты, өнегелі өсиет сөздермен жалғасқан өнердің ең биік шоқтығы, жазба формасы дегенмен бір деп ойлаймыз. Көбесов А. болса, ойын ашық айтып, үндестікті ұлы ғұлама әл-Фарабиден жалпы Шығыс философиясынан тауып отыр.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көбесовтың пайымдауын белгілі абайтанушы М. Мырзахметов те қолдайды. Абай қарасөзі сияқты өзіндік айрықша ерекшелігі бар тосын құбылыс бұрын-соңды қазақ не орыс әдебиетінің тарихында көрініс бермеген мүлде жаңа құбылыс. Абай қарасөздерін жанрлық тегі мен стильдік ерекшелігін Шығыс әдебиетінде дидактикалық сарында жазылған «намелердің» төркінімен салыстыра қарау керек тәрізді.

Дегенмен бұл мәселеге де ақырғы нүкте қою әзір ертерек. Абайтану саласында әлі де толық ашылмаған бір құпия бар. Ол ұлы Абайдың ақындық және философиялық кітапханасы. Кейбір деректерге қарағанда Хакім басқа, Каспий бойында өмір сүрген билеуші Кей-Қабустың өз ұлына арнап жазған «Қабуснамасымен» (Насихатнама) таныс болған секілді.

Қайым Мұхамедханов былай дейді: «...Әркім өзінің елінің есею, кемелдену кезеңіне, өмір сүрген уақыты мен ортасына, айнымалы-толқымалы қоғамдық құрылыстарға қарай Абайды әр кез әр қырынан тани түсетіні анық. Бұның себебі неде? Жауап мынау: уақыт өзгереді, ұрпақ ауысады, заман мың құбылады, бірақ формалық жағынан сәл өзгешелеу болмаса, жалпы адамзатқа тән мінез-құлық, өмір сүру заңдылығы, күрес тәсілі, даму, дағдарыс сипаттары сол қалпында қалады» (Құнанбаев, 1968: 3).

А.Х.Қасымжанов Абайдың әйгілі «Күншығысым – күнбатысы, күнбатысым – күншығысы болып кетті» деген тезисіне сүйеніп, сөздердің үйлестігін көне түрік дәстүрінен де, манғол дәуірінің ықпалынан да, Еуропа мәдениетінің әсерінен де іздейді. Бұл пікірлерде жаңсақтық жоқ, дегенмен, Абайды тек қазақ халқының немесе тек Шығыс ғұламасы ретінде көрсету қазіргі Абайтану ілімінің ашқан жаңалықтарына сай келмейтін тәрізді. Абай дүниежүзілік алып. Ол жалпыадамзаттық құндылықтармен сусындап, әлемдік философияны терең меңгеріп, исламияттық түсінік деңгейіне көтерілген кісі. Оның «Қара сөздерінің» дені адами қасиеттерді уағыздап, адамшылық кәмеlet табудың басты жолдарын ашу. Құран кәрім мен пайғамбар хадистеріндегідей бас тақырыптар – шын имандылық, Алланы тану, оны мейлінше сүю, оған барынша ұқсау, еліктеу. Толық адам түсінігі адами қасиеттермен байланыстырылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жалпы адам болу, жақсы адам туралы концепция жасауға ынта әр заманда болған. Бұл мәселені барлық ғұламалар басты назарына алған және ортақ таным межесі болған. «Адам» ұғымын белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруге көш басы болған философ – Сократ, Сократтан басталатын Платон, Плотиндердегі сүюші сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совершенно мудрый человек), шығыс ойшылдары мен суфизмдегі *камили инсани* мен *пенделіктің кәмалаттығына* ұмтылған адам және Ирандағы *жауанмәрттікпен* сабақтасып, туыстасып жатады. Ибн-Араби өз шығармаларында «кәмеletті адам» туралы концепция жасауға ынталанған. Ясауидің кемел адамы, әл Фарабидің бақытты адамы, Абайдың толық адамы, Шәкәрімнің арлы адамы. Кешегі кеңес дәуірінде «жан жақты жетілген адам» концепциясы жасалды. Жақсы кісі кім, немесе қандай ісі арқылы адам жақсы атанбақ, – деген сауал әр заманда қойылатын аса келелі мәселе.

Бұл мәселеде, Абай ілімінің мінсіздігі дау тудырмайды. Адамның өзін-өзі тану

жөніндегі пікірлері қазақ топырағында арғы заманда Фараби, соңғы дәуірде Абай ғана бұл мәселеге терең бойлап кіре алғанын көрсетеді. Абай қарасөзінде «жан құмары», «жан қуаты», «жан азығы» және де осы іспеттес экзистенциалдық сарындағы ойларын зерделегенде «жан қуаты деген қуат бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарда уақыт сиғызбайды» деп ескертуінде ерекше себеп бар. Бұл пікірде Абайдың өзін-өзі тану жөніндегі ілімнің арғы-бергі тарихымен таныстығы байқалатындығы былай тұрсын, өз тарапынан сараптамақ болған пікірлерін кең түрде көсіле еркін жазып, тереңінен жеткізе алмағанына өкінетіндей сарын бар.

Жан қуаты жөнінде Фараби келтіретін философиялық түсініктер Абайдың жетінші, он жетінші, жиырма жетінші, отыз сегізінші, қырық үшінші қара сөздерінде дәл сол түпнұсқада немесе қазақи ұғымға сай балама сөздермен берілуі кездейсоқ жағдай емес. Жалпы Абайға тән қасиет, ол басқа философтар мен ғұламалар қолданған ұғымдарды қаз-қалпында қолданбай, көп жерде өз заманындағы оқырмандарының пайымына, ой-өрісіне лайықты, ана тілдегі баламалы сөздерге еркін де батыл ауыстырып отыратындығында.

Абай шығармаларында (он төртінші, он жетінші) қара сөздерінде арнайы әңгіме болып, көп қарастырылған ақыл, қайрат, жүрек туралы экзистенциалдық мағынадағы ойларының бастау көздерін Фарабиден кездестіреміз. Абай он жетінші қара сөзінде ақыл, қайрат, жүрек туралы пікір білдіргенде: «Осы үшеуің басыңды қос, оның ішінде жүрекке билет, – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. – Осы үшеуің бір кісіден менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағын көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдайтағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы-депті» (Құнанбаев, 1968: 67).

Осы жердегі Абай сілтеп отырған ғылымы қай ғылым, кітабы қай кітап? – деген сұрақ туады. Біздің ойымызша, ол ғылым-философия ғылымы, ол кітап Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактаты». Осы еңбекте жан деген түсінік өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны болып бөлінеді. Адам жанына талдау жасағанда, жүрекке үнемі шешуші мән беріліп, ерекше дараланып көрсетіліп отырады. Жан қуаты тарабындағы танымға бұлайша қарау Аристотельден бастау алған перепатетиктер мектебіне тән нәрсе.

Бізге қажеті Фараби мен Абай ой іліктестіктері. Әл-Фараби: «Жүрек басты мүше, мұны тәннің ешқандай мүшесі билемейді. Бұдан кейін мый келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес» (Әл-Фараби, 1973: 289) десе, Абай: «Сонда ғылым үшеуінің сөзін тыңдап болып айтыпты... Сен үшеуің басыңды қоспақ – менің ісім, – депті. – Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл сенің қырың көп, жүрек сенің көп қырыңа жүрмейді» (Құнанбаев, 1968: 166) осы сөздерден екі ұлы ойшылдың да жүрек жөніндегі танымдарының негізі бір екенін тек баяндау жолы өзгешелеу екенін байқаймыз. Екеуі де өз таным-түсініктерінде жүрекке шешуші мән-мағына берумен қатар, оны бүкіл ізгілік, рахым, шапағат атаулының қайнар көзі, тұрақты мекені деп таниды.

Абай аса көп көңіл бөлетін адамгершілік философиясы да осы танымға сүйенеді, негізделеді. Бұл философия Фарабидің ең басты әлеуметтік трактатындағы адамның жеке басының ең кемелденген үлгі-өнегесі жайлы танымының негізіне дөп келеді. Өзі армандаған асыл мұраты – «адам болам десеңіз» қағидасын да ақын осы жүрекке әкеліп тірейді. Абай түсінігінде әділет шапағаттың шығар көзі – жүрек болғандықтан: «жақсылыққа елжіреп еритұғынмен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғынмен, әділет, нысап, ұят, рахым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не?» – деп, қасқайып тұрады. Сонымен, Абай танымында ақыл да, қайрат та, екеуі де жүректің ізгілікті ісіне ғана қызмет етуге борыштар. Абай

жүректің туын көтеріп, оған зор мән бергенде, оның адамгершілік мағынадағы тетігіне сүйеніп отырады. Абайдағы осы ойдың да негізін біз тағы да Фарабиде кездестіреміз. Себебі, Фараби ақыл жүректің, ізгілікті көздеген әрекетіне ғана қызмет етуі тиіс деп білгендіктен: «жүректің ізгі ниеттерін жүзеге асыру ісіне қызмет ету тек қана мыйға тән қабілет» деп жазып, қайтара ескертеді (Фараби, 1973: 290). Екі ойшыл философиясындағы мұндай үндестік кездойсоқ нәрсе емес, бұл дүниетанымдағы, көзқарастағы өзектес келген бірліктің негізінде жатыр.

Демек, Абайдың «ақыл қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» деген ой-тұжырымын «қазақ халқының өмірлік философиясы» деп түсінуіміз қажет. Шындығында солай. Ақыл жаратушының нұры, адамға берген баға жетпес нығметі. Ақылсыз мәдениетте, ғылымда, өнерде жоқ. Нұрлы ақыл мен ыстық қайратты қатар ұстағанмен, олар жылы жүрекке бағынуы керек. Жүрек деген мейірімділік, ізгілік. Мейірімсіз қайрат, мейірімсіз, нұрсыз ақыл қайда бастамақ? Әсіресе, қазіргі қоғамның өзекті мәселесі, ар ойламай пайда ойлап кеткенде, жүрек қайда қалады?

Абай жақсы адам деп, жоғарыда айтқандай, үш қасиетке ие болған жанды айтады. Қайратты, ақылды, жүректі адамның ісі толық болмақ. Жақсы адамның бойынан осы үш қасиет бірге табылуы керек. Сонда толық боласың елден ерек. Абай түсінігінде толық адам рухани бай, әділ, кісілік қасиетке ие, хақ жолындағы азамат. Осындай адам ғамалус-салих жолындағы адам. Яғни ол ізгі іске әзір жан. Ізгілік тек сана емес, сөз емес, ол харекет, ол қайырымды іс. Ізгілікті айқындаушы адамның харекеті, ниеті, пейілі. Ізгілікті адамның сөзі мен ісі бір. Ғамалус-салихты Абай осы мағынада түсіндірген. Жүректің көзі ашылса, хақтың түсер сәулесі, көңілден кірді қашырса, адамның хикмет кеудесі деуі нағыз сопылық таным.

Хақім дертті аурудан айығу үшін адамның көңілі ашық, жүрегі кең, мінезі мекем, ниеті адал болуы жолын көрсетті. «Ниет түзелемей, пейіл өзгермейді» дейді ата-бабамыз. Түпкі мақсатымызға жету үшін саяси-экономикалық реформа жасау жеткіліксіз. Ең бастысы, әр азаматтың сана-сезімі жаңғыруы қажет. Халқымыздың дүниетанымы және өмірлік ұстанымдары өзгеруге тиіс. Әйтпесе, басқа реформаның бәрі бекер. Бір сөзбен айтсақ, пиғыл өзгермесе, ештеңе де өзгермейді дейді.

Дұрыс, адал Ниеттен туындайтын ізгі істің түбінде әділеттілік ақиқат жолы жатыр. Қай заманда болмасын, адамға да, қоғамға да қажетті құнды дүние осы әділеттілік. Абай әділеттілік жолындағы адамды, жақсы адам, толық адам, ізгілік жолындағы адам ретінде көрсетеді. Ал заман ауысуымен, қоғамға келген өзгерістерде заманында, адамдар ісінен ізгілік табу өте қиынға соқты. Адамшылықтың қарапайым қағидалары сақталғанымен, ізгілікті істер өз арнасында, толыққанды болмады. Қоғамдағы әділетсіздік, зұлымдық, адам табиғатына жат әрекеттер ізгілікті істерден ауытқытатын негізгі дерттерге айналды. Бұл сұрақтың қазіргі қоғамдағы маңыздылығы осында.

Абай ары қарай өзінің толық адам туралы ойларының негізін жәуанмәрттікпен ұштастыра қарайтындықтан: «Белгілі жәуанмәрттік үш хаслат бірлан болар деген: сиддиқ, кәрәм, ғақыл. Адам болудың бұл үш сипаты: ғылым (ақыл), рахым (шафағат), әділет (ғадалат) тәрізді қасиеттерді жас ұрпақтың бойына толық дамытқанда ғана оның аты – Абай сөзімен айтсақ толық *инсанияты* бар немесе *камили инсани* бола алмақ» (Абуов, 1997: 27), – деп Мекемтас Мырзахметов Абайдағы «адам» ұғымына байланысты терең мәнді ұғымдардың ара-жігін ашып береді.

Яғни, «Адам өмірінің мақсаты – жетілу және кемелдену». Бұл әрбір адам үшін ең маңызды рухани қайнар көз және қойылатын басты талап. Демек, өмір сүру мәнінің өзі адамның адамдығының формуласы. Адамша өмір сүру, ғұмырың өз арнасында деген сөз. Ал, адамша өмір сүрмеу, адамдықтан кетіп, тіршілікке тірек бола алмау.

Адамзат ұлан ғайыр байтақ әлемнің бір кішкентай бөлшегі болса да, жан иесі Жаратушыға қайту жолында көптеген белестерден өтеді. Бұл белестерді Абай үш сатыға

бөледі. Абай жетілу жолында бір сатыдан екінші сатыға, бір деңгейден екінші деңгейге көтерілу үшін екі шарт керек екенін көрсетеді: біріншісі, адамның жетілуге ынта-жігері болса, ал екіншісі, жетілу деңгейіне көтерілу үшін жасалған мүмкіндік.

Біріншісі – ең төменгі саты, жарым адам. Бұл төменгі сатыдағы адамдар, өмірдің күнделікті қызығымен, күндіз-түні тән құмарын іздеп жүргендер. Бұл адамдар нәпсілерінің толық ықпалында. Оларды Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «жарым адам» деп атайды. Алланың разылығы, адамзаттың парызы үшін емес, тек қарақан басының қамын күйттеген жандар. Абай өзінің 2, 6-қара сөздерінде осындай адамдардың қасиетін білдіреді. Малдан басқа білері, тіпті мал табуға қаракеті де жоқ, адал еңбекпен шұғылданбайтын, ғылым-білімге құлқыны жоқ, қайырымсыз, өтірік айтып, өсек-аянды күйттейтін мұндай жандарды ойшыл малдан айырмашылығы жоқ деп есептейді. Өнер үйренуге құлқы жоқ, еріншіектіктің елінен бойын аулақ сала салмайтын талапсыз, жігерсіз, мақтан сүйер адамды жарым деген ой түйеді.

Екінші сатыдағыларды Абай *адам* деп атайды. Адам мақсаты – өзін-өзі толық танып, өзіне есеп бере алатын, өзіне сыни көзбен қарай алатын, адамдықтың шыңына жеткен адам. Өзін-өзі танудың шыңы – Абай ілімі бойынша өзінің рухани болмысын тану. Сонда ғана Абай көрсеткен адамшылық «адам адамға дос» деген қағидасын іске асыруға болады. Абай бұл деңгейдегілерге әділеттілік, адамға адалдық, мейірімділік, қамқорлық, достық тәрізді адамшылық шарттарын молынан үйлестіреді.

Жетілудің ең соңғы сатысы – рухани жетілу. Толық адам. Бұл сатыдағы адамның мақсаты – санасын рухани деңгейге көтеру. Бұл сатыға өте сирек адамдар, Абай толық адам қатарына, кәміл мұсылманды, хакімдерді, әулиелерді және пайғамбарларды жатқызады. Егер де туған, тәрбие алған ортасы рухани жағынан жетілген болса, онда адам ең жоғары, рухани кемелдену сатысына тез көтеріледі.

Бұлар өзін-өзі танудың шыңына жетіп, өздерін Алла тағаланың құлы деп танып, Аллаға деген махаббатын шыңдап, өмірлерін соған толық сәйкестендіргендер. Екінші сатыдағылардың мақсаты – жұмаққа көтерілу болса, ал бұл үшінші сатыдағылардың мақсаты – рухани әлемге, өз Иесіне қайту. Алланы шексіз сүю. Абай «Ынталы жүрек, шын көңіл, өзгесі Хаққа жол емес» деп рухани жолдағы бірінші шарт – адамның құдайға деген ынтасы, екінші шарт – оның құдайға деген шын көңілі, яғни таза көңілі, өзгесі Хаққа жол емес деп анық айтады. Бұл құдайға толық берілу деңгейі.

Әрбір сатыдағы адамдардың деңгейлері әртүрлі болып келеді. Олардың жетілу дәрежелері: санасы, мінез-құлық, ой-өріс, ниет-пейілдері, ақыл-естеріне байланысты іс-әрекеттері, өмір мақсаттары, өмірлік ұстанымдары да әртүрлі болады. Адамның бір деңгейден екінші деңгейге көтерілуі оның болмысының сапалық өзгерісін, парасат деңгейін, санасының өзгеруін көрсетеді. Ол неғұрлым жоғары сатыға көтерілген сайын, оның санасы, рухани тазалығы солғұрлым жоғары болмақ. Өмірде адамның жетілу деңгейін сырт көзге анықтау оңай емес. Бұл жан мен тәннің күресінің көрінісі. Бұл күрес күнделік өмірде толассыз жүріп жататындықтан бір күннің ішінде адам бір сатыдан екінші сатыға ауысып отыруы мүмкін. Өйткені адамның иманы да әлсіреп, күшейіп отырады. Мақсат сол жоғары сатыларда ұзағырақ ұстанып, бекінуде.. Абай мұрасын осылай жүйелеу арқылы адам санасының жетілу, кемелдену сатыларын көре аламыз. Бұл Абай ұлылығының бір көрінісі.

Енді осы, әрбір сатыға көтерілу үшін Абай, адам жасауға тиісті әрекетерді көрсетеді. Абай көрсеткен төменгі сатыдан *жарым адамнан* көтеріліп, келесі *адам* сатысына көтерілу үшін керек бірінші қадам – білім алу, іздену, әрекет жасау. Бірінші қадам болмаса екінші қадамның болмайтыны тәрізді, білім болмаса жетілу де жоқ.

Қорытынды

Абай тағлымынан қазақ халқының өмірлік философиясын іздеу, «толық адам»

концепциясының маңыздылығын ұғыну және Абайдың көрсеткен жолмен жүріп, ғұмыр кешу әрбір қазақ үшін басты құндылық болуы тиіс. Абай мұрасы арқылы заманауи қазақи философиялық ұғымдар жүйесін көрсетіп, өмірімізге ендіру зиялы қауымдар үшін басты міндет болуы тиіс. Абай өз туындыларында шын ақыл мен салқын сананы іске қосу арқылы туындаған барлық мәселелердің шешімін де көрсетіп берді. Абай әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Жаратылысқа сүйіспеншілік, өмірді сүю, адамзатты сүю, жастарды білім шақыру – Абай мұрат еткен дүниелер бүгінгі күннің басты мәселелері

Абай мұрасы – ілімді ұрпақ, білімді азамат тәрбиелеуде өз өзектілігін, мәнін жойған жоқ. Ол біздің дәуірлеп дамыған мемлекетіміздің, білім саласындағы дамуымыздың моделі сияқты, Абай моделі. Бұл дүниежүзіне барша адамзатқа үлгі боларлық модель. Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп, айтқан афоризмі бүкіл адамзат үшін құндылықтың шырқау шыңы. Сондықтанда Абай әлемдік деңгейдегі кемеңгер. Хакім Абай мұрасы – қазақтың қазақтығын әлемге танытатын нағыз рухани бренді, елдің имиджі.

Әдебиеттер тізімі

Абай және қазіргі заман. (1998). Алматы, Ғылым.

Абуов, А.П. (1997). *Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави.* Алматы, Институт философии и науки.

Әл-Фараби. (1973). *Философиялық трактаттар.* Алматы, Ғылым.

Әуезов, М. (1995). *Абай Құнанбаев: Монографиялық зерттеулер мен мақалалар.* Алматы, Санат.

Әуезов, М. (1997). *Абайтану дәрістерінің дереккөздері.* Алматы, Санат.

Құнанбаев, А. (1968). *Шығармаларының толық жинағы* (Т. 2). Алматы, Жазушы.

Мұхамедханов, Қ. (1995). *Абай мұрагерлері.* Алматы, Атамұра.

Сүйіншәлиев, Х. Ж. (1956). *Абайдың қара сөздері.* Алматы, Жазушы.

References

Abai and the present time. (1998). Almaty, Gylym Publishing.

Abuov, A.P. (1997). *The worldview of Khoja Ahmed Yasawi.* Almaty, Institute of Philosophy and Science.

Al-Farabi. (1973). *Philosophical treatises.* Almaty, Gylym Publishing.

Auezov, M. (1995). *Abai Kunanbayev: Monographic studies and articles.* Almaty, Sanat Publishing.

Auezov, M. (1997). *Sources of Abai studies lectures.* Almaty, Sanat Publishing.

Kunanbayev, A. (1968). *Complete works in two volumes* (Vol. 2). Almaty, Zhazushy Publishing.

Mukhamedkhanov, K. (1995). *The heirs of Abai.* Almaty, Atamura Publishing.

Suinshaliev, H. Zh. (1956). *The prose works of Abai (Kara Sozder).* Almaty, Zhazushy Publishing.

A.Tursynbaeva¹, H.A. Şimşek²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

²Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye

(E-mail: ¹aigul_73kz@mail.ru, ²simsekahmet@kastamonu.edu.tr)

The Idea of the “Perfect Man” in Abai’s Prose

Abstract. Poetry occupies a special place in Kazakh spiritual culture. It addresses the most pressing, complex, and significant issues of human and social life, thoroughly analyzing and

classifying values essential for existence. In this regard, Abai's poetry has a unique position. His language, artistic mastery, depth of content, and subtle meanings distinguish his works from other poetic creations that spread widely across the steppe. Abai depicted the mysteries of human nature so profoundly that some of his poems are still being interpreted by Abai scholars. Moreover, Akhmet Baitursynov once emphasized that it is not easy to fully grasp Abai's works at once.

Keywords: Abai, poet, prose, cognition, perfect man.

А.Турсынбаева¹, Х.А. Шимшек²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

²Университет Кастамону, г. Кастамону, Турция

(E-mail: ¹aigul_73kz@mail.ru, ²simsekahmet@kastamonu.edu.tr)

Идея «совершенного человека» в прозе Абая

Аннотация. Поэзия занимает особое место в казахской духовной культуре. Она затрагивает наиболее актуальные, сложные и значимые проблемы человеческой и общественной жизни, подробно анализируя и классифицируя жизненно важные ценности. В этом отношении поэзия Абая имеет особое значение. Его язык, художественное мастерство, глубина содержания и подтекст отличаются от других поэтических произведений, распространенных в степи. Абай настолько глубоко раскрыл тайны человеческой природы, что некоторые его произведения до сих пор анализируются абаеводами. Ахмет Байтурсинов также отмечал, что постичь творчество Абая полностью и сразу — нелегкая задача.

Ключевые слова: Абай, поэт, проза, познание, совершенный человек

Авторлар туралы мәлімет:

Турсынбаева А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1900-2685>

Шимшек Х.А. – PhD, доцент, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Information about author:

Tursynbayeva A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1900-2685>

Şimşek H.A. – PhD, Associate Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

Сведения об авторе:

Турсынбаева А. – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1900-2685>

Шимшек Х.А. – PhD, доцент, университет Кастамону, г. Кастамону, Турция. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1423-2120>

GTAR 17.07.51
Bilimsel makale

Sedanur Benli¹, Soner Sağlam²

Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye

(E-mail: ¹sbenli403@gmail.com, ²soners@pau.edu.tr)

Agageldi Allanazarov'un Şol Bir Gezek Uçan İt (Bir Kez Uçan Köpek) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

Özet. Bu bildiri Agageldi Allanazarov tarafından kaleme alınan *Şol Bir Gezek Uçan İt* adlı povest, bir yavru köpeğin doğa içinde bireysel varoluşunu kurmaya çalıştığı büyüme anlatısı çerçevesinde incelenmektedir. Povest, bireyin içsel gelişimi ve toplumsal duyarsızlık arasındaki çatışmayı merkezine alır.

Möngözlüje adlı köpek yavrusunun, sürüden koparılması ve ardından karşılaştığı zorluklarla verdiği yaşam mücadelesi; dostluk, korku, dayanışma ve toplumsal yabancılaşma temalarıyla birlikte ilerler. Eserdeki karakterler – Lakma, Kartal, Tilki, Kaplumbağa, Kurt, Arı, Yılan, Serçeler– hem bireysel semboller hem de Türkmen halkının değerleri, mizahı ve kültürel bilinç katmanlarını temsil eder.

Anlatı dili, deyimsel zenginlik, yansıma sesler ve içsel diyaloglarla dikkat çeker. Povest; çocuklar için yazılmış gibi görünse de çok katmanlı yapısıyla hem yetişkin okura hem de eğitimciye pedagojik ve kültürel analiz imkânı sunar.

Anahtar Kelimeler: Agageldi Allanazarov, Türkmen edebiyatı, çocuk edebiyatı, hayvan hikayeleri, bireyleşme

DOI: <https://doi.org/10.71078/ydwp0h75>

Alındı: 09.08.2025; Kabul edildi:29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Agageldi Allanazarov, edebiyat alanındaki kariyerine öğrencilik yıllarında şiir ve hikâyeler yazarak başlamış, Moskova'daki Gorki Edebiyat Enstitüsü'nde eğitim alarak edebi yetkinliğini artırmıştır. Şiirleri ve hikâyeleri Türkmenistan'daki edebi çevrelerde tanınmasını sağlamış, özellikle çocuk edebiyatı alanında dikkate değer eserler ortaya koymuştur. Allanazarov, aynı zamanda Türkmenistan Yazarlar Birliği ve Türkmen Devlet Neşriyatı gibi kurumsal yapılar içerisinde çeşitli yönetim görevlerinde bulunarak edebiyatın gelişimine katkı sağlamıştır¹.

Agageldi Allanazarov, Türkmen edebiyatında çok üretken bir yazar olarak tanınır. Özellikle çocuklar için yazdığı eserler, onların hem eğlenmesini hem de değerli hayat dersleri almasını sağlar. Allanazarov'un eserlerinde, Türkmen kültürüne ait önemli değerler yer alır ve bu eserler çocuklara doğruluk, çalışkanlık, sevgi, saygı ve yardımseverlik gibi kavramları öğretmeyi amaçlar. Eserlerinden *A Yazyan*, *At Gayratı*, *Üç Murtlak Kapitan*, *Ertékiler*, *Şadıyan Harplık* gibi eserlerinde çocukların hayal gücüne hitap eden masallar ve hikâyeler kaleme alınırken, aynı zamanda onları evrensel değerlerle buluşturmuştur.

Allanazarov'un eserleri yalnızca yazılı metinlerde kalmamış, aynı zamanda tiyatro oyunlarına ve filmlere de uyarlanmıştır. *Yedi Däne* ve *Çat Açan Menzil* gibi uzun öykülerinden sinema filmleri yapılmış, *Tilkiniñ Doglan Günü* adlı tiyatro oyunu ise pek çok sahnede sergilenmiştir. Bu eserler, Allanazarov'un çocuk edebiyatındaki etkisini daha da artırmış ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Yazar, çocuk edebiyatındaki bu başarısıyla, Türkmen kültürünün değerlerini yeni nesillere aktarmada önemli bir rol oynamıştır².

1 Ceyda Maden, Agageldi Allanazarov'un "Sürgünler" Adlı Romanının I. Bölümünün Bağlam Sözlüğü: Eylemler (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2022), 13.

2 Soner Sağlam, Türkmenistan Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilcileri-Türler) (Ankara, Bengü Yayınları, 2020), 176.

İncelemeye konu olan *Şol Bir Gezek Uçan İt Adlı* povest (uzun hikâye), Agageldi Allanazarov'un *Çölün Deñiz Günleri* adlı kitabında yer almaktadır. Eser 2006 yılında Aşkabat'ta Türkmen Devlet Neşiryat Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Eserde Allanazarov'un povestleri, hikayeleri ve masalları yer almaktadır. Povest, 181 sayfadır ve iki bölümden oluşmaktadır.

1. İnceleme

Lakma adlı çoban köpeğinin dört yavrusundan ikisi çobana verilir; geride, içine kapanık ve öğrenme hızı yavaş olan Mönközlüje ile kız kardeşi kalır. Bir gün bir kartal Mönközlüje'yi pençelerine alıp kaçıtır; ancak yavru köpek kartalın ayağını ısırarak kurtulur ve doğada yalnız kalır.

Bundan sonra povest, Mönközlüje'nin yalnızlık, hayatta kalma ve olgunlaşma yolculuğunu izler. Tilki, kaplumbağa, yılan, arı, kurt, serçeler, kirpi, karga ve başka kuşlarla yapılan her karşılaşma, karaktere yeni deneyim kazandırır ve karakterini geliştirir. Köpek yavrusu, doğanın sert koşulları karşısında saflığını yitirmeden cesareti ve direnci öğrenir; fiziksel varoluşunu sürdürdükçe içsel kimliğini de inşa eder. Duygusal olgunluğunu geliştirirken, cesaret, dostluk, sabır, empati, umut gibi değerlere tutunur.

Povest, Mönközlüje'nin yaşadığı karşılaşmalar üzerinden bireyleşme sürecini inceler ve toplumsal okumalar (dışlanma, empati, dayanışma) yapar. Bunu yaparken karakterlere sembolik işlevler yükleyerek olaylara metaforik bir derinlik ekler. Bu derinlikle de çocuk okura olumlu kişilik özellikleri, bireysel gelişim ve ahlaki gelişim üzerine öğütler verir. Böylece Mönközlüje'nin "tek başına kalma" mücadelesi hem bir eğitim sahnesi hem de toplumsal eleştiri platformu hâline gelir; povest, saflığın korunarak öğrenme, umut ve cesaretin inşası, doğayla uyum ve toplumsal sorumluluk gibi temaları dengeli bir anlatımla iç içe işler.

Povestte, semboller ve alegorik unsurlara oldukça fazla yer verilmiştir. Bu yapılırken, karakterler ve olgulardan faydalanmıştır. Örnek vermek gerekirse, povest boyunca Mönközlüje'nin yuvasına geri dönmeye, ailesine kavuşmaya çalışması aracılığıyla "yuva" sembolü öne çıkarılmıştır. Bu sembol, güvenli alan ve çocuğun korunaklı evresi olarak karşımıza çıkar. Mönközlüje'nin karşılaştığı herkese ailesini sorması, onun tekrar huzura kavuşmak istediğini, güvenli alanına dönmek istediğini göstermesi üzerinden ailesinin yanı sıra olan yuvanın, bir çocuk için en doğru yer olduğu vurgulanır.

Mönközlüje'nin yuvadan ayrılışı ile başlayan "yolculuk" sembolü, büyüme ve olgunlaşma sürecini gösterir. Onun deneyimleri ve tecrübeleri ile aktarılan bu sembolde bireyin büyüme ve olgunlaşma sürecine vurgu yapılır. Mönközlüje'nin zamanla korkularını aşması, doğayı tanıması ve kendi kararlarını verebilmesi üzerinden işlenir. Povest aracılığıyla bireyin kendi ayakları üstünde durmayı öğrenmesi gerektiği vurgulanır.

Mönközlüje, povest boyunca tilki, kuzu, kaplumbağa, yılan, arı gibi pek çok hayvanla karşılaşır. Bu karşılaşmalar kimi zaman tehlikeyi, kimi zaman dostluğu temsil eder.

Mönközlüje'nin yaşadığı her karşılaşma bir hayat dersidir. Hayvanlar aracılığıyla, içsel duygular ve sosyal çevredeki insanlara ilişkin mesajlar çocuk okura aktarılır. Eser, bu yönüyle hayvan sembolizmi açısından oldukça zengindir. Çalışmanın Karakterler başlığında, hayvanlara ve temsillerine detaylı olarak değinilmiştir. Kartal, bazen zararlı bazen öğretici olmasıyla belirsiz ve karmaşık bir otorite figürü olarak karşımıza çıkar. Kaplumbağa, birçok kültürde olduğu gibi bilgeliği ve sabrı temsil eder.

Povestin sonunda Mönközlüje'nin olgunlaşması, geçmişten ders çıkarabildiği, artık kendi kararlarını alabilen, kendini koruyabilen birine dönüştüğü görülür. Bu bağlamda eserin bütününe bakıldığında, yalnızca bir povest olmadığını; bireyselleşme yolculuğu hakkında alegorik bir anlatı olduğu söylenebilir.

1.1. Karakterler ve Temsilleri

Povestteki karakterler yalnızca olay örgüsünü ilerletmekle kalmaz; aynı zamanda Türkmen halkının kültürel kodlarını, sosyal değerlerini ve birey-toplum ilişkisini katmanlı bir biçimde inşa eder. Povestteki her bir karakter, toplumsal rollerin alegorik temsili, bireyin içsel gelişimi ve geleneksel halk bilgeliğinin taşıyıcısıdır. Bu bağlamda karakterler yalnızca hikâyeyi oluşturan öğeler değil, aynı zamanda düşünsel, duygusal ve kültürel işaret taşıyıcılarıdır.

Möngözlüje: Povestin merkezinde yer alır. Tipik bir «masum kahraman» arketipidir. Başlangıçta dünyaya karşı tamamen savunmasız, iyi niyetli ve meraklıdır. Povest boyunca karşılaştığı karakterler aracılığıyla acıyı, güveni, ihaneti, sabrı ve dayanışmayı öğrenir. Eserde onun birey olma süreci işlenir. Özgüven, cesaret ve empati gibi temel duyguların ve sosyal becerilerin pekiştirilmesinde çocuk okura örnek olur.

Lakma: Möngözlüje'nin annesidir. Türkmen geleneğinde sıkça karşımıza çıkan sezgisel, bilge ve fedakâr «ana» tipidir. Lakma'nın çocuklarını kaybettikten sonraki direnci ve “bulacağım” inadı, Türkmen kadınının bireysel ve toplumsal hafızadaki yerini güçlendirir. Onun evlatlarına olan bağlılığı, halk kültüründeki «ana yüreği» anlayışını temsil eder. Çocuk okura güven, aidiyet ve koşulsuz sevgi gibi duyguların aktarılmasını sağlar. Onun yavrularıyla kurduğu bağ, çocukların güvenli bağlanma ve sevgi temelli ilişkilerin önemini anlamasını sağlar.

Kartal: Kartal karakteri, eserdeki kırılma anını başlatır. Möngözlüje'yi kaçırmayı, sadece fiziksel bir eylem değil, kahramanı zorla büyüme sürecine sokan ve kaderini etkileyen bir müdahaledir. Onun “Kanadıma laf etme” sözü, kibirli doğasını ortaya koyar. Bu sözü, aynı zamanda kültürel olarak saygının sınırları, güç ile hak arasındaki çatışmayı sembolize eder.

Kartal karakteri zamanla Möngözlüje'nin cesareti ve özgüveni karşısında sarsılır. Kartalın bu değişimi, gücün mutlaklığına karşı bireyin kararlılığı ve azmiyle elde ettiği manevi zaferin anlatımıdır. Bu durum, çocuklara olumsuzluklarla başa çıkmanın ve cesur olmanın önemini gösterir.

Kaplumbağa: Möngözlüje'nin içsel iyileşmesini sağlayan önemli figürlerden biri olarak karşımıza çıkar. Onun “Sabır iyi bir şeydir. O seni iyileştirir.” sözü, didaktik bir öğüt olmasıyla; «Ataların daha beter dertlerle baş etti.» sözü ise Türkmen geleneğindeki atalar kültürünün gelecek nesillere aktarılması açısından dikkate değerdir.

Kaplumbağa, yavaş ama istikrarlı ilerleyen zamanın; tecrübe aracılığıyla kazanılan bilginin ve halkın soğukkanlılıkla verdiği direncin simgesidir. Möngözlüje'nin duygusal olarak çöküş yaşadığı bir zamanda karşısına kaplumbağanın çıkması, onun bir tür «manevi kılavuz» işlevi gördüğünü kanıtlar. Çocuk okura sabrın, geçmişten ders çıkarmanın ve düşünerek hareket etmenin önemini gösterir. Çocukların duygusal olarak güçlenmeleri, dayanıklı bireyler haline gelmeleri için örnek olur ve onların yetişkin olduklarında daha sağlıklı bireyler olmasını sağlamaya çalışır.

Tilki: Tilki ve ailesi, Möngözlüje'yi geçici olarak himayelerine alarak onu korurlar. Ancak bu koruma, koşullu ve hesaplıdır. Tilki'nin “Evde benim yavrularımsınız, dışarıda ise birer hayvansınız” ifadesi, toplum içindeki rol farklılıklarını ve görünüş ile gerçeklik arasındaki çelişkiyi yansıtır. Güvenin koşullu olmasının yaratabileceği hayal kırıklığını çocuklara sezdirmeye çalışır.

Tilki ailesi, hayatta kalmak için stratejik davranan, kuralcı ama aynı zamanda ikiyüzlü bireylerin simgesidir. Bu yönüyle povest, yalnızca bireysel değil kolektif bir ahlak eleştirisi de sunar. Çocuk okurların samimiyyetin ve tutarlılığın sosyal ilişkilerdeki önemini dolaylı yoldan kavramalarına olanak tanır.

Kurt: Kurt karakteri, toplumun önyargılarına kurban gitmiş, ancak diğerleri tarafından dışlanmasına rağmen kendi değerlerinden ödün vermemiş bir figürdür. Onun “Ben gerçek kurdum” demesi, yalnızca görünüşüyle değil özünüyle var olma iddiasıdır. Möngözlüje'ye karşı gösterdiği empati, toplum tarafından dışlanmasına rağmen ahlaki üstünlüğünü hala

koruduğunu gösterir. Povestte, kurt karakteri üzerinden dış görünüşe dayalı yargıların eleştirisi yapılırken, çocuklara da dışlanmış bir karakterin de dürüst ve yardımsever olabileceği gösterilir. Bu anlatım, çocukların önyargılarını kırmayı, dipperlerini olduğu gibi kabul etmeyi ve kişiliklerine değer vermeyi öğrenmeleri açısından eğitsel bir katkı sağlar.

Kuzu: Kuzu ile ilişkisi Möngözlüje'ye annesini ve evini çağırıştırır. Ancak Möngözlüje'nin kuzu sürüsü tarafından dışlanması; saflığın ve çocukluğun bile toplumsal aidiyet kurallarına yenildiğini gösterir. Bu durum, Türkmen toplumunun içe dönük yapısına ve kendinden olmayana dışlamaya meyilli yanına dair eleştirel bir bakış açısı sunar. Bu karakter, çocuk okura, başkalarına karşı duyarlı olma, yardıma ihtiyacı olanlara yardım etme gibi değerleri kazandırmayı hedefler.

Arı ve Yılan: Arı, küçük ama etkili bir figürdür. Özellikle onun "Sığırlardan senin intikamını alayım" demesi cesaret, adalet ve birlik içinde hareket etme duygusunu temsil eder. Arı, Möngözlüje için küçük ama güçlü bir dayanaktır.

Yılan ise doğanın tehlikeli ama saygı duyulması gereken yanıdır. Her iki karakter de Möngözlüje'nin içgüdüsel farkındalığını artıran sınavlar gibidir. Möngözlüje'nin onlarla kurduğu her etkileşim, doğanın öğretici ve sınavcı yönlerini gösterir. Bu karakterler, çocuklarda etkili problem çözme, stratejik davranma gibi olumlu davranış kalıplarını benimsetmeyi amaçlar.

Karga: Karga, toplumsal hiyerarşi içinde kendini üstte konumlandıran, kibirli ve dışlayıcı bireylerin temsilidir. "Sizin etiniz bize yaramaz!" diyerek Möngözlüje'yi hor görmesi, sınıfsal ayrımcılığın ve kültürel dışlamanın bir temsilidir. Karga aracılığıyla, Türkmen toplumundaki görünmez sınırlar ve dışlayıcı tavırlar açığa çıkarılır ve yanlışlığı sezdirilir.

Kirpi ve Serçeler: Bu ikincil karakterler, povestin dramatik gerilimini azaltan, ancak duygusal derinliğini artıran figürlerdir. Serçeler Möngözlüje'ye aidiyet hissini yeniden kazandırırken, kirpi de sessizce ona destek olur. Özellikle kalabalıkların değil, küçük dostlukların Möngözlüje için daha dönüştürücü olduğu bu temsiller üzerinden aktarılır. Çocuk okura, dayanışma, yardımlaşma ve arkadaşlığın önemini sezdirirler. Bireyin topluma karışmasının psikolojik yönden olumlu olduğunu vurgularlar.

1.2. Temalar

Şol Bir Gezek Uçan İt adlı povest, yüzeyde bir köpek yavrusunun doğada yaşadığı serüveni konu alıyor gibi görünse de derin yapısında birey olma mücadelesi, aidiyet arayışı, toplumsal eleştiriler ve kültürel değerlerin yeniden üretimi gibi pek çok temayı bünyesinde barındırır. Bu bölümde eserde öne çıkan temalar ayrıntılı biçimde değerlendirilecektir:

Bireyleşme Süreci ve Yuvadandan Ayrılış: Povest, Möngözlüje'nin kartal tarafından kaçırılıp vahşi doğaya düşmesiyle başlar. Bu kopuş, yalnızca mekânsal değil; anne sıcaklığından ve kardeşlerinden duygusal kopuş anlamına da gelir. "Yuvadan ayrılma" motifi, kahramanın içsel dönüşümünü başlatan kırılma noktasıdır. Aniden sahipsiz kalan Möngözlüje, çocukluktan çıkıp kendi ayakları üzerinde durmayı öğrenmek zorundadır. Böylece, Türkmen anlatı geleneğinde sık rastlanan "olgunlaşma eşiği" modern bir biçimde yeniden üretilir.

Kimlik ve Aidiyet Arayışı: Möngözlüje'nin yolculuğu, aynı zamanda bir kimlik arayışıdır. Yolculuğu boyunca sık sık "Annem nerede?" ya da "Beni tanıyor musun?" diye sorup durması, aidiyet ihtiyacının bir yansımasıdır. Onun bu arayışı fiziksel buluşmanın ötesinde, kim olduğunu ve nereye ait olduğunu anlama çabasıdır. Güven, sadakat ve ihanet kavramlarını tartışmaya açarak bireyin ruhsal kök bulma ihtiyacını görünür kılar.

Doğa ile Etkileşim ve Hayvan Sembolizmi: Povest, doğayı yalnızca arka plan değil, öğretici bir unsur olarak işler. Tilki kurnazlık, kaplumbağa sabır ve bilgelik, yılan önyargıların kırılması, arı birlik içinde çalışma, kurt dışlanma tehlikesi vb. simgelerini taşır. Bu figürler aracılığıyla anlatı, doğaya ait öğeleri kültürel sembollere dönüştürür. Bu karşılaşmalar, Möngözlüje'nin hayatta kalma becerisini artırırken empati ve dayanışma bilincini de geliştirir; kirpi ve kaplumbağa ile

kurulan dostluk, “türler arası yardımlaşma”yı vurgular. Böylece eser, doğayı sadece bir mekân değil, aynı zamanda bir öğretmen ve karakterleri şekillendiren bir unsur haline getirir.

Toplumsal İlişkiler ve Güven: Möngözlüje'nin karşılaştığı karakterler, aynı zamanda güven, sadakat ve ihanet gibi toplumsal ilişkilerin temsilidir. Möngözlüje'nin kaplumbağa ve kirpiyle kurduğu ilişki yardımlaşma, dayanışma ve empatinin somut göstergesidir. Kartal kötücül bir karakter olarak görünse de pişmanlık duyar; karakterlerin tamamen iyi ya da kötü olarak çizilmemesi, çocuk okura hayatın karmaşıklığını öğretmeye yönelik bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilir.

Annelik, Aile ve Dostluk: Povestte, annenin koruyucu varlığı kısas sürede kaybedilir. Bu eksiklik, Möngözlüje'nin karşılaştığı hayvanlarla kurduğu ilişkiler aracılığı ile telafi edilmeye çalışılır. Özellikle kaplumbağa ile olan dostluğu, Möngözlüje'nin ilk gerçek arkadaşlık deneyimidir. Farklı türlerden olmalarına rağmen birbirlerine duydukları güven ve yardımlaşma, povestin empati, hoşgörü ve birlikte yaşama değerlerini vurgular. Bu dostluklar, annenin yokluğunda bir tür «seçilmiş aile» olgusu yaratır. Aile kavramını genişleterek, dostluğun gücünü ön plana çıkarır.

Toplumsal Ayrımcılık ve Eleştiri: Kartalın üstün konumu, kuzuların kırılabilirliği ve tilkinin fırsatçılığı gibi öğeler hiyerarşik konumları temsil eder. Möngözlüje'nin dışlanması, hor görülmesi gibi durumlar, çocukların sıklıkla karşılaştığı sosyal etiketleme ve ötekileştirme olgusunu barındırır. Eser, güç istismarını ve sınıfsal kibri gözler önüne sererek toplumsal adaletsizliği sorgular. Bu eleştirel bakış, çocuk okurda sosyal farkındalık geliştirerek, eserin pedagojik etkisini artırır.

Sözlü Bellek ve Anlatı Geleneği: Eserde, Möngözlüje ile hayvanlar arasındaki diyaloglar, yalnızca bir iletişim aracı olmakla kalmaz; atasözleri, yerel deyimler ve özlü sözlerle bezenmiş zengin bir Türkmen sözlü geleneğini metne taşır. Bu yönüyle, sözlü anlatı geleneğini çağdaş çocuk edebiyatıyla buluşturarak kültürel belleği ve sürekliliği canlı tutar. Böylece eser, estetikliği ve didaktikliğiyle geleceğe aktarılacak bir kültürel hafıza metnine dönüşür.

1.3. Dil ve Anlatım

Eser, Türkmencenin zengin söz varlığını çağdaş çocuk edebiyatının estetik gereksinimleriyle ustaca birleştirir. Metnin şiirselliği; ağız özelliklerinden beslenen deyimler, beddualar, kalıp sözler, yansıma sesler ve ironik tekrarlarla kuruludur. “Türkmeniň bir özi däl, onuň iti hem dürtmeseň duýmaýar” ile toplumsal duyarsızlığı hicvederken, “Ganatyna gurt düşsün!” bedduasıyla kültürel hafızanın izlerini taşır. “Aş gatykladyp berermen bolan kömek” deyiimiyle tutulmayan sözlere iğneleme yapılır.

İç monologlar ve diyaloglar ile hem çocuk okura hem yetişkinlere hitap eder. Onurunu korumak için “Ganatym-a dil ýetirme!” diyen kartal aracılığıyla yetişkinlere; “Gysamda nädersiň?” ile ise esprili bir meydan okumayla çocuk okura yaklaşır. Povestte, şatyr-şallak, sallam-sajak, gobsunmak gibi yansıma sesler kullanılarak anlatıya ritim kazandırılır.

Tilkinin kirpi eti üzerine yaptığı iç monolog, mizah unsuruymuş gibi gösterilerek sıkıntılı günlerde eldekiyle yetinmeyi öğütler; “bal saymak” ve “dara düşülen günlerin Allah'ı” gibi ifadeler de kültürel öğelerin sözlü taşıyıcılarıdır.

Allanazarov, Möngözlüje'nin iç düşüncelerini doğa tasvirleriyle birleştirerek yalın ama etkili bir anlatım kurar. “Men kartalla uçdum” sözü kahramanın dönüşümünü simgelerken, “Sus, yerin kulağı var, ağızdan yel alsın!” ifadesi temkinli olma çağrısını mistik bir inanışla bağdaştırır. “Hemmeleriň çydam kasesiniň püre-pür bolanyny görüp...” ifadesi ise mecazlı diliyle topluca sabrın taşmak üzere olduğunu anlatır.

Bu çok katmanlı dil, metni çocuklar için eğlenceli ve anlaşılır kılar. Yetişkinlere satır aralarında toplumsal eleştiri, kültürel bellek ve felsefi göndermeler sunar. Böylece povest, dil-kültür- pedagoji arasında köprü kurarak sözlü geleneği korurken modern anlatımıyla da evrensel bir edebî değer oluşturur.

1.4. İletiler

Povest, pedagojik, toplumsal ve ahlaki pek çok iletiyi içinde barındırarak anlatı içinde harmanlar. İletiler, didaktik olmadan; Mönközlüje'nin deneyimleri, diđer kahramanlarla ilişkileri ve doğayla kurduđu etkileşim üzerinden dolaylı olarak aktarılır.

Bireysel Direnç ve Güçlenme: Mönközlüje, çevresinden beklediđi desteđi göremeyince ("Aş gatykladyp berermen bolan kömek" gibi sahte vaatlerle karşılaşınca), kendi başının çaresine bakmayı öğrenir. Onun her zorluđu sabırla aşma çabası, özgüvenini güçlendirir ve çocuk okura cesaret ile kararlılık aşılar.

Görünüşe Aldanmamak ve Önyarguların Aşılması: Kurt karakterinin dürüst ve yardımsever çıkması, birinini dış görünüşüne göre yargılamanın yanlış olduğunu gösterir. Povest böylece "iyi-kötü" ayrımının niyet ve eylemlerle değerlendirilmesi gerektiğini çocuk okura sezdirir.

Toplumsal Duyarsızlık Eleştirisi: Povest, deyimler aracılığıyla toplumun bireye karşı duyarsızlığını eleştirir. "Türkmenin yalnız kendisi değil, köpeđi bile dürtülmedikçe fark etmez" deyimini, toplumdaki empati eksikliđini gösterir. Mönközlüje'nin defalarca reddedilmesi, okurun bu durumu sorgulamasını amaçlar.

Ayrımcılık, Ötekileştirme ve Sınıfsal Farklılıklar: Karga, leylek ve kuzu gibi hayvanların dışlayıcı tutumları, sınıf ve statüye dayalı ayrımcılıđın alegorik bir temsilidir. Bu anlatım, çocuklara "farklı" ya da "değersiz" görülen bireyleri kabul etmenin ve empati geliştirmenin önemini dolaylı olarak aktarır. Bu ileti aynı zamanda sosyal öğrenmeyi destekleyen pedagojik işleve de sahiptir.

Doğayla Uyum ve Doğaya Duyarlılık: Povestte doğa, yalnızca mekân olarak değil, aktif bir karakter olarak da yer alır. Hayvanların kişileştirilmesi ve Mönközlüje'nin doğa unsurlarıyla kurduđu diyaloglar üzerinden, doğaya duyarlı olmak vurgulanır. Eser, insanın doğa karşısındaki üstünlüğünden ziyade doğa ile uyum içinde yaşamının değerini ve gerekliliđini vurgular.

Duygusal ve Sosyal Gelişim: Mönközlüje'nin yaşadığı korku, yalnızlık ve aidiyet arayışı gibi duygular, çocuk okurun empati yapmasını kolaylaştırır. Tilki, kirpi gibi hayvanlarla kurduđu geçici ama anlamlı ilişkiler; yardımlaşma ve dostluk gibi sosyal becerilerin önemini gösterir. Bu ilişkiler aracılığıyla çocuk okura kalıcı bağların sabır ve anlayışla kurulduđu mesajı verilir.

Olgunlaşma ve Karar Alma: Povest ilerledikçe Mönközlüje yalnızca fiziksel olarak değil aynı zamanda zihinsel ve duygusal olarak da bir olgunlaşma geçirir. Başlangıçta, ne yapacağını bilmeyen korkak bir yavru olmaktan çıkarak; risk alan, karar veren ve dünyayı anlamlandırmaya çalışan bir bireye dönüşür. Bu gelişim süreci, çocukların bağımsızlık kazanması ve öz farkındalık edinmesiyle benzerlik taşır.

Bu çok katmanlı iletiler, povesti yalnızca edebî bir metin olmaktan çıkararak pedagojik ve toplumsal bakımdan da güçlü bir esere dönüştürür. Mönközlüje'nin yolculuđu, okuyucu için bir "büyüme metaforu" işlevi görür. Povest didaktik olmadan öğretici olmanın başarılı bir örneđini ortaya koyar.

Sonuç

Şol Bir Gezek Uçan İt povesti, klasik hayvan anlatısını bireysel güçlenme, kimlik arayışı ve toplumsal duyarlılık etrafında yeniden kurgulayarak Türkmen çocuk edebiyatına çok katmanlı bir katkı sunar. Mönközlüje'nin kartal aracılığıyla yaşadığı travmatik kopuştan, kurt ve kaplumbađa gibi figürlerle kurduđu ilişkilerine uzanan bu yolculuk, çocuk okura cesaret ve empati kazandırırken çocuk okurla birlikte yetişkin okura da kültürel belleđi aktarır.

Bu çalışmada, eserdeki beddua-mizah kalıpları önyargı karşıtı karakter kurgusu ve doğa-insan dengesi vurgusunun çağdaş değerler eğitimiyle örtüştüğü görülmüştür. Ayrıca, Mönközlüje'nin her durakta kazandıđı işlevsel deneyimler kahramanın dönüşümünü adım adım güçlendirmekte; metnin şiirselliđi ise estetik olduđu kadar pedagojik bir rol de üstlenmektedir.

Sonuç olarak, Allanazarov'un eseri, çocuklara yaşamın zorluklarıyla baş etme, kendini bulma ve toplumsal uyumu öğrenme süreçlerinde rehberlik eden; bireysel ve toplumsal değerlerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir yapıt olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, Şol Bir Gezek Uçan İt, Türkmen çocuk edebiyatının hem estetik hem de pedagojik açıdan önemli bir temsilcisi olarak literatürde hak ettiği yeri alır.

Kaynakça

Allanazarov, Agageldi. (2006.). *Çöliñ Deñiz Günleri*. Aşgabat, Türkmen Devlet Neşiriyat Merkezi.

Maden, Ceyda. (2022.). *Agageldi Allanazarov'un "Sürgünler" Adlı Romanının I. Bölümünün Bağlam Sözlüğü: Eylemler*. Yüksek Lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi.

Sağlam, Soner. (2020.). *Türkmenistan Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilcileri-Türler)*. Ankara, Bengü Yayınları.

References

Allanazarov, A. (2006). *The days of the desert sea*. Turkmen State Publishing Center.

Maden, C. (2022). *The contextual dictionary of verbs in the first chapter of Agageldi Allanazarov's novel "Sürgünler"* (Master's thesis). Pamukkale University.

Sağlam, S. (2020). *Turkmen children's literature (Periods–Representatives–Genres)*. Bengü Publications.

Седанур Бенли¹, Сонер Сағлам²

Памуккале университеті, Денизли, Түркия.
(E-mail: ¹sbenli403@gmail.com, ²soners@pau.edu.tr)

Ағагелді Алланазаровтың *Şol Bir Gezek Uçan İt (Bir Kez Uçan Көрек)* атты шығармасы жөніндегі зерттеу

Аңдатпа. Бұл мақалада Ағагелді Алланазаровтың *Şol Bir Gezek Uçan İt* атты повесті табиғат аясында күшіктің жеке болмысын қалыптастыруға талпынысын суреттейтін өсу баяны шеңберінде қарастырылады. Повестің негізгі өзегі – жеке тұлғаның ішкі дамуы мен қоғамдық немқұрайдылық арасындағы қайшылық.

Möngözlüje (Мөңгөзліже) атты күшіктің табыннан бөлініп қалғаннан кейінгі өмір үшін күресі және кездескен қиындықтары достық, қорқыныш, ынтымақтастық және әлеуметтік жатсыну тақырыптарымен ұштасып өрбиді. Шығармадағы кейіпкерлер – Лақ, Қыран, Түлкі, Тасбақа, Қасқыр, Ара, Жылан, Торғайлар – әрі жеке символдық мәнге, әрі түрікмен халқының құндылықтарын, әзіл-қалжыңын және мәдени санасының қабаттарын бейнелеуші қызметке ие.

Баяндау тілі фразеологиялық байлығымен, еліктеуіш дыбыстарымен және ішкі диалогтарымен ерекшеленеді. Повесть сырттай балаларға арналған туынды болып көрінгенімен, көпқабатты құрылымы арқылы ересек оқырманға да, педагогке де тәрбиелік әрі мәдени талдау жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Ағагелді Алланазаров, түрікмен әдебиеті, балалар әдебиеті, жануарлар туралы хикаялар, жеке тұлғалық қалыптасу

Pamukkale University, Denizli, Türkiye
(E-mail: ¹sbenli403@gmail.com, ²soners@pau.edu.tr)

A Study on Agageldi Allanazarov's Work Called *Şol Bir Gezek Uçan İt* (Once Flying Dog)

Abstract. In this paper, the povest called *Şol Bir Gezek Uçan İt* written by Agageldi Allanazarov is examined within the framework of the growth narrative in which a puppy tries to establish its individual existence in nature. Povest focuses on the conflict between the individual's internal development and social insensitivity.

The struggle of the puppy named Mönközlüje to survive after being separated from the herd and the difficulties he encounters; progresses together with the themes of friendship, fear, solidarity and social alienation. The characters in the work – Lakma, Eagle, Fox, Turtle, Wolf, Bee, Snake, Sparrows – represent both individual symbols and the values, humor and cultural consciousness layers of the Turkmen people.

The narrative language draws attention with its idiomatic richness, onomatopoeia and internal dialogues. Although Povest seems to be written for children, it offers the opportunity for pedagogical and cultural analysis to both the adult reader and the educator with its multi-layered structure.

Keywords: Agageldi Allanazarov, Turkmen literature, children's literature, animal stories, individuation

Yazar hakkında bilgi:

Benli Sedanur – Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2873-5585>

Sağlam Soner – Doctor, Doçent, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Автор туралы мәлімет:

Бенли Седанур – Памуккале университеті, Денизли, Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2873-5585>

Сағлам Сонер – доктор, доцент, Памуккале университеті, Денизли, Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Information about authors:

Benli Sedanur – Pamukkale University, Denizli, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2873-5585>

Sağlam Soner – Dr., Associate Professor, Pamukkale University, Denizli, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

GTAR 17.07.51

Ilmiy maqolae

B.I. Qodirova*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,**Samarqand, O'zbekiston**(E-mail: kodiroya.b86@gmail.com)***Qozoq she'riyatidagi "Сегізіяқ" janri: Abay an'anasi va badiiy tuzilma**

Annotatsiya. Ushbu maqolada qozoq adabiyotshunosligida muhim o'rin tutuvchi "сегізіяқ" she'riy shaklining badiiy-strukturaviy xususiyatlari tahlil qilinadi. "Сегізіяқ" – har bandi sakkiz misradan iborat bo'lib, unda 5 va 7-8 bo'g'inli misralar uyg'unlashuvi kuzatiladi. Abay Qunanboyev ushbu shaklni poetik ijodga joriy qilgan va uni falsafiy, tanqidiy, didaktik g'oyalarni ifodalash vositasi sifatida mukammallashtirgan. Maqolada shoir ijodining o'ziga xos janr xususiyatlari, qofiyalanish tizimi va mazmuniy chuqurligi yoritilgan. Shuningdek, "сегізіяқ" ning o'zbek tilidagi aniq ekvivalenti mavjud emasligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Abay Qunanboyev, сегізіяқ, qozoq she'riyati, she'riy shakl, janr, bo'g'in, qofiya, adabiyotshunoslik, badiiy tuzilma, Abayshunoslik

DOI: <https://doi.org/10.71078/jnsk3x53>

Qabul qilindi: 09.08.2025; Ma'qullandi: 29.09.2025; Onlayn mavjud: 3.10.2025.

Ma'lumki, qozoq klassik adabiyotining yirik namoyandalardan biri, atoqli shoir, ma'rifatparvar va mutafakkir Abay (Ibrohim) Qo'nonboyev Semipalatinsk viloyatining Chingiztog' tog' tizmasi etagida joylashgan Qashqabuloq hududida (hozirgi Qozog'iston Respublikasining Abay tumani) dunyoga kelgan. Yosh Ibrohim dastlab Ahmad Rizo madrasasida to'rt yil tahsil olib, bu davrda arab va fors tillarini o'rgangan. Aynan shu davrda u o'ziga "Abay", ya'ni "ehtiyotkor" ma'nosini anglatuvchi taxallusni tanlagan. Madrasadagi ta'lim jarayonida u Sharq mumtoz adabiyotining yirik vakillari – Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Xusrav Dehleviy va Nodira kabi mutafakkirlarning asarlarini mutolaa qilgan. Qozoq akademik yozuvchisi M.Avezovning aytishicha, Abay ayniqsa "Alisher Navoiyni o'ziga "eng yaqin ustoz" deb biladi va asarlaridan o'rnak oladi..." . Biz quyida mana shunday buyuk qozoq adibi Abay Qo'nonboyev ijodi bilan bog'liq bo'lgan, u asos solgan "сегізіяқ" adabiyotshunoslikka oid terminini tahlil qilishga harakat qildik.

Сегізіяқ – (qoz. *сегіз* – sakkiz, *аяқ* – oyoq). Bu nom she'rning tashqi tuzilmasiga – sakkiz misradan iborat bandlarga ishora qiladi. Shuningdek, ushbu termin she'rning ichki ritmik va metrik sxemasini ham belgilaydi. Janr sifatida "сегізіяқ" XIX asr oxirida, aynan Abay ijodida shakllangan bo'lib, uning 1889-yilda yozgan mashhur she'ri orqali keng tarqalgan. Bu janr an'anaviy xalq og'zaki ijodi shakllaridan, xususan, "terme" va "jir"lardan farq qilib, qat'iy ritm va qofiya tizimiga ega. Abay bu shaklga Yevropa poetikasidan o'zlashtirilgan elementlarni uyg'unlashtirgan holda yangicha mazmun va ruh bag'ishlagan.

Mazkur termin qozoq adabiyotshunosligidagi har bandi 8 misradan iborat bo'lgan murakkab tuzilishga ega she'r turi bo'lib, u qozoq she'riyati janriga qo'shilgan maxsus badiiy shakl, ya'ni she'r bandining namunasi hisoblanadi. Bu band 5 bo'g'inli misralar bilan 7-8 bo'g'inli misralarning izchil uyg'unlashuvi va aralashuvi asosida tashkil topgan. To'rt xil tovush ohangi asosida uyg'unlikni vujudga keltirib, unda 3- va 6-misralar uzoqdan o'zaro

bog'lanadi, qolgan qo'shni misralar esa o'zaro ohangdosh bo'ladi. Qisqa misralarda bo'g'inlar 3 va 2 bo'g'inli holda keladi. "Serizayak" da dastlabki ikki misrada shoirning badiiy-falsafiy xulosasi ifodalanadi. Mahorat bilan yaratilgan bu she'r shakli – qozoq poeziyasida alohida o'rin tutadi. Quyida Abay qalamiga mansub "Serizayak" she'ridan namuna keltiramiz:

*Алыстан сермен,
Жүректен тербен,
Шымырлап бойға жайылған.
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл.*

Mazkur she'r yuqoridagi kabi har bandi 8 misradan iborat bo'lib, 5 bo'g'inli va 7-8 bo'g'inli misralarning tizimli qo'shilib, o'zaro aralashishi orqali hosil bo'lib, a-a-b, v-v-b, g-g tarzda qofiyalangan. Bunda 3- va 6-misralar o'zaro qofiyalangan, qolgan misralar esa o'zaro alohida qofiyalangan hisoblanadi. Bu kabi jihatlar keyingi bandlarda ham bir xil takrorlanadi:

*Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас.
Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас.
Қиналма бекер, тіл мен жақ,
Көңілсіз құлақ – ойға олақ .*

Abayshunoslik ilmida "Sakkiz oyoq" haqidagi fikrlar nihoyatda muhim o'rin tutadi. Qozoq adibi M.Avezov "Sakkiz oyoq"ni "buyuk shoirning ijodiy faoliyatining o'rta davrida yaratilgan, har jihatdan badiiy mukammal, yirik bir asar" deb baholagan va bu baho hanuzgacha o'z kuchini yo'qotmagan. Akademik Z.Ahmetov "Sakkiz oyoq"ning mazmun va shakliga chuqur kirib, fikr bildiradi. U she'rda "hayotni donolik bilan idrok qilish, haqiqat va adolatni izlash, xalqni to'g'ri yo'lga, madaniyat va taraqqiyot sari yetaklash kabi muhim g'oyalar yaqqol ifodalangan"ini ta'kidlaydi. Shuningdek, u bu asarni musiqiy ijroda "kirish qismi, cho'qqi nuqtasi va yakuniga ega simfonik poema shaklidagi asar" deb ham baholaydi.

"Serizayak" o'lchovi va band tuzilmasidan Shakarim Qudoyberdi o'g'li, Ahmad Baytursin o'g'li, Muqag'ali Maqatayev kabi boshqa ko'plab shoirlar ham o'z ijodlarida foydalanganlar.

"Serizayak" terminining o'zbek tilidagi aniq, to'liq ekvivalenti mavjud emas, ya'ni bu termin qozoq adabiyotshunosligiga xos milliy she'riy shakl hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, qozoq adabiyotida Abay Qo'nonboyev ushbu she'riy shaklni joriy qilgan va mukammallashtirgan. "Serizayak" uslubida yozilgan she'rlar orqali Abay o'zining falsafiy, tanqidiy, didaktik g'oyalarini ifoda etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. (1996). Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. Алматы, Ана тілі.

Дәдебаев, Ж. (2010). *Абай және ұлттық идея.* Алматы, Қазақ университеті.

Қирабаев, С. (1998). *Абайтану тағылымдары.* Алматы, Мектеп.

Құнанбаев, А. (1995). *Шығармалар жинағы.* Алматы, Жазушы.

Zharmukhamedov, M. (2009). *Kazakh Poetic Forms in Comparative Context.* Almaty, Arys Publishing.

References

- Dadebayev, Zh. (2010). *Abai and the National Idea*. Almaty: Kazakh University.
- Dictionary of Literary Terms*. (1996). Compilers Z. Akhmetov, T. Shangaibayev. Almaty, Ana Tili.
- Kirabayev, S. (1998). *Lessons of Abai Studies*. Almaty, Mektep.
- Qunanbayev, A. (1995). *Collected Works*. Almaty, Zhazushy.
- Zharmukhamedov, M. (2009). *Kazakh Poetic Forms in Comparative Context*. Almaty, Arys Publishing.

Б.И. Кодирова

Шараф Рашидов атындагы Самарқанд мемлекеттік университети,
Самарқанд, Ўзбекистан.
(E-mail: kodirova.b86@gmail.com)

Қазақ поэзиясындағы «Сегізаяқ» жанры: Абай дәстүрі және көркемдік құрылымы

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиеттануында маңызды орын алатын «Сегізаяқ» поэтикалық формасы қарастырылады. «Сегізаяқ» – әр шумағы сегіз жолдан тұратын, 5 және 7–8 буынды жолдардың кезектесуі арқылы құрылатын өлең түрі. Абай Құнанбаев бұл форманы қазақ поэзиясына енгізіп, оның көмегімен философиялық, сыншылдық және дидактикалық ойларын жеткізген. Зерттеуде рифмалық ерекшеліктері, шумақ құрылымы және оның көркемдік мәні талданады. Бұл форманың өзбек әдеби дәстүрінде дәлме-дәл баламасы жоқ екендігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, сегізаяқ, қазақ поэзиясы, поэтикалық форма, жанр, буын, рифма, әдебиеттану, көркемдік құрылым, абайтану

B.I. Qodirova

Sharof Rashidov Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
(E-mail: kodirova.b86@gmail.com)

The “Segizayaq” Genre in Kazakh Poetry: Abay’s Tradition and Artistic Structure

Abstract. This article explores the poetic form “Segizayaq”, which holds a significant place in Kazakh literary studies. “Segizayaq” is a poetic structure consisting of eight lines per stanza, with a combination of 5- and 7-8-syllable lines. Abay Qunanbayev introduced and perfected this form, using it to convey philosophical, critical, and didactic ideas. The paper analyzes its rhyme scheme, stanzaic structure, and artistic value. It is also noted that this poetic form has no exact equivalent in the Uzbek literary tradition.

Keywords: Abay Qunanbayev, segizayaq, Kazakh poetry, poetic form, genre, syllable, rhyme, literary studies, artistic structure, Abay studies.

Muallif haqida ma’lumot::

Qodirova B.I. – dotsent, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, Samarqand, O‘zbekiston. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6281-0111>

Автор туралы мәлімет:

Кодирова Б.И. – доцент, Шараф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті, Самарқанд, Өзбекстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6281-0111>

Information about authors:

Qodirova B.I. – Associate Professor, Sharof Rashidov Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6281-0111>

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

ҒТАР 16.01.45

Ғылыми мақала

А.Ш. Смаилова¹, С.А. Рахымберлина², Б.О. Рахимбаева³*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті,**Қарағанды қ., Қазақстан**(E-mail: ¹sonti70@mail.ru, ²sagila_a@mail.ru, ³bagir2201@mail.ru)***Тіл үйренудегі ЖИ: артықшылықтары мен кемшіліктері**

Аңдатпа. Ғылыми зерттеудің мақсаты – жасанды интеллекттің (ЖИ) тіл үйретудегі артықшылықтары мен мүмкін болатын кері әсерлерін кешенді талдау арқылы білім беру жүйесінде оның орны мен ықпалына баға беру. ЖИ-ді тіл оқыту контекстінде интеграциялаудың негізгі бағыттары: интерактивтік жаттығуларды құрастыру, сөйлесу дағдысын дамыту, автоматтандырылған түзету мен бағалау және оқыту нәтижелілігін арттыру. Идея – ЖИ құралдарын тиімді пайдалану арқылы жеке оқу траекторияларын қалыптастыру, оқу мотивациясын көтеру және тіл үйренудің қолжетімділігін арттыру.

Ғылыми және практикалық маңызы – зерттеу нәтижелері оқытушылар мен білім беру ұйымдарына ЖИ-дің сабақ үдерісіндегі қызметі мен шектеулері жөнінде нақты түсінік береді. Бұл әдістемелер қазақ тілін оқытуда қолдануға қолайлы, әрі инновациялық педагогикалық тәжірибені дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу әдіснамасы – әдеби шолу, салыстырмалы талдау, практикалық кейс-зерттеу (Duolingo, ChatGPT, Qazaq AI, т.б.) және автордың сапалық қорытындысы. Әдістердің комбинациясы зерттеуге жүйелі құрылым мен сенімді нәтижелер алуға мүмкіндік берді.

Негізгі нәтижелер мен талдаулар: ЖИ тіл үйренудегі интерактивтілікті, уақыт үнемдеуді, жеке оқыту жолын, кері байланыс және объективті бағалауды қамтамасыз ететінін көрсетті. Алайда, адаммен тікелей қарым-қатынас тапшылығы, қате немесе жалған ақпарат таралу қаупі, шығармашылық пен сыни ойлаудың шектелуі сынды кемшіліктері анықталды.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, нейрожелі, QazGPT, генерациялау, платформа, лингвистикалық модель

DOI: <https://doi.org/10.71078/aytybp84>

Түсті: 9.08.2025; Мақұлданды: 29.09.2025; Онлайн қолжетімді: 3.10.2025.

Кіріспе

Жасанды интеллект адам мен машина арасындағы интерактивтілікті жақсартуға, автоматизациялауға және тиімділікті арттыруға мүмкіндік бере отырып, адамдық интеллектінің кейбір аспектілерін модельдеу арқылы әртүрлі салаларда қолданылып жатыр. Бүгінгі күні жасанды интеллектімен байланысты жаңа технологияларды білім беру саласына интеграциялау – өзекті мәселе болып отыр, әрі оқытудың жаңа әдістері айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда. Білім беру әрдайым инновациялар үшін құнарлы орта болған, ал қазіргі уақытта жасанды интеллект (ЖИ) осы саладағы негізгі қозғаушы күшке айналды, ол тек оқу үдерісіне ғана емес, сонымен қатар білім беру жүйесіне де айтарлықтай әсер етіп, елеулі өзгерістер енгізіп жатыр. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) — тіл үйрену процесін жеңілдетіп, қолжетімді етіп жатқан маңызды құралдардың

бірі. Қазіргі кезде ЖОО-да жасанды интеллектіні оқу үдерісіне белсенді енгізуде. Сондықтан оқытушылар жасанды интеллектіні қолданудың барлық мүмкіндіктері мен туындайтын мәселелері туралы хабардар болуы тиіс. «Жасанды интеллект бойынша сабақ беретін мұғалімдердің көпшілігі академиялық оқу кезінде ресми білім алмаса, жасанды интеллект туралы қате түсініктерді тудыруы мүмкін және олардың сыныптағы тәжірибесіне және оқу бағдарламаларын әзірлеуге кедергі келтіруі мүмкін» (Yau, Chai, & Chiu, 2022). Кез келген тілді оқыту контекстінде жасанды интеллектіні интеграциялау оқытуды неғұрлым икемді, инклюзивті және қызықты етуге мүмкіндік беретін революциялық перспективаларды ашады (Luckin, Holmes, Griffiths, & Forcier, 2016).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жасанды интеллект (Artificial Intelligence, AI) — адам санасының кейбір қабілеттерін, яғни ойлау, үйрену, шешім қабылдау секілді әрекеттерін компьютерлік жүйелер арқылы жүзеге асыруды мақсат ететін ғылым мен технологияның бір тармағы. Бүгінгі таңда жасанды интеллект технологиялары білім беру жүйесіне қарқынды еніп, тіл үйрену процесінде ЖИ-дің қолданылуы кең таралып келеді. «Duolingo», «ChatGPT», «Google Translate», «Elsa Speak» сияқты платформалар тіл үйренушілерге жеке, бейімделген көмек көрсетеді. Дегенмен нейроже-лінің яғни жасанды зерденің қазақ тіліндегі мүмкіндігі ағылшын тіліндегідей деңгейге жете қойған жоқ. Десек те, отандық «Qazaq AI» платформасы ана тілімізге негізделген жасанды интеллектіні қолдану мен дамытуды қолға алған. Қазақ тіліне бейімделген жасанды интеллект технология-ларын енгізуші мамандардың бірі - Т. Бектұр: «Жасанды интеллект технологияларын қазақ тіліне интеграциялау тек технологиялық прогресті ғана білдірмейді, бұл, сонымен бірге, мәдениетті сақтау, дәстүрді жетілдіру мен қазіргі заман арасындағы көпір және жаһандық цифрлық экожүйедегі тіліміздің орнын бекіту. Бұл көш-тен біз қалмауымыз керек», деп өзінің құнды пікірімен бөліседі (Bektūr, 2023). Бұл дегеніміз - заманауи ұрпақ тәрбиелеу, қазақ тіліне тән зерттеулерді жетілдіру, жасанды интеллект саласындағы жаһандық білім базасын одан әрі байыту, қазақ тіліне бейімделген құралдар жиынтығын әзірлеу немесе ұсыну. Сонымен қатар «Qazaq AI» платформасы ChatGPT мүмкіндіктерін қазақ тілінде пай-далануға арналған «JASANDY» қосымшасын жасап шығарды. Сол арқылы ChatGPT-ді қазақша тегін қолдануға болады. Бұған қоса платформада «SozimAI» – мәтінді сөзге айналдыратын ЖИ дыбыс генераторы, «AdemiAI» – мәтінді суретке айналдыру ЖИ генераторы, «BalamAI» – балалардың білімі мен дамуына арналған ЖИ платформасы, «DamysAI» – техникалық даму платформасы, «KorkemAI» – мәтінді бейнеге айналдыру генераторы, «BilimAI» – білім мен ғылымға арналған ЖИ қызметі де бар.

Сонымен қатар Қазақстанның жасанды интеллект саласындағы жетістіктерінің бірі – «QazGPT» деп аталатын қазақ тілінде генеративті жасанды интеллект платформасы. Бұл жаңа платформа танымал «ChatGPT» моделімен бәсекелесе алатын деңгейде жасалған және оны қазақ тілін жетік меңгерген пайдаланушыларға арнайы бейімдеген. «QazGPT» платформасы қазақ тіліндегі мәтіндерді генерациялау, сұрақтарға жауап беру, күрделі сұхбаттар жүргізе алады және тілдік түсінікке негізделген түрлі тапсырмаларды орындауға арналған. «QazGPT» платформасы ұсынатын мүмкіндіктер тіл үйренушілерге жаңа технологиялар дәуірінде өзінің тілдік құзыретін жақсартуда таптырмас көмек деп айта аламыз.

Сондай-ақ Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық-ғылыми практикалық орталығы және Ақпараттық есептеуіш технологиялар зерттеу институтымен бірлесіп, «ҚазLLM» әзірлеумен айналысуда. Бұл лингвистикалық модельдің басқа жасанды интеллектіден ерекшелігі, қарапайым тілмен айт-қанда, қазақша ойлап, қазақша сөйлейтін «чат джипитінің» «миы». Мамандардың айтуынша, қазақша

нейрондарын қазақ тіліндегі видеотіл – фразеологизм, бейнелі қолданыс, мақал-мәтел, дәстүрлі ұғым-түсініктеріне, мәдениетіне, тіліне, діліне қатысты білім жүйесі түгел қамтылған этномаркерлі лексика құрайды екен. Ірі тілдік модель – LLM-нің қазақ тілін дамытудағы мүмкіндіктері туралы Т.Б. Рамазанов: «LLM қазақ тілінің мүмкіндіктерін арттыруға жағдай жасайды. Мұндай модельдер қазақ тіліндегі үлкен дерекқор негізінде оқытылып, мәтінді түсіну, талдау және генерациялау секілді көпқырлы міндеттерді орындай алады. Нәтижесінде, ақпараттарды қазақ тілінде жылдам өңдеу, көпшілікке қолжетімді ету және түрлі қызметтерде қолдану оңайлайды. LLM, алдымен, технология, бірақ сонымен қатар тілдің дамуына қызмет етудің тиімді тетігі. Қазақтілді орта үшін, әсіресе цифрлық кеңістікте, сөздік қорды байыту, тілді ғылыми және іскерлік жағынан дамытуға қолдау көрсету сияқты көп пайдасы бар. Сонымен қатар LLM тек мәтінді өңдеумен шектелмей, қазақтың ұлттық болмысын сақтауға да ықпал етеді. Мысалы, модель қазақ тілінің аглютинативті құрылымын меңгеріп, тұрақты тіркес пен мақал-мәтелді дұрыс талдап, аударып бере алады. Бұл ата-бабамыздан қалған мәдени-рухани мұраны жаңа технологиялық деңгейде дамытып, ұлт тілінің өміршеңдігі мен маңызын одан әрі арттыруға жол ашады» (Ramazanov, 2022).

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінде білім беру саласында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану әлемдік деңгейде үлкен қызығушылық тудырып отыр. Бұл технологиялардың ерекшелігі -жанды оқытушылардың қызметін модельдеу арқылы білім алушыларға жекелеңдірілген әрі интерактивті оқыту мүмкіндігін ұсынуында. Мұндай технологиялар әрбір білім алушының қызығушылықтарын, қажеттіліктері мен қабілеттерін ескеруге мүмкіндік береді, сол арқылы оқыту процесінің тиімділігін арттырады.

ЖИ негізіндегі оқыту платформаларының негізгі функционалдық мүмкіндіктеріне мыналар жатады:

- дұрыс сөйлеуді түзету;
- жеке сөздерден сөйлем құрастыруға арналған жаттығулар;
- диалогтік сөйлесуді және басқа да практикалық тілдік жағдайларды меңгеру;
- тыңдау және ауызша сөйлеу дағдыларын бағалауға арналған автоматтандырылған тестілер жүргізу.

Бұл бағытта дыбыстауды талдау, сөйлеуді және бейнені тану, табиғи тілді түсіну, сондай-ақ адам мен машина арасындағы диалогтік өзара әрекеттесу сияқты заманауи технологиялар қолданылады. Нәтижесінде жасанды оқытушыны құру мүмкіндігі туындайды. Мұндай жүйе білім алушының сөйлеуін тыңдай алады, сөйлеу арқылы жауап береді, қателіктерді түзетеді, тіл үйренушінің құзыреттілік деңгейін бағалайды және олардың қажеттіліктеріне бейімделген оқыту әдістерін ұсына алады.

Жасанды интеллект (ЖИ) құралдары білім алушыға бағытталып, жеке тұлғалық тәсілді қолдану арқылы тілдік дағдыларды жетілдіруге ықпал етеді, оқытушыға бағалау мен кері байланыс беру үдерістерін автоматтандыру арқылы жүктемесін азайтуға көмектеседі, сондай-ақ оқу орнының әкімшілігіне студенттердің үлгерімін бақылауға және оқу үдерісін ұйымдастыруды жақсартуға мүмкіндік береді (Baker & Smith, 2019).

А.А. Рольгайзердің пікірінше, қазіргі уақытта тілдерді үйренуде ең сұранысқа ие жасанды интеллект құралдарына дауыстық көмекшілер, чат-боттар, онлайн-аудармашылар, орфография, пунктуация, грамматика және мәтіннің стилистикасын тексеруге арналған қызметтер жатады (Rolgayzer, 2022). Айтылған құнды пікірлерді ескере отырып, жасанды интеллект технологияларының мүмкіндіктерін орынды пайдалану білім беру сапасын арттыруға, тілдік және коммуникативтік дағдыларды дамытуға, сондай-ақ әрбір білім алушының жеке оқу траекториясын тиімді қалыптастыруға болатынын тілге тиек етпекпіз. Біздің пікірімізше, чат-боттармен тілдесу тілдік кедергілерді жеңуде

пайдалы әрі студенттерді әртүрлі тақырыпта тілдік қарым-қатынасқа бағдарлайды.

Жасанды интеллекттіл үйренуді тиімді, қолжетімді, қызықты ете алады және оқытушы үшін ЖИ көмекші құрал ретінде көптеген мүмкіндіктерді ұсынады. Жасанды интеллект негізінде әзірленген заманауи тапсырмалар жоғары деңгейдегі интерактивтілікпен және адамға бағдарланған әдістемемен ерекшеленеді. Мұндай технологиялар әрбір білім алушының қызығушылықтарын, қажеттіліктері мен қабілеттерін ескеруге мүмкіндік береді, сол арқылы оқыту процесінің тиімділігін арттырады. ЖИ белгілі бір тақырып бойынша презентация дайындау, өтілген материалды бекітуге арналған тиімді тапсырмалар ұсыну, әртүрлі тақырыптағы мәтіндерді тіл меңгеру деңгейіне бейімдеу, иллюстрациялық материал жасау, кез келген мәтінді дыбыстау, оқыту ойындарын құрастыру сияқты көптеген тапсырмаларды орындай алатын тамаша көмекші құрал.

Дегенмен әрбір жаңашылдықтың оң және теріс жақтары болатынын атап өту маңызды. Біздің де мақала жазудағы мақсатымыз - жасанды интеллектінің тіл үйренудегі нақты пайдасы мен зиянын, артықшылықтары мен мүмкін болатын кері әсерлерін ажыратып қарастыру. Өйткені ЖИ-ді білім беру жүйесіне енгізудің артықшылықтары мен кемшіліктерін толық түсіну үшін барлық аспектілерді ескеру маңызды. Ол үшін, ең алдымен, жасанды интеллект пен табиғи интеллектінің қолданысында балансты сақтау қажет деген пікірдеміз. ЖИ тілдерді оқытуда көптеген пайда әкеледі, ЖИ құралдарын тиімді пайдалану тіл үйрену процесін жеңілдетеді алады, бірақ толыққанды тіл үйрену үшін дәстүрлі әдістермен үйлестірілуі тиіс. Сондықтан тіл үйренудегі ЖИ-дің пайдасы мен кері әсерін төмендегідей жіктеуге тырыстық.

1. Жасанды интеллектінің тіл үйренудегі артықшылықтары:

- Тілдік жаттығулар мен ресурстар - ЖИ тіл үйренушілер үшін интерактивті жаттығулар, ойындар және тесттер әзірлеуге мүмкіндік береді, яғни виртуалды оқытушылар мен мобильді қосымшалар арқылы қазақ тілінің грамматикасы мен сөздік қорын меңгеруге көмектеседі. ЖИ-powered қосымшалар (мысалы, Duolingo, Babbel) тілдік жадыны дамыту және грамматикалық ережелерді үйрету үшін интерактивті жаттығулар ұсынады.

- Уақытты үнемдеу - көлемі ауқымды ақпараттарды қазақ тілінде ЖИ технологияларын пайдалана отырып дайындағанда уақытты үнемдеуге болады. Бұл студенттерге күрделі ұғымдармен жұмыс істеу кезінде өздерін сенімді сезінуге көмектеседі, себебі ЖИ тапсырмалар, жобалар және басқа жұмыстар үшін қажетті ақпаратты жылдам ұсынады. Мысалы, студентке көлемді бірнеше мәтіннің қысқаша мазмұнын бір бетке жинақтауы керек болса, жасанды интеллектінің көмегімен ол бұл мақалалардың мәнін тез түсініп, ақпаратты бірнеше минут ішінде реттей алады.

- Жеке оқыту траекториясын жасау - ЖИ жүйелері әрбір тіл үйренушінің тіл білу деңгейіне, оқу жылдамдығына және стильдеріне бейімделе отырып, дербес оқу траекториясын құрады. Мысалы, «Duolingo» платформасы жаттығуларды студенттің қатесі мен жетістігіне қарай автоматты түрде жеңілдетіп немесе қиындатып береді. Бұл білім алушылардың мотивациясын арттырады және тиімділікті жоғарылатады.

- 24/7 интерактивті тәжірибе - ChatGPT сияқты тілдік модельдер арқылы тіл үйренушілер кез келген уақытта, шектеусіз диалог жүргізе алады. Бұл, әсіресе, сөйлеу машығын дамытуда тілдік дағдыны дамытудың өте тиімді жолы.

- Жылдам түзету және кері байланыс - ЖИ бірден грамматикалық, лексикалық және фонетикалық қателерді анықтап, тіл үйренушіге түзету нұсқаларын ұсынып, сөйлеу дыбыстарын нақты талдап, дұрыс айту тәсілдерін көрсетеді. Мысалы, қазақ тілінде дұрыс сөйлем құрастыра білмейтін студент, барлық ойларын, пікірлерін ретсіз жазып қояды. ЖИ технологиясы оның қателерін белгілеп көрсетіп, қай жерде қате жібергенін анықтауға көмектеседі.

- Интерактивті оқытуды дамыту - ЖИ қазақ тілінде сөйлеу дағдыларын жақсартқысы

келетін студенттер үшін үлкен мүмкіндік ұсынады. ЖИ технологиялары адамның сұрақтарына бірнеше секунд ішінде жауап беріп, пайдалы диалог жүргізуге мүмкіндік береді. Мысалы, студент өзінің сөйлеу және айтылым дағдыларына сенімсіз болса, ЖИ арқылы жаттығып, кеңестер ала алады.

- Қолжетімділік - Жасанды интеллект тіл үйренуді анағұрлым қолжетімді әрі ыңғайлы етеді. ЖИ негізіндегі заманауи қосымшаларды мобильді құрылғылар арқылы кез келген уақытта, кез келген жерде пайдалануға болады, әсіресе, үнемі жолда жүретін немесе бос уақыты шектеулі адамдар үшін өте тиімді. Бұл ресурстардың көпшілігі онлайн режимде және тегін қолжетімді.

- Объективті кері байланыс ұсыну - ЖИ арқылы студенттер әділ бағалау алады. Жасанды интеллект берілген критерийлер мен рубрикаларға сүйене отырып, нәтижелерді дереу көрсетеді. Бұл студенттерге өздерінің күшті және әлсіз тұстарын көруге, әрі оларды дамытуға мүмкіндік береді.

- Ойын арқылы оқыту (gamification) - ЖИ элементтері тіл үйренуді қызықты ету үшін ойын форматында сабақтар құра алады, бұл мотивацияны арттырады. Жаңа сөздерді үйрену үшін ЖИ оқуды қызықты ету үшін әртүрлі ойындар ұсына алады. Дегенмен, ойын түріндегі оқыту әрдайым материалды терең түсінуді қамтамасыз етпейді, сондықтан оқытушылар студенттерге кері байланыс беруді және бағыттап отыруды жалғастыруы тиіс. ЖИ негізіндегі платформаларда геймификация студенттерді белсенді қатысуға, жаңа білім алуға және дағдыларын жетілдіруге ынталандырады.

- Көптілділік - ЖИ көп тілде жұмыс істей отырып, қазақ тілін үйретуді басқа тілдермен интеграциялауға мүмкіндік береді, бұл тіл үйренушілердің әлемдегі әртүрлі мәдениеттермен байланысын нығайтады.

Сонымен ЖИ технологияларының бұл артықшылықтары студенттердің тілдік қабілеттерін, сөздік қорын, өнімді дағдыларын және грамматиканы меңгеруді жақсарту мүмкіндіктерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ жоғарыда айтылған жасанды интеллектінің шексіз мүмкіндіктерін мойындай отырып, оның білім беру үдерісіндегі кемшіліктерін де атап көрсетуді жөн көрдік.

2. Жасанды интеллектінің тіл үйренудегі кемшіліктері:

- Адаммен тікелей қарым-қатынастапшылығы - ЖИ платформаларында тіл үйренуші шынайы коммуникативтік жағдаяттарға түсе алмайды. Бұл тіл үйренушінің тілдік интуициясын және бейресми тілдік нормаларды үйренуін тежейді. Жанды диалогпен салыстырғанда ЖИ-мен сөйлесу бірқалыпты, «жасанды» болуы мүмкін. Адамдық контактінің жетіспеуі студенттердің әлеуметтік дамуында теріс әсер етуі ықтимал.

- Сенімді ақпаратты ажырата алмау - ЖИ-дің генеративті моделдері (мысалы, ChatGPT) кейде жалған немесе қате ақпарат ұсынуы мүмкін. Егер білім алушы оның шын-өтірігін ажырата алмаса, бұл білімде жаңсақтыққа әкеледі.

- Шектен тыс тәуелділік - ЖИ-ге жиі жүгіну оқушыларды өздігінен ойлануға, ізденуге, қате жіберіп, одан үйренуге үйретпейді. Бұл креативтілік пен сыни ойлауды тежеуі мүмкін.

- Мәдени және тілдік контекстің толық қамтылмауы - ЖИ мәдени ерекшеліктерді немесе тілдік астарлы мағыналарды әрдайым дұрыс түсіндіре бермейді. Нәтижесінде тіл үйренуші шынайы тілдік ортада қиналуы мүмкін.

- Тілді жансыздандыру - ЖИ құралдарын тіл үйрену процесінде тым көп пайдаланудың салдарынан тіл үйренушілер тек механикалық түрде жаттап алуға және тілді тереңінен түсінуге емес, тек бетпе-бет үйренумен ғана шектелуі мүмкін.

- Техникалық ақаулар - ЖИ-дің әлеуеті мен мүмкіндіктерінің шектеулері бар. Техникалық ақаулар мен алгоритмдердің қатесі тіл үйренушілерге дұрыс ақпарат бермей, оларды тіл үйрену барысында шатастыруы мүмкін.

- Студенттердің жалқаулығын арттырады - ЖИ-ді үнемі пайдалану жалқаулыққа

және тапсырмаларды орындауға деген жауапкершіліктің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осының салдарынан адамдар қиын тапсырмаларға тап болғанда тез шаршайды. Білім алушылар тапсырмаларды орындау үшін ЖИ-ге сенетіні сондай, оқудың, ізденудің орнына ЖИ-ден алынған жауаптарды қайта өңдемей және бейімдемей жай ғана көшіре салады.

- Шығармашылықты азайтады - студенттер жауаптарды генерациялау үшін жасанды интеллектіге сеніп, стандарттан тыс ойлауға ұмтылмауы мүмкін, әсіресе қазақ тілінде жазба жұмыстарын, ұзақ эссе, шығарма жазғанда студенттердің шығармашылық, логикалық және этикалық қабілеттерінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

- Сенімділік төмендейді – білім алушылар көмек алу үшін ЖИ технологияларына сеніп, өз қабілеттеріне деген сенімін жоғалтуы мүмкін. Студенттер ЖИ-ге тым тәуелді болып кетуі мүмкін. ЖИ-ге шешім қабылдауды тапсыру әдетке айналса зиянды болады. Сонымен қатар сөз таңдау мен айтылымда қателік жасаудан қорқып, білім деңгейі төмендейді.

- Эмоцияларды елемейді - ЖИ жанды оқытушылардың орнын баса алмайды. ЖИ технологияларында эмоция жоқ және студенттерге білімнің құндылығын түсіну, өзін-өзі тәртіпке келтіру, жауапкершілік және қазақ тілін күнделікті өмірде ұқыпты қолдану сияқты эмоционалды дағдыларды дамыту мүмкін емес. Олар студенттерге оқу қиындықтарын жеңу үшін қажет эмоционалды қолдауды ұсына алмайды.

- Табиғи дамуды тежейді - ЖИ студенттің шынайы оқу жетістіктерін бағалай алмайды. Студенттер тапсырмаларды жеке дамуы үшін емес, тек талаптарды орындау немесе оқытушыға ұнау үшін орындайды. ЖИ студенттің шынайы оқып жатқанын немесе жай ғана сұрақтарға жауап беріп отырғанын бақылай алмайды. Жанды оқытушы студенттің мінез-құлқын бақылап, тілді үйренуде білім деңгейінің төмендемеуінің алдын алады.

- Жоғары шығын - технологияның дамуы барысында көптеген заманауи гаджеттер мен бағдарламалық қосымшаларға интернет қажет. ЖИ интернетсіз студенттерді қазақ тіліне үйрете алмайды. Бұл технологиялардың кейбірі тегін нұсқада шектеулі функцияларға ие, ал барлық мүмкіндіктерге қол жеткізу үшін ақылы тіркелім қажет, бұл қымбатқа түседі және студенттер қосымша функцияларға қол жеткізе алмайды.

- Әлеуметтік дағдыларға қауіп төндіреді - Студенттер басқалармен қарым-қатынас дағдыларын дамытпай қалуы мүмкін, себебі бұл рөлді ЖИ орындайды. Бірыңғай ЖИ чат-боттарымен тілдік қатынасқа дағдыланған студент жанды оқытушымен тиімді байланыс орнатуды үйренбеуі мүмкін. Сонымен қатар студенттер нақты мұғалімдерден кеңес сұрауды доғарып, тек ЖИ-ге сенуі мүмкін. Бұл сондай-ақ әлеуметтік жағдайларға сәйкес келетін ым-ишараларды, дене тілін және қозғалыстарды түсіндіру мен жеткізу дағдыларының дамуына кедергі келтіреді.

Жоғарыда аталған кемшіліктерге қарамастан, жасанды интеллект қазақ тілін үйренудің әртүрлі аспектілерін, әсіресе, төрт негізгі дағдыны (тыңдалым, сөйлесім, оқылым, жазылым) жетілдіруге көмектеседі. Тіл үйренуде ЖИ-ді қолдану мен адам арасындағы қарым-қатынастың тепе-теңдігін сақтау маңызды.

Қорытынды

Сонымен ЖИ-ді қолданумен байланысты туындаған мәселелердің қатарына білім алушылардың жұмыс қабілеттілігінің, когнитивтік және шығармашылық мүмкіндіктерінің төмендеуі, технологияларға шамадан тыс тәуелділік, оқытушымен тікелей жанды қарым-қатынас пен қолдаудың азаюы жатады. Бұл қолдау мен қарым-қатынас студенттерге өте қажет. Шынында да, ЖИ үй тапсырмаларын орындайды, мәтіндерді аударады, эссе жазады, сұрақтарға жауап береді, ал бұл өз кезегінде білім алушылардың қабілеттерінің, дағдыларының және білімдерінің әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Осы тұрғыда тиімді педагогиканы қамтамасыз ету үшін жанды оқытушының

рөлі өте маңызды. Оқытушы студенттерді ЖИ-ді саналы түрде қолдануға үйретуі керек.

Қорытындылай келе, қазақ тілін оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолдану заманауи білім берудің тиімділігін арттырады. Мұндай технологиялар оқыту процесін жекелеңдіруге, тілдік машықтарды тереңдетуге және білім сапасын арттыруға септігін тигізеді. ЖИ негізіндегі оқыту әдістері оқытушы мен студенттердің оқу процесін жеңілдетіп қана қоймай, оны жаңа деңгейге көтереді. Мұғалімдер ЖИ құралдарын тиімді пайдалану арқылы тіл үйренушілерді қызықтыруға, тілдік машықтарды практикалық қолдануға және өз бетінше оқу дағдыларын дамытуға мүмкіндік жасайды. Болашақта жасанды интеллект қазақ тілін оқытуда қолдану аясын кеңейту арқылы интербелсенді, креативті және тиімді оқу әдістері қалыптасады деп күтіледі. Осыған байланысты мұғалімдер ЖИ-дің соңғы жетістіктерін сабаққа интеграциялауды үйреніп, жаңа технологияларды оқыту үдерісіне белсенді енгізуі тиіс. Мұндай интеграция оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың тіл үйренуге деген қызығушылығын арттырады. Жасанды интеллект арқылы оқу процесін икемді және қолжетімді ету – заманауи білім берудің ажырамас бөлігіне айналады.

Жасанды интеллект тіл үйренуді жеделдетіп, тиімді етуге зор мүмкіндік береді. Оның бейімделгіштігі, жылдам кері байланысы және интерактивтілігі – тіл үйрену процесін жаңаша сапаға көтереді. Дегенмен бұл технология толықтай оқытушыны немесе жанды қарым-қатынасты алмастыра алмайды. ЖИ құралдарын тиімді әрі саналы қолдану арқылы ғана сапалы нәтиже алуға болады. Адам тек ЖИ-мен сөйлесе бастаса, адамзаттың әлеуметтік-эмоциялық қарым-қатынасында жаңа мәселелер туындауы ықтимал. Алайда ұлттық тіл мен мәдениетті сақтай отырып, ЖИ мүмкіндіктерін дұрыс қолдану арқылы коммуникацияны байытып, сапасын арттыруға болады. Ал жасанды интеллект – адам ақыл-ойының жемісі екенін естен шығармауымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

Бектұр, Т. (2023, шілде 27). «Qazaq AI» платформасы. *Egemen Qazaqstan*. <https://egemen.kz/article/352819-qazaq-ai-platformasy>

Рамазанов, Т.Б. (2022, тамыз 8). Жасанды интеллект – адам ақыл-ойының жемісі. *Ана тілі*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/64005>

Рольгайзер, А.А. (2022). Перспективы использования искусственного интеллекта в практике преподавания иностранного языка. В *Актуальные вопросы лингводидактики и методики преподавания иностранных языков: Сб. науч. ст. по материалам XXXII Междунар. науч.-практ. конф.* (с. 243–248). Чебоксары, Изд-во Чуваш. гос. пед. ун-та.

Baker, T., & Smith, L. (2019). *Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges* (p. 56). Nesta.

King Woon Yau, C.S., Chai, & Thomas, K.F. Chiu. (2022). A phenomenographic approach on teacher conceptions teaching Artificial Intelligence (AI) in K-12. *Education and Information Technologies*. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11161-x>

Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L.B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education* (p. 60). Pearson.

References

Yau, K.W., Chai, C.S., & Chiu, K.F.T. (2022). A phenomenographic approach on teacher conceptions teaching artificial intelligence (AI) in K-12. *Education and Information Technologies*. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11161-x>

Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L.B. (2016). *Intelligence unleashed: An*

argument for AI in education. Pearson.

Bektúr, T. (2023). Qazaq AI platformasy [Qazaq AI platform]. *Egemen Qazaqstan*. <https://egemen.kz/article/352819-qazaq-ai-platformasy>

Ramazanov, T. B. (2022). Zhasandy intellekt – adam aqyl-oynyn zhemisi [Artificial intelligence – a product of human intellect]. *Ana tili*. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/64005>

Baker, T., & Smith, L. (2019). *Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges*. Nesta.

Rolgayzer, A. A. (2022). Prospects for the use of artificial intelligence in the practice of teaching a foreign language. In *Topical issues of linguodidactics and methods of teaching foreign languages: Proceedings of the XXXII International Scientific and Practical Conference* (pp. 243–248). Cheboksary, Chuvash State Pedagogical University.

A.Sh. Smailova, S.A. Rakhymberlina, B.O. Rakhimbaeva
E.A. Buketov Karaganda Research University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: ¹sonti70@mail.ru, ²sagila_a@mail.ru, ³bagir2201@mail.ru)

AI in Language Learning: Advantages and Disadvantages

Abstract. The purpose of the research is to assess its place and influence in the education system by comprehensively analyzing the advantages and possible negative consequences of artificial intelligence (AI) in language teaching. The main areas of AI integration in the context of language learning are: designing interactive exercises, developing conversational skills, automated correction and evaluation, and improving learning outcomes. The idea is to create individual learning trajectories, increase learning motivation, and increase the accessibility of language learning through the effective use of AI tools.

Scientific and practical significance – the research results provide teachers and educational organizations with a clear understanding of the activities and limitations of AI in the classroom. These techniques are suitable for use in teaching the Kazakh language and contribute to the development of innovative pedagogical experience.

The research methodology includes a literature review, comparative analysis, practical case study (Duolingo, ChatGPT, Qazaq AI, etc.) and a qualitative conclusion by the author. The combination of methods allowed the study to obtain a systematic structure and reliable results.

The key results and analysis showed that AI provides interactivity in language learning, time savings, an individual approach to learning, feedback and an objective assessment. However, disadvantages such as a lack of direct relationships with a person, the risk of spreading erroneous or misinformation, and limited creativity and critical thinking have been identified.

Keywords: artificial intelligence, neural network, QazGPT, generation, platform, linguistic model.

А.Ш. Смаилова, С.А. Рахымберлина, Б.О. Рахимбаева
Карагандинский исследовательский университет имени Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан
(E-mail: ¹sonti70@mail.ru, ²sagila_a@mail.ru, ³bagir2201@mail.ru)

ИИ в изучении языка: преимущества и недостатки

Аннотация. Цель научного исследования - оценить его место и влияние в системе образования путем комплексного анализа преимуществ и возможных негативных последствий искусственного интеллекта (ИИ) в обучении языку.

Основными направлениями интеграции ИИ в контексте языкового обучения являются: конструирование интерактивных упражнений, развитие разговорных навыков, автоматизированная коррекция и оценка и повышение результативности обучения. Идея состоит в том, чтобы сформировать индивидуальные траектории обучения, повысить учебную мотивацию и повысить доступность изучения языка за счет эффективного использования инструментов ИИ.

Научное и практическое значение – результаты исследований дают преподавателям и организациям образования четкое представление о деятельности и ограничениях ИИ в процессе занятий. Эти методики подходят для использования в обучении казахскому языку и способствуют развитию инновационного педагогического опыта.

Методология исследования - обзор литературы, сравнительный анализ, практическое тематическое исследование (Duolingo, ChatGPT, Qazaq AI и др.) и качественное заключение автора. Комбинация методов позволила исследованию получить систематическую структуру и надежные результаты.

Ключевые результаты и анализ показали, что ИИ обеспечивает интерактивность в изучении языка, экономию времени, индивидуальный подход к обучению, обратную связь и объективную оценку. Однако выявлены такие недостатки, как дефицит прямых отношений с человеком, риск распространения ошибочной или дезинформации, ограничение творчества и критического мышления.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейросеть, QazGPT, генерация, платформа, лингвистическая модель.

Авторлар туралы мәлімет:

Смаилова Анар Шабазовна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Рахымберлина Сағила Абдигалиевна – қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>

Рахимбаева Бағира Оспановна – география ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>

Information about author:

Anar Shabazovna Smailova – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Sagila Abdigaliyeva Rakhymberlina – Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>

Bagira Ospanovna Rakhimbaeva – Master of Geographical Sciences, Senior Lecturer, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>

Сведения об авторе:

Смаилова Анар Шабазовна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский исследовательский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда,

Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2040-4048>

Рахымберлина Сағила Абдигалиевна – доцент, Карагандинский исследовательский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6186-4521>

Рахимбаева Бағира Оспановна – магистр географических наук, старший преподаватель, Карагандинский исследовательский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1723-0214>

Mustafa Said ARSLAN

Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.

(E-mail: msarслан@kastamonu.edu.tr)

Abay Kunanbayev'in Şiirlerinde Gençlik ve Yaşlılık Algısı: Bireysel ve Toplumsal Bir Eleştiri

Özet. Bu çalışma, modern Kazak edebiyatının kurucu şahsiyetlerinden biri olan Abay Kunanbayev'in şiirleri ve düzyazı metinlerinde yer alan gençlik ve yaşlılık temalarını, bireysel ve toplumsal düzlemde eleştirel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Gençlik, Abay'ın düşünce dünyasında bilgiyle, iradeyle ve ahlakla donanması gereken potansiyel bir evre olarak resmedilirken; yaşlılık ise geçmişin muhasebesiyle iç içe geçmiş bir hikmet dönemi olarak yorumlanmaktadır. Oğlu Abdırhman'a hitaben yazdığı şiirler, Abay'ın ideal gençlik tasavvurunu ortaya koyarken, Kara Sözler'deki yaşlılık tasvirleri, bireysel içe dönüş ve pişmanlık kavramlarıyla şekillenir. Çalışmada, Abay'ın şiir ve sözlerinden hareketle gençlik ve yaşlılık evreleri arasındaki düşünsel bütünlük, ahlaki sorumluluklar ve bireyin kendini inşa süreci çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu tematik çözümler, hem bireysel gelişim hem de toplumsal yeniden yapılanma bağlamında Abay'ın insan anlayışını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Abay'ın gençlik ve yaşlılığa dair fikirleri, döneminin ötesine geçen evrensel bir insanlık felsefesi sunmakta; eğitilmiş bir gençlik ile hikmet sahibi bir yaşlılık arasında kurulması gereken dengeye işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, gençlik, yaşlılık, Kara Sözler, Kazak edebiyatı, ahlaki bütünlük

DOI: <https://doi.org/10.71078/n1xy1a84>

Alındı: 30.07.2025; Kabul edildi:29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Modern Kazak edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Abay Kunanbayev (1845–1904), yalnızca bir şair değil, aynı zamanda düşünür, mütefekkir ve halkının aydınlanması yolunda mücadele vermiş bir kanaat önderidir. Şiirlerinde bireyin ruhsal gelişimine, eğitime, ahlaka ve toplumun sosyal yapısına sıkça yer veren Abay, özellikle gençlik ve yaşlılık kavramları üzerinde dikkat çekici söylemler üretmiştir. Bu temalar, bireyin yaşam evrelerini, sorumluluklarını ve içsel muhasebesini anlamada önemli birer anahtar işlevi görür.

Abay'ın kişisel yaşamı da bu temaların şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Gençliğinde Ahmet Rıza Medresesi'nde başlayan eğitimi, sonrasında Rus okulunda devam etmiş ve Batı düşüncesiyle tanışmasına vesile olmuştur. Özellikle Puşkin, Lermontov, Goethe ve Spencer gibi isimlerin eserlerinden etkilenmiş; bu entelektüel birikimini, halkını cehaletten kurtarma yolunda kullanmayı amaçlamıştır (Beylur, 2023: 1-2).

Babasının aksine gelenekçi bir yaklaşımı benimsemeyen Abay, toplumun geleceğini gençlerde görmüştür. Oğlu Abdırhman (Abiş) üzerinden şekillendirdiği ideal gençlik tasavvuru, Abay'ın sadece bir baba olarak değil, aynı zamanda geleceğe yön vermek isteyen bir münevver olarak da halkına seslendiğini gösterir (Kınacı Baran, 2022: 687-688).

Öte yandan yaşlılık, Abay'ın eserlerinde sadece bir biyolojik süreç olarak değil, aynı zamanda bilgelik, muhasebe ve pişmanlık kavramlarıyla iç içe geçmiştir. Özellikle Kara Sözler'inde yaşlılık dönemine ilişkin ahlaki öğütler ve toplumsal gözlemler yer almaktadır

(Ayan, 2017: 47-48).

Bu tebliğde, Abay Kunanbayev'in şiirlerinde ve Kara Sözcükler'inde gençlik ve yaşlılık temalarının nasıl işlendiği ele alınacak; bu iki dönemin bireysel ve toplumsal yansımaları Kazak düşün dünyası bağlamında değerlendirilecektir. Aynı zamanda Abay'ın oğlu Abdirahman'a ithaf ettiği şiirler özelinde gençlik ideali; yaşlılık döneminde dile getirdiği içsel çözümlenmeler üzerinden ise hayat tecrübesi ve pişmanlık duygusu analiz edilecektir.

1. Gençlik Teması: Abay'ın Şiirlerinde Gençliğe Bakış ve İdeal Gençlik İnşası

Abay Kunanbayev'in şiirlerinde gençlik, yalnızca bireysel bir yaşam evresi değil; toplumun geleceğini şekillendirecek bir potansiyelin taşıyıcısı olarak görülür. Abay, gençlik çağını öğrenme, gelişme, irade kazanımı ve karakter inşası bakımından kritik bir dönem olarak değerlendirir. Ancak bu potansiyelin gereği gibi değerlendirilememesi durumunda, gençlik dönemi bireyin ileriki yaşamında büyük bir boşluk ve pişmanlık kaynağına dönüşmektedir. Bu yönüyle gençlik, Abay'ın şiirlerinde hem umut hem de endişe ile resmedilir.

Abay'ın oğlu Abdirahman (Abiş) için yazdığı şiirlerde bu ikili yaklaşım açıkça gözlemlenir. Özellikle onun ölümünden sonra yazdığı şiirlerde derin bir acının yanı sıra, gençliğe dair duyulan yüksek beklenti ve bu beklentinin boşa çıkmasının yarattığı trajedi ön plandadır. Cemile Kınacı Baran'a göre Abay, oğlu Abiş şahsında yalnızca bireysel bir baba olarak değil, geleceği şekillendirecek "ideal gençliğin" mimarı olarak halkına seslenmiştir. O, kendi kuşağının gelişme yolunda geç kaldığını düşünmekte ve bütün ümidini yeni yetişen nesillere bağlamaktadır (Kınacı Baran, 2022: 687-688)

Abay'ın şiirlerinde gençliğe dair yapılan en belirgin vurgulardan biri, bilgi ve bilimle donanmanın gerekliliğidir. Genç yaşlarda ilim ve hikmetten uzak kalmanın, ileriki yaşlarda telafisi olmayan bir pişmanlık doğuracağına dair uyarılar özellikle dikkat çekicidir. Bu doğrultuda, "Жасымда ғылым бар деп ескермедім..." ("Gençliğimde ilmin kıymetini bilmedim...") mısraıyla başlayan şiirinde Abay şöyle der:

*"Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жетіп ғылым іздеп, еңбек етпей,
Қалған соң өмір босқа өкінбедім."*

*(Gençliğimde ilmin kıymetini bilmedim,
Faydası ortadayken araştırmadım.
Büyüyünce ilim aramayıp, çalışmayarak
Hayatımın boş geçtiğine pişman olmadım mı?) (Kunanbayev, 1995)*

Bu dizelerde gençliğin kıymetinin anlaşılmasında, ömrün boşa geçmesiyle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Abay, kendi hayat tecrübesinden yola çıkarak, gençleri zamanın kıymetini bilmeleri, bilimle tanışmaları ve çalışkan olmaları yönünde uyarır. Burada sadece bireysel bir telafi değil, toplumsal kalkınmanın da yolu olarak eğitim gösterilir.

Öte yandan, gençliğin irade ve karakter inşasına dair eksikliği, Abay tarafından daha eleştirel bir dille dile getirilir. Genç bireylerin tembelliğe, kolaycılığa ve taklitçiliğe yönelmesi, onun nazarında ciddi bir yozlaşma sebebidir. Abay, Kara Sözcükler'de bu durumu şöyle ifade eder:

*"Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады:
Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады.
Екіншісі – білсем екен демеклік."
(Yeni doğan çocuk iki tabiatla doğar:
Biri yemek, içmek, uyumak ister.
Diğeri bilmek, öğrenmek ister.) (Kunanbayev, 1995, s. 133)*

Abay'a göre eğitimle yönlendirilmeyen gençlik, yalnızca bedensel hazlarla hareket eden bir varlığa dönüşür. Ona düşen görev ise bu doğal eğilimleri dengelemek ve bireyi akıl, bilgi ve sorumlulukla yönlendirmektir.

Suat Beylur da Abay'ın gençlik düşüncesini, Kazak modernleşmesinin temel taşı olarak yorumlar. Ona göre Abay, gençleri yalnızca ahlaki olarak değil; bilim, din ve aile değerleri çerçevesinde de çok yönlü bir gelişim sürecine çağırmıştır (Beylur, 2023: 4-5)

Sonuç olarak, Abay'ın gençliğe bakışı didaktik ve uyarıcı bir perspektife sahiptir. O, gençliği geleceğin anahtarı olarak görür; ancak bu anahtarın işlevselliği, onu kullanacak bireyin çaba ve bilinç düzeyiyle doğrudan ilişkilidir.

2. Yaşlılık Teması: Kara Sözler ve Şiirlerde Muhasebe ve Hikmet

Abay Kunanbayev'in şiirlerinde ve özellikle Kara Sözlerinde yaşlılık, yalnızca bir biyolojik evre değil; hayatın anlamına dair sorgulamalarla, geçmişin muhasebesiyle ve zamanın geçiciliği karşısında gelişen hikmetle bütünleşmiş bir düşünce alanı olarak ele alınır. Abay, gençliğe umut ve ideal yüklerken, yaşlılığı hayatın sonunda gelen pişmanlıklarla, yalnızlıkla ve içe dönük hesaplaşmalarla birlikte işler. Onun yaşlılık anlayışı bireysel bir çöküş değil; değerli fakat geç kalınmış farkındalıkların tezahürüdür.

Yaşlılık dönemine dair en çarpıcı söylemler, Kara Sözler'in özellikle 36. ve 45. sözlerinde yer alır. 36. Söz'de Abay, insanın yaşlandıkça düşüncelerinin derinleştiğini, ancak bu derinliğin çoğu zaman içsel huzurdan çok, geçmişe dair pişmanlık ve yalnızlık duygularını beraberinde getirdiğini belirtir:

*“Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтерін, болады ермек?”*

*(Yaşlandık, düşünceler kaygıya dönüştü, uykular hafifleşti.
Öfken ekşimiş zehir gibi, düşüncen acı.
Derdini anlayacak kimse yok, sözü anlayacak da yok.
Kim gönlünü kaldırıp eğlence olur?) (Kunanbayev, 1995)*

Bu dizelerde yaşlılık; uyuyamayan, içi rahat etmeyen, anlaşılmayan bir insanın yalnızlığı ile özdeşleştirilmiştir. Yaşlılık, neşe değil, derin bir tefekkür ve çoğu zaman içsel bir sızının eşlik ettiği bir dönemdir. Abay bu ifadeleriyle, yaşlılık çağında anlam arayışının ve vicdan muhasebesinin insanı nasıl sarsabileceğini anlatır.

Abay'ın yaşlılık kavramına yaklaşımı, eğitilmemiş gençliğin sonuçlarına dair uyarılarla da bağlantılıdır. Gençliğini boş geçirmiş bireylerin yaşlılıkta hissedecekleri eksiklik, sadece maddi değil, manevi bir yoksunluktur. Kara Sözler'in 17. Söz'ünde bu düşünce açıkça görülür:

*“Көп жасқа келгенше ғылымсыз, өнерсіз өскен,
Қайратсыз, амалсыз, бала сияқты болған адамнан
не пайда? Жас күніңде бейнет қылмасаң,
қартайғанда рақатты қайдан табасың?”*

*(İlimsiz, sanatsız, çabasız bir şekilde büyüyen, çocuk gibi kalan insandan ne fayda?
Gençken çalışmazsan, yaşlılığında rahatlığı nereden bulacaksın?) (Kunanbayev, 1995)*

Abay'ın bu düşünceleri, yaşlılığın değerli olabilmesi için gençliğin verimli geçirilmesi gerektiğine dair güçlü bir ahlaki çerçeve sunar. Ona göre yaşlılık, sadece yaş almak değil; geçmişle yüzleşme ve ruhsal bir terakki dönemidir. Ancak bu terakki, gençken ilim, emek ve ahlaka dayalı bir hayat yaşamış olmayı gerektirir.

Bu anlayış, Abay'ın şahsi yaşamıyla da uyumludur. Onun ileri yaşlarında yazdığı Kara

Sözler, felsefi yoğunluğu ve ahlaki kaygısıyla dikkat çeker. Mustafa Hopaç'a göre Abay'ın son 20 yılı, hem düşünsel hem de edebi anlamda en verimli dönemidir. Bu dönemde kaleme aldığı metinler, Kazak aydınlanmasının temel felsefi altyapısını oluşturur ve bireyin içsel gelişimini merkeze alır (Hopaç, 2013: 1–2).

Bununla birlikte, yaşlılık Abay için yalnızca geçmişin muhasebesi değil, aynı zamanda topluma yönelik bir çağrının da aracıdır. 45. Söz'de insanın "tam" bir birey olabilmesi için sadece akıl değil, kalp ve iradeyi de birleştirmesi gerektiğini ifade eder. Bu, yaşla gelen tecrübelerin bilgiyle birleşerek hikmete ulaşması gerektiğini anlatır:

*"Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек."*

*(Akıl, irade ve kalbi birlikte tut;
O zaman tam bir insan olursun, halktan ayrılırsın.)* (Kunanbayev, 1995: 156)

Abay'a göre ideal yaşlılık, sadece geçmişin değil, hâlâ devam eden ahlaki mücadelenin de bir parçasıdır. Yaşlı birey, toplumun rehberi olmalı; geçmişten süzdüğü bilgeliği genç kuşaklara aktarmalıdır.

3. Gençlik ve Yaşlılık Arasında Düşünsel Denge

Abay Kunanbayev'in düşünce dünyasında gençlik ve yaşlılık, birbirinden kopuk ya da çatışmalı değil; insanın kemâle erme sürecinde birbirini tamamlayan iki evredir. Ona göre insan, gençlikte ilim, emek ve ahlakla temellenmeli; yaşlılıkta ise bu temeller üzerine muhasebe ve hikmetle inşa edilen bir içsel olgunluğa ulaşmalıdır. Bu yaklaşım, Abay'ın "tam insan" idealinin yaş evrelerine yayılmış bir şekilde inşa edildiğini gösterir.

Abay, Kara Sözler'in 45. Söz'ünde insanın üç temel kuvveti olan akıl, irade (gayret) ve kalbin birlikte çalışması gerektiğini vurgular. Bu denge, sadece bireysel bir erdem değil, aynı zamanda yaşamın her dönemine ait bir ahlaki dengeyi ifade eder:

*"Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек."*

*(Akıl, irade ve kalbi birlikte tut,
O zaman tam bir insan olursun, halktan ayrılırsın.
Biri tek başına yetmez,
Yarım akıllıyı iyi saymak olmaz.)* (Kunanbayev, 1995)

Bu sözler, gençlikteki bilgi ve çabanın, yaşlılıkta anlam ve vicdanla bütünleşmesini zorunlu kılar. Gençlikte sadece bilgiyle donanmak, ama onu kalp ve iradeyle desteklememek; yaşlılıkta hikmet yerine boş pişmanlıklara gömülmekle sonuçlanabilir. Bu bağlamda Abay, insana hem gençliğinde inşa, hem yaşlılığında derinleşme sorumluluğu yükler.

Abay'ın bu düşünsel bütünlüğü, aynı zamanda onun Kazak halkına yüklediği tarihsel ve kültürel misyona da bağlanır. Ona göre bir milletin geleceği gençliğin eğitimiyle; ahlaki devamlılığı ise yaşlıların hikmetiyle mümkündür. Bu nedenle Abay, her iki evreye de hem bireysel hem toplumsal sorumluluklar atfeder. Suat Beylur'un da belirttiği gibi, Abay'ın modernleşme projesinde bireyin eğitimi, aile yapısı ve ahlaki gelişimi gençlikten itibaren şekillendirilmekte; yaşlılık ise bu süreçlerin vicdani değerlendirilmesi olarak görülmektedir (Beylur, 2023: 5–6).

Ayrıca Mustafa Hopaç, Abay'ın yaşlılık dönemine ait metinlerinde bireysel olgunlukla birlikte topluma rehberlik etme sorumluluğunu da ön plana çıkardığını vurgular. Hopaç'a göre, Abay'da yaşlılık sadece içe dönük bir sorgulama değil, aynı zamanda genç kuşaklara

aktarılan bir ahlaki mirastır (Hopaç, 2013: 2).

Bu çerçevede Abay'ın düşüncesinde gençlik ve yaşlılık birer biyolojik dönem olmaktan öte, birbirini tamamlayan ahlaki ve entelektüel süreçlerdir. Gençlikte öğrenilen bilgi ve değerler, yaşlılıkta içselleştirilerek bireyi "tam insan" idealine yaklaştırır. Abay'ın şiirlerinde ve düzyazılarında bu iki evre arasındaki geçiş, hayatın felsefi ve ahlaki yorumuna dönüşür.

Sonuç

Abay Kunanbayev'in edebi ve düşünsel dünyasında gençlik ve yaşlılık, insan yaşamının sadece doğal evreleri değil, aynı zamanda ahlaki ve zihinsel olgunluğun iki kutbunu temsil eder. Gençlik dönemi, potansiyelin harekete geçirildiği; bireyin karakterinin, bilgeliğinin ve topluma olan katkısının temellerinin atıldığı bir süreç olarak değerlendirilir. Bu dönemin ihmal edilmesi durumunda, bireyin ileriki yaşamında karşılaşılabilecek eksikliklerin yalnızca kişisel değil, toplumsal boyutlar taşıyacağı vurgulanır.

Yaşlılık ise, bireyin kendisiyle hesaplaştığı, geçmişi sorguladığı ve hayatın anlamına dair daha derin farkındalıklar geliştirdiği bir dönemdir. Bu süreç, sadece fiziki bir gerileme değil, aynı zamanda içsel bir yükselişin de imkânı olarak görülür. Ancak bu yükseliş, gençlikte edinilen bilgi, emek ve ahlaki değerlerin varlığıyla mümkündür. Abay'ın ortaya koyduğu bu anlayış, insanın ömrü boyunca süregelen bir inşa ve olgunlaşma sürecine dikkat çeker.

Gençlik ve yaşlılık arasında kurulan bu düşünsel denge, bireyin yaşamını anlamlı kılarken, toplumun kültürel devamlılığı ve ahlaki sürekliliği açısından da önemlidir. Abay'a göre, eğitilmiş bir gençlik ve hikmet sahibi bir yaşlılık, ideal toplumun temel taşlarıdır. Bu yönüyle Abay'ın eserleri yalnızca dönemin koşullarını değil, çağlar üstü bir insan tasavvurunu da yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, Abay'ın gençlik ve yaşlılık temaları üzerinden geliştirdiği fikirler, bireyin hem kendini gerçekleştirmesine hem de toplumsal bir sorumluluk taşımasına hizmet eden bütüncül bir hayat felsefesine dayanmaktadır. Bu felsefe, bugünün insanı için de ahlaki bir rehberlik sunacak niteliktedir.

Kaynakça

Ayan, Ekrem (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Beylur, S. (2023). Kazak Modernleşmesinin Habercisi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Eğitim, Din ve Aile. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 1–8.

Hopaç, M. (2013). Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme. *Akademik Bakış Dergisi*, 37, 1–3.

Kınacı Baran, C. (2022). İki Şair Babanın Gelecek Tasavvuru: Abay ve Abdirahman (Abiş) - Fikret ve Halûk. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 686–710.

Kunanbayev, A. (1995). *Kara Sözder men Ölender [Kara Sözler ve Şiirler]*. Almatı, Jazuşı Baspası.

References

Ayan, E. (2017). *The mirror of an era: Abay Kunanbay and the "Kara Sözler"*. Ankara, Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University.

Beylur, S. (2023). Education, religion and family in the works of Abay Kunanbayoğlu as a harbinger of Kazakh modernization. *Izmir Journal of Social Sciences*, 5(1), 1–8.

Hopaç, M. (2013). An essay on the effects of Abay Kunanbayev's ideas on Kazakh enlightenment. *Academic Review Journal*, 37, 1–3.

Kınacı Baran, C. (2022). The future vision of two poet fathers: Abay and Abdirahman (Abiş) – Fikret and Halûk. *Çukurova University Journal of Turkology Research*, 7(2), 686–710.

Kunanbayev, A. (1995). *Kara sözder men ölünder* [The “Kara Sözler” and poems]. Almaty, Jazuşı Publishing House.

Мұстафа Саид Арслан

Кастамону университеті, Кастамону қаласы, Түркия.

(E-mail: msarслан@kastamonu.edu.tr)

Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі жастар мен қарттық түсінігі: жеке және қоғамдық сын

Аңдатпа. Бұл мақала – қазіргі заманғы қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Абай Құнанбайұлының поэзиясы мен прозалық мәтіндерінде кездесетін жастық пен қарттық тақырыптарын жеке және қоғамдық деңгейде сын тұрғысынан зерделеуді мақсат етеді. Абайдың ойлау жүйесінде жастық – білімге, ерік-жігер мен адамгершілікке ие болуы тиіс әлеуетті кезең ретінде сипатталса, қарттық – өткеннің есебімен сабақтасқан даналық кезеңі ретінде ұғынылады. Ұлы Әбдірахманға арналған өлеңдерінде Абай өзінің жас ұрпақ жайлы идеалын бейнелесе, «Қара сөздердегі» қарттық бейнелері ішкі жан толғанысы мен өкініш ұғымдарымен сипатталады. Зерттеуде Абайдың поэзиясы мен қара сөздеріндегі жастық пен қарттық кезеңдері арасындағы ой бірлігі, адамгершілік жауапкершілік пен жеке тұлғаның қалыптасу үдерісі тұрғысынан талданады. Бұл тақырыптық талдаулар Абайдың адам туралы түсінігін тек жеке даму емес, қоғамның қайта жаңғыруы тұрғысынан да айқындайды. Қорытындылай келе, Абайдың жастық пен қарттық туралы идеялары өз дәуірінен асып түсетін жалпыадамзаттық философияны ұсынады және тәрбиеленген жас пен дана қарттық арасында орнауы тиіс тепе-теңдікке назар аударады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, жастық, қарттық, Қара сөздер, қазақ әдебиеті, адамгершілік тұтастық

Mustafa Said ARSLAN

Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye

(E-mail: msarслан@kastamonu.edu.tr)

Perceptions of Youth and Old Age in Abay Kunanbayev's Poetry: An Individual and Social Critique

Abstract. This study aims to examine the themes of youth and old age in the poems and prose works of Abay Kunanbayev, one of the founding figures of modern Kazakh literature, from both individual and social-critical perspectives. In Abay's intellectual framework, youth is depicted as a period filled with potential, which must be cultivated through knowledge, willpower, and morality; whereas old age is portrayed as a time of wisdom shaped by self-reflection and the reckoning of one's past. The poems written for his son Abdirahman reveal Abay's ideal concept of youth, while the portrayals of old age in *Kara Sözlər* (The Words of Edification) highlight introspection and a sense of regret. Drawing from Abay's poems and prose, the study analyzes the conceptual continuity between youth and old age in terms of moral responsibility and the individual's self-construction process. These thematic evaluations reveal Abay's understanding of the human being both in terms of personal development and collective transformation. Ultimately, Abay's reflections on youth and old age present a

universal philosophy of humanity, emphasizing the essential balance between an educated youth and a wise old age.

Keywords: Abay Kunanbayev, youth, old age, Kara Sözlər, Kazakh literature, moral integrity.

Yazar hakkında bilgi:

Mustafa Said ARSLAN – Filoloji Doktoru, Öğr. Gör., TÖMER, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

Автор туралы мәлімет:

Мұстафа Саид Арслан – филология ғылымдарының докторы, TÖMER оқытушысы, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

Information about authors:

Mustafa Said ARSLAN – Doctor of Philology, Lecturer TÖMER, Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

Авторларға арналған ақпарат

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігінің «Құтты білік» журналының редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).

- Қаріп кеглі – 12 (аңдатпа, түйін сөздер, әдебиет – 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, аңдатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.

- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер, ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛПІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://grnti.ru>).

- Мақала тақырыбы мәтіннің мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон, қысқартулар болмауы керек, көлемі 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай) қою, кіші әріптермен, жолдың ортасында беріледі.

- Мақала автор(лар)ының – аты-жөні, тегі, жұмыс орны көрсетіледі (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала атауы ретін сақтай беріледі.

- Егер бірнеше автор бір университеттен болса, нөмірлеу керек емес, әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нөмірлеу қажет болады.

- Қала, мемлекет – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай); электрондық пошта жазылады. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі кіші қаріппен, жолдың ортасына туралау арқылы беріледі.

- Төменде ортасына ORCID, ID сілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);

- Аңдатпа көлемі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, 10 кегльмен болуы тиіс.

- Аңдатпа құрылымы мына тармақтарды қамтиды:

- o Кіріспе.

- o Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- o Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы.

- o Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

о Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
о Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болса).

о Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.

• Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 5-6, қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде.

Келесі бет:

• Кіріспеде тақырып таңдау, мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты негізделеді. Алдыңғы ғылыми еңбектердің тәжірибесін сипаттау арқылы, ғылыми шешімін таппаған мәселенің болуы туралы жазылады (зерттеулердің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы нысанның зерттелуіне нақты мән берумен, тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен; нысанды, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдіс-тәсілдерді, ғылыми болжамды көрсетумен анықталады.

• Зерттеудің мақсаты зерттеу тақырыбы аясында, автор таңдаған бағытпен сәйкес нақты жазылады.

• «Зерттеу әдістемесі» бөлімі материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.

о Зерттеу деректерінің сипаттамасы оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Деректердің сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.

о Бұл бөлімде мәселенің зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған, белгіленген рәсімдерді қайталамай толық ақпарат беріледі; деректер мен әдістерді пайдалану кезінде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау, жаңаша зерделеу жазылады.

о Ғылыми әдістеме мыналарды қамтиды:

– зерттелетін мәселе;

– көтеріліп отырған болжам (тезис);

– зерттеу кезеңдері;

– зерттеу әдістері;

– зерттеу қорытындылары.

• «Тақырыптың зерттелу дәрежесі» бөлімінде отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында зерттеудегі олқылықтарды көрсете отырып, толықтырудың жолдарын қамтуға тиіс. Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

• «Нәтижелер мен талқылау» бөлімі сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі, онда зерттеу жұмысының нәтижелері талданып, сәйкес нәтижелері алдыңғы жұмыстармен, оның қорытындыларымен салыстыра қарастырылады.

• Қорытынды, тұжырымдар – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту; автор тұжырымының анықтығы, нақтылығы және алынған ғылыми нәтижелерді ескере отырып, өзіндік қорытынды жасауы. Қорытынды жалпылама болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдануға болады.

о Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.

• Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 зерттеу атауы болуы тиіс; оның 30-50% – ағылшын тіліндегі көздерден болғаны жөн. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).

• МЕМСТ1-2003 сәйкес қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу

«Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖҒСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.

о Романдалған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор(лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)

- Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт болғандықтан, әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің романдалған тізімін рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Назар аударыңыз! Әліпби тәртібімен авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:

- негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі;

- шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады;

- библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы ұсынылады;

- әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет(тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Сыздық, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Уәли, 2001а: 15), (Уәли, 2001б, 22).

- Әдебиеттер тізімі тек ғылыми индекстелетін басылымдардан (ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтардағы мақалалар, ғылыми редакциясы мен рецензиясы бар электрондық деректер базасындағы мақалалар: монографиялар; ғылыми жинақтар; ғылыми редакциясы және ғылыми түсініктемелері бар әдеби басылымдар) тұруы тиіс екендігіне назар аударамыз. Егер әдебиеттер тізімінде көрсетілген басылымның DOI номері болса, міндетті түрде көрсетілуі керек.

- Дереккөздердің барлық басқа түрлері беттік автоматты ескертпелермен (ескертпелердің нөмірленуі әр бетте 1-ден басталуы керек) беріледі: диссертациялар, диссертациялардың авторефераттары, ғылыми редакциясы жоқ конференция материалдарының жинақтарындағы мақалалар (оның ішінде «мақалалар авторлық редакцияда жарияланады» деген белгісімен), БАҚ-тағы мақалалар (баспа және электрондық); әртүрлі басылымдардағы ресми құжаттардың мәтіндері (жарлықтар, бұйрықтар, қаулылар, бағдарламалар және т.б.), ұйымдардың ресми интернет-ресурстарында жарияланған құжаттар; әртүрлі жұмыстардың мәтіндері (көркем, публицистикалық); әлеуметтік желілердегі хабарламалар және т.б.

- Мұрағаттық құжаттардың шығыс деректерінің барлық қысқартулары үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). Олар әдебиеттер тізбесіне кірмейді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз,

Құтты білік
Qutty Bilik

2025. Vol. 2, № 3.

29.09.2025 басуға жіберілді

03.10.2025 онлайн қолжетімді.

Авторларға арналған нұсқаулар, жариялау этикасы журнал сайтында берілген.

Редакцияның мекенжайы:

050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com

web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі»
қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде
тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі – жылына 4 рет.

© Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі